

KURASJE

NR.18

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16 /14
1172 Kbh. K.

Den danske krise:

- **Kapitalstruktur**
- **Arbejdsmarkedspolitik**
- **Lønpolitik**

KURASJE

TIDSSKRIFT

Tidsskriftet udkommer med uregelmæssige mellemrum. Abonnement for numrene 17-20 tegnes ved indbetaling af 80, - kr. til Kurasje, giro: 7 16 60 44. Abonnement tegnes kun for den igangværende abonnementsrække og mod forudbetaling.

Biblioteker og forhandlere, der ønsker faktura for levering af Kurasjeabonnement, vil få numrene leveret ved udgivelsen med faktura lydende på løssalgsprisen minus sædvanlig rabat.

Abonnenterne bedes meddele *adresseforandring* direkte til Kurasje.

Pr. 1.9.1978 kan numrene 4-15/16 leveres – bestil en folder om tidsskriftet.

FORLAG.

Forlaget Kurasje udgiver bøger, der ligger i forlængelse af tidsskriftets diskussioner.

BOGIMPORT

Kurasje er eneimportør af bøger fra følgende tyske forlag: Association, Maldoror, Merve, Neue Kritik, Olle & Wolter, Politladen, Rosa Luxemburg Verlag, Rossa Verlag, Rotbuch Verlag, Roter Stern, Trikont, Verlag Frauenoffensive og Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung (VSA) samt det svenske Röda Bokförlaget. Ligeledes er Kurasje enedistributør af tidsskrifterne Kursbuch, Mehrwert og Probleme des Klassenkampfes (Prokla).

Bestil kataloger fra de forskellige forlag.

Tidsskriftet KURASJE nr. 18

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Rettigheder: Kurasje og de enkelte bidragydere

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 18

september 1978

Redaktionen: Thomas Boje, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Carl-Ivar Carlin, Leif Hansen, Finn Hansson, Birgitte Harder, Tyge Kjær, Susanne Possing, Peter Søndergård og Olaf Winsløw.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse: Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

INDHOLD

Leder	2
Kommentar: Nils Bredsdorff, Mogens Holm og Peter Søndergaard: Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpoltik	5
Arne Kurdahl: Kriseudviklingen i Danmark.	22
Bo Elling Nielsen: Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen	103
Erling Havn: Fagbevægelsens lønpolitik	136
Bjarne Andersson og Peter Søndergaard: Typografarbejde	152

Leder

I dette efterår kan kapitalismens krise fejre 4-årsdagen for sit udbrud. Den begyndte sent på efteråret 1974 med olieprisforhøjelserne. At vi her i bladet i lighed med en række andre marxistiske tidsskrifter allerede længe havde fremført, at kriser er en uadskillelig del af selve kapitalismen, havde ikke sat sit præg på hverken debat eller kriseforståelse. Der gik en lige linje fra olieprisforhøjelserne til formodningen om, at der var tale om et midlertidigt, politisk fremkaldt tilbageslag på en iøvrigt ubrudt og nærmest ubrydelig opgangslinje.

I dette efterår kan kapitalismens krise fejre sin 2-årsdag som massearbejdsløshedskrise. Og selv de optimistiske skøn siger nu, at massearbejdsløsheden vil både vokse og vare ved. På trods heraf og på trods af, at krisen helt entydigt har forandret fremtrædelsesform, er der fortsat mange, der mener, at der blot er tale om et måske lidt langvarigt tilbageslag - at det kort sagt ikke er kapitalismen, som er problemet, men politikken. For dem, der med dette udgangspunkt beskæftiger sig med krisen i et mere analytisk perspektiv, fører dette til fejlagtige konklusioner. For dem, der beskæftiger sig med arbejderbevægelsens politik, fører det til fejlagtige, for ikke at sige katastrofale løsningsforslag.

Selv om der i de senere år er udkommet adskillige bidrag til en analyse af den danske krise og til en kritik af arbejderbevægelsens politik – især den socialdemokratiske dels – mangler der fortsat et stort arbejde, før misforståelserne er blot nogenlunde ryddet af vejen. Perspektivet herfor må være dels en kritisk analyse af den danske krises gennemslagsform, og forklaringerne på den danske krises særlige karakter, dels en kritik og analyse af den faktisk førte krisepolitik.

Disse to linjer forfølges i det foreliggende nummer. Artiklen *Kriseudviklingen i Danmark* indeholder endnu en påvisning af manglerne i kriseforståelsen hos de sk. Socialistiske Økonomer samt af det punktvisse sammenfald i opfattelsen hos SØ og Det økonomiske Råd. Herudover er artiklen nok den mest samlede analyse af den danske krises strukturelle årsager og cykliske gennemslagsform, som findes på det danske bogmarked. Gennem den empiriske analyse leveres i et af de sidste afsnit også en indirekte kritik af en hel del af de nyere reformismeanalyser, idet artiklen viser, at antagelsen om, at den danske kapitalisme internationalt set er tilbagestående, ikke har noget på sig. I forhold til reformismeanalysernes som regel uformulerede grundantagelse om, at Danmark er et undergen-

nemsnitligt, lavorganisk land, hvor småborgerskabet står stærkt på grund af den nærmest småborgerlige produktionsform, må man ud fra artiklen her nærmest konkludere det modsatte. Den danske produktion er som det vises ikke småborgerlig, men gennemsnitlig til overgennemsnitlig – hvilket egentlig burde føre til en fornyet og seriøs analyse af den danske reformismes funktionsbetingelse.

Det andet hovedtema i nummeret er kritik og analyse af den faktisk førte krisepolitik, især med hensyn til udviklingen på arbejdsmarkedet.

I *Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen* diskuteres sammenhængen mellem krisens fortsatte uddybning og kravene til den statslige arbejdsmarkedspolitik. Her er det grundlæggende argument, at politikken må tilpasse sig de krav, som den kapitalistiske kriseudvikling rejser – uanset, hvad arbejdsministeren ellers måtte mene. I artiklen følges faserne i kriseudviklingen, som sammenkædes med faserne i den førte arbejdsmarkedspolitik. Herunder vises, at arbejdsmarkedspolitikken må udvikle sig i en stadig mere selektiv retning.

Et andet aspekt af krisens konsekvenser for arbejdsmarkedet behandles i en kommentar om *Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpolitik*. Her tages LOs forslag om en trepartsinstitution op til behandling. Tanken med trepartsinstitutionen er, at stat, fagbevægelse og arbejdsgiverorganisationer skal forhandle sig frem til kriseløsningsstrategier. Forfatterne viser, at krisen tvinger LO til at sammenkæde løn- og beskæftigelseskrav på en sådan måde, at indkomstpolitikken bliver en nødvendighed – ikke et nødvendigt onde eller en trussel som tidligere, men nærmest som et gode, et »planøkonomisk« styringsinstrument, for at sige det med Thomas Niensens ord.

Iøvrigt fortsætter vi i dette nummer den analyse af den danske indkomstpolitik, som vi bragte i nr. 17, med en kritisk kommentar. *Fagbevægelsens lønpolitik* tager udgangspunkt i fagbevægelsens opfattelse af lønpolitikken og diskuterer på denne baggrund spørgsmålet om den solidariske lønpolitikens indhold. I forhold til artiklen i nr. 17 er der her tale om en afvisning af, at fagbevægelsen gennem sin lønpolitik skulle stile mod en sammenkædning af den generelle lønudvikling og den gennemsnitlige produktivitetsudvikling.

Vi slutter nr. 18 med en anmeldelse af *Ny teknik på dagbladene* – dvs. med et indlæg i debatten om baggrunden for indførelsen af teknologiske forandringer i produktionsprocessen. Er det økonomiske motiv fremherskende - eller er indførelsen af nye maskiner begrundet politisk, altså et forsøg på at begrænse arbejderklassens kampkraft? Anmeldernes svar er det førstnævnte, hvor bogens er det sidstnævnte.

Nye bøger fra Kurasje

Finn Dam Rasmussen:

Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen

»Skal man gå ud fra, at arbejderne nu har fået det så godt i de vestlige kapitalistiske lande, at de ikke mere vil lave revolution – eller bliver behovet for arbejderklassens sociale emancipation stadigt større med kapitalismens historiske udvikling? For at kunne tage dette problem om revolutionens mulighed og nødvendighed op er det først og fremmest nødvendigt at finde ud af, hvad det egentlig er, arbejderklassen skal befri sig fra,... sin eksistens som kapitalens lønarbejder. Denne specifikke historiske form for menneskenes samfundsmæssige eksistens betegnes i det følgende som »arbejderens situation« og er emnet for denne bog.«

(fra indledningen)

176 sider; kr. 65,-

UDKOMMER den 17. september 1978

Socialpolitik og kapitalisme

En antologi om de sociale problemer, deres årsager og formål under kapitalismen samt om at analysere disse problemer marxitisk

I antologien:

- skriver *Böhle* og *Sauer* om intensivering af arbejdet og statslig socialpolitik,
- Kritiserer *Böhle* og *Sauer* af *Claus Offe*, der får svar på tiltale,
- Analyserer *Finn Dam Rasmussen* og *Peter Bundesen* de sociale problemers sammenhæng med kapitalismen,
- Kritiserer *Torben Pilegaard Jensen* den borgerlige social- og arbejdsmarkedspolitiske teori, og endelig
- Diskuterer *Svend Solvig* og *Peter Abrahamsen* marxistiske analyser af socialpolitik i Danmark.

ca. 150 sider; ca. 60,- kr.

UDKOMMER i begyndelsen af oktober 1978.

Bøgerne kan ligesom Kurasjes andre bøger købes i bogcafeer og boglader, eller bestilles direkte hos Kurasje ved forudbetaling på giro: 7 16 60 44.

FAGBEVÆGELSENS KRISESTRATEGI OG DEN STATSLIGE INDKOMSTPOLITIK

Nils Bredsdorff, Mogens Holm og Peter Søndergaard

Set i forhold til den lange højkonjunkturperiode fra slutningen af 1950'erne, der med få kortvarige afbrydelser accellererede op gennem 60'erne til begyndelsen af 70'erne, betød krisegennemslaget et afgørende »vendepunkt« for den danske fagbevægelse. På LO's kongres i 1975 fremstillede formanden bruddet således:

»Samfundet står i mange henseender ved et vendepunkt, som har fundet sit stærkeste udtryk i den nuværende katastrofale arbejdsløshed. Som jeg ser det, er dette vendepunkt særligt iøjnefaldende, når man sammenligner den økonomiske udvikling de sidste 10-12 år med situationen i dag og de udviklingstræk, man kan ane for resten af 70'erne.

Derfor er det nødvendigt, at vi i fagbevægelsen nu søger at rette vort arbejde og vore midler ind efter de ændrede forhold. Det kræver klarhed i samfundsanalysen, og det kræver, at vi i fagbevægelsen et øjeblik standser op og gør os klart, hvad vi har skabt i 60'erne og begyndelsen af 70'erne.

For det første fordi vi befinder os i en politisk situation, hvor en række borgerlige kræfter forsøger at anfægte disse resultater.

For det andet fordi det – netop i konsekvens heraf – drejer sig om for fagbevægelsen at fastholde og sikre videreførelse af de opnåede resultater på det økonomiske, sociale og uddannelsesmæssige område.«

Allerede året forinden havde LO givet et fingerpeg om indholdet i fagbevægelsens krisestrategi, idet LO i april-maj måned 1974 gav Hartling-regeringen et tilsagn om at medvirke til nødvendige indkomstpolitiske løsninger, såfremt disse ville få karakter af »helhedsløsninger«, dvs. omfatte alle indkomstarter. LO's tilsagn om at medvirke til en indkomstpolitik reflekteredes omgående i det daværende socialdemokratiske oppositionspartis kriseløsningsplan – også kaldet socialdemokratiets helhedsplan – som

blev fremlagt i august måned 1974, og i et oplæg fra november – kort før valgets udskrivelse – hvor der tales om »en socialt retfærdig indkomstpølitik«, »om ØD« og om en samlet plan til arbejdsløshedens bekæmpelse.

Udviklingen efter dannelse af en socialdemokratisk regering den 13.2.1975 og de følgende 2-3 års krisepolitik kan vi sammenfatte på følgende måde: den samlede effekt af de statslige kriserindgreb under SD-regeringen og udmøntet f.eks. i augustforligene og i overenskomstindgrebene 1975 og 1977 *har været et fald i arbejderklassens samlede reproduktionsfond udtrykt ved den stadig voksende reservearmé, ved opbremsning af den nominelle lønstigningstakt og ved reallønsnedgang.*

En foreløbig bedømmelse af LO's politik må begrundes i de resultater, som interesseorganisationens medlemmer opnår. Den negative vurdering af LO's politik og ophobning af nederlag for arbejderbevægelsen i krisen under LO at afvise under henvisning til de hypotetiske nederlag, der ville blive resultatet af en borgerlig regering, som LO ingen indflydelse har på. LO har, for at legitimere sin politik, måttet fremkalde visionen om endnu værre indgreb i lønarbejdernes reproduktionsbetingelser under krisen i form af dybsorte, borgerlige forlig.

Samtidig har man på en række områder forsøgt at placere sig centralt i den statslige krisepolitik enten som formidler af denne eller som medvirkende til dens udformning. Denne situation, hvor interesseorganisationen søger sin politik gennemført ved at tilstræbe sin integration i den statslige politik har ført til en opfattelse af en stigende korporativisme i Danmark. Endnu er de fleste af disse »korporativistiske« projekter ikke andet end skrivebordskonstruktioner eller forslag til lovgivning på en række områder udarbejdet af socialdemokratiet og fagbevægelsen i fællesskab, men uden »realpolitisk« fremtid. I denne kommentar skal vi se på nogle centrale krisepolitikudspil fra fagbevægelsen og deres sammenhæng med krisens udvikling.

Trepartsinstitutionen

Det seneste udspil fra fagbevægelsen til en samordnet krisepolitik er lanceringen af en »trepartsinstitution« eller »trepartskonference«.

Det startede med begrebet »trepartsinstitution«. På et møde i »Det økonomiske Råd« (DØR) den 6. december 1977 drøftedes formandsskabets december-rapport, og i mødet deltog også repræsentanter for Arbejdsgi-

verforeningen og LO. Af mødereferatet fremgår det bl.a. »at så godt som samtlige diskussionsdeltagere ... fremhævede indkomspolitik som hovedmiddel til en nedbringelse af det relative danske omkostningsniveau«. Efter dette programmatisk udgangspunkt fremkom LO med et ønske om en »nærmere klarlægning af indholdet i en indkomspolitik og af de muligheder, der kunne ligge i dannelsen af en »trepartsinstitution« mellem statsmagten og arbejdsmarkedets to parter med henblik på at nå til enighed om en ramme for de kommende års politik og herunder ikke mindst etablering af en egentlig indkomspolitik til forskel fra den nuværende lønpolitik«.

Af mødereferatet fremgår det endvidere, at i denne ramme for de kommende års politik skal der – for at LO vil være med – skabes forudsætninger eller garantier for at de »bedre indtjeningsmuligheder for virksomhederne (som indkomspolitikken/lønpolitikken skaber) rent faktisk bliver *anvendt til investeringer og nye arbejdspladser*«. Dette sidste standpunkt er ikke nyt, men var også indeholdt i tidligere LO-betingelser for at medvirke til en statslig indkomspolitik. Det nye er, at LO nu erkender, at medlemmernes løntilbageholdenhed ved overenskomstene og ved de lokale krav ikke i sig selv er nogen garanti for etableringen af arbejdspladser, og at en organisatorisk gennemførelsesform evt. kan være den foreslåede trepartsinstitution. Det er ligeledes ud fra samme erkendelse eller nyopdagelse af den komplicerede sammenhæng mellem lønniveau og beskæftigelsesniveau, at LO har kastet sig over emnet med den noget svævende betegnelse »teknologisk arbejdsløshed«.

I referatet hedder det kort og godt: »Under diskussionen om omkostningsniveauet og ledigheden blev det yderligere fra lønmodtagerside fremhævet, at man snarere end at stirre sig blind på det høje lønniveau skulle se på den teknologiske udvikling som arbejdsløshedsskabende faktor og i konsekvens heraf på mulighederne for at afbøde denne udvikling gennem en nedsættelse af arbejdstiden.«

Også dette er et udtryk for en LO erkendelse af, at løntilbageholdenhed ikke i sig selv sætter de arbejdsløse i arbejde. Problemet er nævnt i mødereferatet fra DØR, men det er uklart, om LO tænker sig, at det skal indarbejdes i kommissoriet for trepartsinstitutionen.

LO's overvejelser om trepartsinstitutionen er endnu skitsemaessig, dog viser de en sammenhæng med LO's hidtidige linie overfor den statslige indkomspolitik. Negativt bestemt er det stadig: Nej til lønpolitik alene. Positivt bestemt kan kravene sammenfattes i to hovedgrupper:

1. *For det første* krav, der retter sig mod en tænkt balance mellem beskæftigelsesgrad og arbejdsløn. Den hidtil førte statslige indkomstpolitik har alene været rettet mod arbejdslønnen i forsøget på at forøge profitmassernes andel af produktionens værditilvækst gennem at begrænse arbejds lønningernes stigningstakt og således udvide svælget mellem lønstigning og produktivitetsstigning.

Det er bemærkelsesværdigt, at fagbevægelsens lønkrav, som de f.eks. fremsattes ved sidste overenskomst, rent faktisk kunne udtrykkes som et »ja« til lønpolitik alene, idet kravene dels kunne rummes i den statsligt fastsatte lønkagesum, dels totalt var barberet for krav, som en statslig lønpolitik ville have haft vanskeligt ved at undergrave, f.eks. længere ferie, kortere arbejdstid, nej til skifteholdsarbejde og akkordarbejde, nedsat tempo, osv. Fagbevægelsen inviterede således til en statlig lønpolitik uden at have nogen garanti for, at kompensatoriske krav ville blive imødekommet. I sine krav til den kommende lønudvikling havde fagbevægelsen således reelt accepteret reallønsnedgang eller rettere muligheden for reallønsnedgang, omend man havde et forfængeligt håb om, at dette vil ske differentieret i arbejdsstyrken og tendere mod større relativ lighed i lønstørrelserne.

Det vigtigste kompensatoriske krav for denne accepterede løntilbageholdenhed, dvs. reallønsnedgang, nemlig det at *sikre beskæftigelsen* eller at neutralisere arbejdsløsheden (arbejdstidsforkortelse, førtidspension, øget mobilitet, uddannelse mv.) var derfor i forhold til overenskomsten et externt fænomen, en mulig residueffekt af de forbedrede profitabilitetsbetingelser. Men kun en mulighed, som uafhængige økonomisk virkende kræfter kunne tænkes at gennemsatte uden om fagbevægelsens kontrol.

LO's forslag til en trepartsinstitution må derfor opfattes som en videre udvikling af den hidtidige faglige interessestrategi, for at sikre beskæftigelseseffekten af reallønsnedgangen. Det vil sige for at inddrage de »externe fænomener« i interessekampen. Nedgangen i den del af lønkagen, der umiddelbart udbetales i løn, skal kompenseres med beskæftigelsesfremmende foranstaltninger. (Lønkagens deling i løn og fondshenlæggelse skal vi vende tilbage til i en diskussion af ØD-forslaget. Trepartsinstitutionen tiltænkes dermed samme karakter af institutionalisering af kampen om løn- og arbejdsforhold som arbejdsretten).

Det er imidlertid vigtigt stadig at holde fast ved, at LO er en interesseorganisation, som formidler salg af en vare, der skal kunne reproducere. Men krisen slår hårdt ind på disse salgs- og reproduktionsbetingelser.

Det truer naturligvis grundlaget for fagorganisationen, ligesom det også nødvendigvis må true den socialdemokratiske dominans i bevægelsen. Når LO derfor argumenterer, hvad man kunne kalde nationaløkonomisk ansvarligt, så sker det – ud fra LO's egen forståelse – som en nødvendighed for opretholdelse af medlemmernes reproduktion gennem kapitaladækvate forslag og dermed for argumentationens hele grundlag og ikke *primært* af interesse for nationaløkonomiens elendighed som sådan, eller fordi LO bevidst stræber efter korporativistiske organisatoriske forhold.

2. *For det andet* krav – som nok er aktualiserede og accentueres af krigsgennemslaget – men hvis gennemsættelsesform må forstås på baggrund af den omfangsudvidelse/samfundsmæssiggørelse af det økonomiske liv, og her igen specielt udvidelsen af de statslige fordelingspolitikker absolut, som er sket efter 2. Verdenskrig og som afgørende retter sig mod lønarbejdernes hele og specifikke reproduktionssituation. Det drejer sig om krav til socialpolitikken – pensioner, arbejdsløshedsforsikring, revalidering mv. – boligpolitikken – rente, antal boliger, boligsikring – uddannelsespolitikken og skattepolitikken. Disse krav har dels karakter af »kompensation« for lavere lønindkomster, dels karakter af »udjævning« mellem de differentierede reproduktionssituationer, som alene arbejds lønningerne skaber mellem lønarbejderne, dels karakter af krav til en statslig initieret beskæftigelsespolitik, f.eks. krav til boligpolitik og uddannelse eller socialpolitiske bestemmelser om førtidspensionering.

Der kan således spores en ændring i fagbevægelsens interessepolitik i retning af en sammenkædning af krav, som vedrører kombinationen mellem arbejds løn og beskæftigelse (1) eller krav, som retter sig mod kompensatoriske statslige fordelingspolitikker (2). Det er vigtigt at fastholde, at der formelt er tale om, at kravene har to adressater – kapital og stat – og at dette genfindes i forslaget om trepartsinstitutionen.

Indkomstpøolitik og investeringspøolitik

Krisegennemslagets konsekvenser for reproduktionsudviklingen har gjort det nødvendigt for fagbevægelsen ikke blot at udvide sin forståelse af reproduktionssituationen og inddrage en række statslige delpolitikker i lønarbejderens reproduktion, men også at kræve disse forskellige delpolitikker underlagt fagbevægelsens kontrol, og direkte indflydelse.

Det er vigtigt at fastholde, at LO og Socialdemokratiet betragter den nuværende krise og de dertil svarende krisepolitikker som akut og forbigående. Stagnation, arbejdsløshed, krise og lavvækst har ikke fjernet den reformistiske kapitalismeforståelse og dermed opfattelsen af kapitalismen som principiel styrbar.

For at krisens afvikling kan ske så smertefrit som muligt, er det nødvendigt at sammenkæde overenskomster og statslig indkomspolitik. Og det er her, at LO insisterer på at skelne mellem statslig lønpolitik og statslig indkomspolitik, idet kun den sidste giver mulighed for i krisetiden at dele af den forøgede profitmasse klausuleres til beskæftigelsesinvesteringer.

For LO er det afgørende ikke ændringen i det samlede fordelingsforhold mellem løn og profit i krisens løb. Det afgørende for en betragtning, der ser krisen som akut og forbigående og i øvrigt betragter fordelingsforholdet som et reproduktionsniveauspørgsmål, må være, hvor stor en del af tilvækstkapitalen, der investeres i nye arbejdspladser.

LO er endnu ikke gået til den yderste streng i denne selvforståelse som måtte være tilvækstkapitalens delvise klausulerede båndlæggelse – eller expropriation – til nyinvesteringer, men udviklingslinierne for dette statskapitalistiske udviklingsperspektiv er måske ikke helt utænkelige.

Det LO derimod nu er nået til er, at hvis ikke fagbevægelsen ved en helt eller delvis overvundet krisetilstand om 5-10 år skal stå med en medlemsskare, hvoraf 1/4 eller 1/2 er arbejdsløse, så skal der mere til end en egentlig løntilbageholdenhed. LO er med andre ord nået dertil, at den statslige indkomspolitik er blevet en nødvendighed, hvor det tidligere fremstod som en trussel. Det er denne nødvendighed forstået som kombination af mindsket nominel lønstigningstakt/reallønsnedgang og beskæftigelsesinvesteringer, som forslaget om trepartsinstitution skal befæste.

Men det er pinedød vigtigt at holde fast, at hvor LO under krisegenemslagens tidligste faser kunne *tilbyde* at medvirke til en indkomspolitisk løsning, så er statslig indkomspolitik eller statslig formidlet indkomspolitik, som LO afgrænser denne politik, blevet en nødvendighed for fagbevægelsen, som krisen har udviklet sig. Det er nødvendigheden eller tvangen, der er ny og erkendt hos LO, hvorimod indholdet af en LO foretrukket statslig indkomspolitik og dens logiske forlængelse i trepartsinstitutionen blev undfanget i perioden 1974-76.

I et interview i dagbladet Aktuelt den 1.1.1978 siger Thomas Nielsen bl.a.:

»Indkomspolitik er noget, vi kommer til at leve med i en årrække. Landets økonomiske situation, den internationale krise, arbejdsløsheden og vort handelsbalance-underskud gør det nødvendigt. Men jeg vil understrege, at jeg taler om indkomspolitik og ikke om lønpolitik ... Det ord der dækker bedst, er efter min mening planøkonomi ...

Den frie forhandlingsret skal ikke falde bort. Arbejdsmarkedets organisationer har deres helt uundværlige rolle også i en bedre styret økonomi. Men for at gennemføre en indkomspolitik må der en overordnet styring til, og den styring må såvel arbejdsmarkedets organisationer som regering og folketing indrette sig efter ... Vi bør have en treparts-konference, og det man finder frem til, bør forpligte alle parter ... Det er nødvendigt, hvis vi skal balancere gennem en situation, hvor vi både må tage helt realistiske hensyn til den økonomiske bæreevne, men også lige så realistiske hensyn til lønmodtagernes rimelige krav om at få del i erhvervslivets værditilvækst. Derfor må der sikres en ligeberettigelse mellem parterne i et sådant trepartssystem. Det vil sige, at de investeringer, der skal foretages, må tilvejebringes ad tre kanaler. (1) dels ved at nogle investerer egne kapitalgoder, (2) dels ved at nogle viser løntilbageholdenhed og (3) endelig ved at det offentlige giver tilskud til erhvervslivet«.

Ser vi bort fra Thomas Niensens flimrende kanalbillede, hvorfra investeringskapitalerne skal strømme, og hvor staten (det offentlige) må formodes at besidde de himmelske revenuekilder, så er nødvendigheden endnu en gang trukket klart nok frem: løntilbageholdenhed giver investeringsmidler, som – når de investeres (og det er en LO-betingelse) – giver flere arbejdspladser (og det er her LO har lokaliseret problemet »teknologisk arbejdsløshed«).

Men som yderligere garanti for at i hvert fald den del af investeringskapitalen, som stammer fra løntilbageholdenheden – eller om man vil fra konsumtionsforsøgelsen – også rent faktisk konsumeres produktivt af kapitalen, betinger LO sig, at dette »lån« kommer til at stå som en lønarbejdernes prioritet i kapitalen. Hermed har LO også givet den moralske begrundelse for økonomisk demokrati, hvilket også er en af Thomas Niensens konklusioner i Aktuelt-interviewet:

»Det er klart, at når man forventer, at lønmodtagerne skal vise tilbageholdenhed, så er det også rimeligt, at de får en ejendomsret til det, de på denne måde lader stå i virksomhederne.«

ØD eller forholdet mellem løntilbageholdenhed og beskæftigelse

Heller ikke fagbevægelsens ØD-planer er nye. Det der derimod er af nyere dato er ordningens argumentationssammenhæng, idet den i stadig højere grad fremtræder som et delelement i en samlet statslig krisepolitik, når denne udlægges af LO.

De skiftende konjunkturer har givet forskellige mulighedsbetingelser for kravets gennemførelse, men også for kravets indhold og politiske argumentationsgrundlag. Medens kravet i 60'erne fremførtes ud fra parolen om medbestemmelse for LO-medlemmerne på arbejdspladserne og til udbygning af »det demokratiske samfunds institutioner til også at omfatte økonomisk demokrati, er indholdet og argumentationsgrundlaget for ØD i den aktuelle krise væsentlig anderledes. ØD-tanken er således ikke gjort overflødig i krisen, men de økonomiske og dermed beskæftigelsesmæssige forhold under krisen har ændret fagbevægelsens politik overfor ØD og argumentationen overfor såvel medlemmer, SD som augustforligets partier.

ØD bliver nu lanceret som en form for kompensation for medlemmernes løntilbageholdenhed. Den løn, der ikke udbetales – men som rettelig tilkommer lønarbejderne iflg. LO – indefryses i en ØD-fond. Hermed søges der skabt politisk ro og sammenhold omkring akcepten af reallønsnedgangen indenfor LO, fordi denne ØD-udgave sættes lig med solidaritet med arbejdsløse kollegaer.

Det næste problem er så, hvordan denne ØD-fond skal sikre beskæftigelsen. Hvordan kan beskæftigelsen sikres i en kriseperiode, hvor nyinvesteringerne netop bærer præg af yderligere formindskelse af de anvendte arbejdskraften gennem rationaliseringsinvesteringer og ikke kapacitetsudvidelse? Det middel, LO sætter overfor den teknologiske arbejdsløshed er investeringskontrol og investeringsstyring, der skal sikre, at investeringerne formidles derhen, hvor der er nye arbejdspladser at hente. I den gamle ØD-betænkning er det formuleret således, at fondens midler skal anvendes til investeringer i levedygtige kapitaler, således at arbejdernes midler ikke skal anvendes til at betale kapitalens falitter. ØD-programmets realisering må nødvendigvis betyde, at midlerne skal investeres i de virksomheder og sektorer, der ekspanderer hurtigst – dvs. i de teknologisk mest avancerede kapitaler. ØD-fondens investeringsprogram løber således ind i den modsætning, at investeringerne på den ene side skal bidrage til at fjerne den teknologiske arbejdsløshed ved at sikre nye arbejdspladser, men på den anden side bidrage til den teknologiske udvikling ved at placere investeringerne i de mest profitable produktionssektorer, og dermed – på længere sigt og tendentielt – medvirke til yderligere formindskelse af antal arbejdstimer pr. investeret kapitalenhed. En modsigelse, der er uløselig i det kapitalistiske samfund.

Sikringen af investeringskontrollen skal foregå via trepartskonferencen, hvor beslutningerne skal tages i fællesskab mellem LO, stat og DA.

Hvis denne model rent faktisk bliver realiseret i forbindelse med overenskomstforhandlingerne i 1979, så må det betragtes som en sejr for LO-troppen, ikke over staten eller over DA, men over medlemmerne, hvor et stort flertal har været modstandere af en central ØD-fond, og for hvem en LO-SD-DA domineret investeringstyring af indefrosne lønmidler må antages at være endnu mere uspiselig.

Forslagets betydning og konsekvenser må også diskuteres ud fra »indefrysings«-periodens længde og art, hvor den tidligere og ekspansionsprægede model talte om en periode på 7 år. De hidtidige antydninger fra LO peger nu på en model, der hedder, at ØD-midlerne ikke skal kunne udtages efter 7 år, men skal indefrys til pensionsformål, antagelig efter en ATP-model. Dvs. at »tilbage«-betalingen henvises til en usikker fremtid, og tilbagebetalingsformen kan der endnu ikke siges noget om. Det skal antagelig indgå som en del i de konkrete overenskomstforhandlinger og sammenkædes med SD-regeringens øvrige pensions- og efterlønsforslag.

I LO-bladet nr. 13, juni 1977, bekræfter Thomas Nielsen, at ØD-kravet vil få en central placering ved overenskomstforhandlingerne i 1979: »... det er klart, at hvis lønmodtagerne også fremover, på grund af beskæftigelses- og valutakrisen, skal holde igen rent lønmæssigt, så vil ØD-kravet blive noget centralt ved næste overenskomstforhandling«. Det nye ligger imidlertid i forsøget på at få augustforligspartierne med ved at kombinere ØD-ordningen med pensionsordningen, som det skete med dyrtidsindefrysningen.

Om denne kobling siger Thomas Nielsen i samme nr. af LO-bladet: »En sådan kombination ligger os snublende nær, når der blandt de aktive deltagere i fagbevægelsens ØD-debat har været et stærkt ønske om, at lønmodtagernes ØD-andele ikke bliver udbetalt efter 7 år, men – i rimeligt omfang – bliver stående som pensionsformål«.

Gennem dette udspil søger LO at styrke sin ØD-kampagne på 2 punkter:

1. En ØD-ordning, der sammenkædes med pensionsreformen, vil muligvis kunne opnå støtte fra augustforligspartierne, dels fordi ordningen umiddelbart letter på kapitalens omkostningsside (fsv. ØD-fonden opbygges ved indefrosne lønandele), dels fordi ØD-ordningen kan antages at fremstå som en kompensation for løntilbageholdenhed og dermed bidrage til opretholdelse af ro på arbejdsmarkedet.

2. Etablering af en ØD-ordning i forbindelse med overenskomstforhandlingerne 1979 vil være lettere at snuppe for arbejdsgiverne, når det bliver et

alternativ til lønforhøjelser. En ØD-ordning indenfor disse rammer kan ved overenskomsterne i 1979 meget vel sammenkædes med følgende:

a) Fortsættelse af den nuværende delvise suspension af dyrtidsordningen (for 1977 har staten indbetalt de dyrtidsportioner, der går ud over 2 pr. år, som indefryses i ATP-fonden, i alt 2 portioner til en værdi af ca. 2 mia kroner), hvor der eksisterer den mulighed at anvende de allerede indefrosne midler og de fremtidige som grundstammen i ØD-fonden.

b) En lavtlønsordning i form af en garanteret mindsteløn.

c) En ØD-ordning som ovenfor skitseret, der kan legitimere LO's varetagelse af medlemmernes interesser ved at kæmpe for en »relevant« kompensation for løntilbageholdenhed, eller som Thomas Nielsen selv siger i LO-bladet, juni 1977: »Netop ØD vil på een gang give lønmodtagerne sikkerhed for, at en tilbageholdenhed virkelig udmøntes i nye investeringer – og arbejdspladser, og samtidig sikrer medarbejderne en rimelig andel i virksomhedernes værditilvækst. Det er en retfærdighedshandling og samtidig *den eneste metode til at få næsten hele befolkningen til at medvirke*«. (vores understregning).

Efterløn og pensionsreform

Mens indkomstpolitik forstået som koblingen mellem løntilbageholdenhed og fald i arbejdsløsheden – hvilket for LO tager sig ud som et årsagsvirkningsforhold sat i proces af bl.a. ØD fondsmidler – kan siges at være hovedindholdet i trepartsinstitutionens arbejdsområde, så synes der også i forslaget at ligge nogle forestillinger om at denne organisation skal danne rammen om drøftelser/udformningen af en række »reproduktive delpolitikker«. Også disse opfattes af LO som modydelse for løntilbageholdenheden.

Til disse delpolitikker hører en pensionsreform, som – uanset om den i sin udformning knyttes sammen med ØD-ordningen – vil være af stigende nødvendighed for at effektivisere det arbejdsmarkedspolitiske instrumentarium, dvs. for at effektivisere udstødningen af ældre arbejdskraft, for at nedskære udgifterne til reproduktionen af arbejdsstyrken og for at forøge arbejdskraftens gennemsnitlige kvalitet.

Baggrunden for både forslagene om pensionsreform og efterlønsordning er ændrede krav til arbejdskraftens kvalifikationer og udholdenhed, som udviklingen i teknologien og dermed arbejdsintensiveringen stiller. Det bety-

der, at arbejdskraftens reproduktion differentieres yderligere, og at de dele af arbejdsstyrken, der ikke kan klare omskiftningerne (læs: der ikke kan klare yderligere arbejdsintensivering), sorteres ud af arbejdsmarkedet gennem pensionsordningen eller den af SD-regeringen foreslåede efterlønsordning. Gennem disse ordninger institutionaliseres udstødningen af ældre arbejdere, der pga. nedslidning ikke mere kan rekvalificeres og dermed ikke mere re-produceres adækvat i forhold til ændringer i produktionsprocessen.

Udstødningsproblematikken drejes således – for den ældre del af arbejderklassen – bort fra målet om at fastholde erhvervsevnen, og fokuserer i stedet for på spørgsmålet om en »fair« måde at sluse arbejdere ud af arbejdsmarkedet, og erstatte dem med nye arbejdskraft. Eller som CD med Arne Melchior udtrykker det: »Ordningen vil bestemt være til gavn for virksomhederne, som på en fair måde kan sluse trætte medarbejdere ud til fordel for nye friske kræfter«, Information 12.4.78. Fidusen ved såvel den *fleksible pensionsordning* som efterlønsordningen er gennemførelsen af en trinvis sænkning af nedslidte arbejderes reproduktionsniveau – frem for at holde dem gående på den mere omkostningsfulde arbejdsløshedsunderstøttelse – ned til folkepensionsniveauet. Iflg. LO-bladet nr. 4, 1978, vil SD-forslaget om efterløn betyde, at arbejderne fra det 60. år kan trække sig ud af arbejdsmarkedet »I de første to og et halvt år med fuld arbejdsløshedsunderstøttelse, de næste to år med 80% arbejdsløshedsunderstøttelse og de følgende to år med 60% arbejdsløshedsunderstøttelse«.

LO's interesse for førtidspensionering hænger sammen med ønsket om at sikre nedslidte medlemmers ekspedition ud af arbejdsmarkedet på en »forsvarlig måde«. Derved bidrager LO til at få nye folk i arbejde og til at opretholde en høj kvalitet på den vare, som skal sælges: arbejdskraft. Erik Bording udtrykker det i samme nr. af LO-bladet som arbejdernes mulighed for at træde ud af arbejdslivet inden deres helbred er ødelagt. SiD formulerede forslaget så tidligt som i september 1975, hvor det i en henvendelse til regeringen og folketinget hedder: »Specialarbejderforbundet ... har drøftet den ret håbløse beskæftigelsessituation, og vi er nået til en erkendelse af, at der må tages betydeligt mere håndfast om problemet. Det er ud fra den kendsgerning, vi agter at fremkomme med forslag til en afhjælpning af dette samfundsproblem .. forslaget går i sin enkelthed ud på at nedsætte pensionsalderen på frivillig basis til f.eks. 60 år med kompensation for tabt arbejdsfortjeneste«. Og det hedder videre i forslag til kriterier for, hvem der kan opnå pension på disse vilkår:

1. Personer, der gennem længere tid har været udsat for arbejdsmæssige belastninger. Det være sig støj, støv, skifteholdsarbejde, hårdt arbejdstempo mv.

2. I brancher, hvor belastningen er særlig stor, skal man kunne opnå efterlønsordning så tidligt som fra det 55. år.

Fagbevægelsens strategi overfor ændringer i arbejdskraftvarens salgsbetingelser ændres karakteristisk ved krisens gennemslag. I 60'ernes højkonjunktur hed parolerne beskyttelse af arbejdsevnen bl.a. gennem krav om kontrol med arbejdsmiljøet, mens fagbevægelsen i 70'ernes krise stadig mere må acceptere destruktion af arbejdsevnen; et forhold, der søges kompenseret gennem forslag til sociale reformer overfor de nedslidte – og hvad angår udstødningen af den ældre arbejdskraft snarere tiljubles som fremmede for cirkulationen på arbejdsmarkedet.

Efterløn og pensionsreform er her kun berørt som eksempler på mulige forslag til såkaldte »kompensatoriske« reproduktive politikker. Andre eksempler, så som skatte- og boligpolitik, kunne også være nævnt i denne sammenhæng.

Om en samlet pakkelsejning bliver realiseret og om trepartorganisationen bliver involveret i udformningen er stadig uvist. Afgørende for om det bliver nødvendigt at gennemføre nye organisatoriske former vil efter vor opfattelse være, hvorledes løndannelsen er forløbet efter sidste overenskomst, og hvorledes stat og arbejdsgivere forventer den vil udvikle sig videre.

Løndannelse, lønudvikling og lønkontrol

Lønudviklingen viste i de første fire kvartaler af 1977 en årsstigning i hvert enkelt kvartal på hhv. 10.1%, 9.8%, 9.9% og 10,0%. Lønglidningen udgjorde af dette samlede tal lidt over en trediedel og lønstigningen for 1. kvartal 1978 vurderes af arbejdsgiverne til at ligge på knap 10%. I samme periode har der været prisstigninger på mellem 11 og 12% med faldende tendens gennem året. I snit altså en reallønstagnation eller mindre fald.

For LO er løntilbageholdenheden eller direkte lønnedgang en spiselig ret fsv. der til gengæld gives garantier for forøgelse af beskæftigelsen. Her er LO som salgsorganisation for varen arbejdskraft inde i en fundamental modsætning mellem hensynet til de beskæftigede og ubeskæftigede medlemmer. I LO's indkomstpoltiske oplæg restaureres lønkageteorien, idet

lønsænkningen primært skal gennemføres ved en udligning i lønforskelle. LO's program kan således sammenfattes i ønsket om gennem lønstrukturpolitik at føre beskæftigelsespolitik.

Så vidt LO's indkomstpolitiske strategi. Men den konstaterede lønudvikling 1976/77 aktualiserer et centralt problem i den indkomstpolitiske model, som LO og SD arbejder på: LO's mulighed for at indvirke på løndannelsen!

I forhold til reservearmeens omfang siden 2. kvartal 1974 – hvor arbejdsløsheden stiger voldsomt – må dens løntrykkende funktion mildest talt siges at være moderat, et forhold der har været medvirkende til at fremme stats-, fagbevægelses- og arbejdsgiverforeningens spekulation om, hvorvidt og på hvilke betingelser der kan gennemføres kontrol med løndannelsen. Derfor er spørgsmålet altså: Er LO overhovedet i stand til at gennemsætte en »løntilbageholdenhed« overfor sine medlemmer? Og hvilke foranstaltninger kan støtte en sådan kontrolmulighed?

For en vurdering af mulighederne for et fortsat samarbejde mellem stat og fagbevægelse om indkomstpolitikken er en afklaring af den lønpolitiske dels gennemslag på den faktiske løndannelse helt afgørende. Sagt på en anden måde: hvorvidt spænder fagbevægelsens kontrol over den faktiske løndannelse? Eller som Arbejdsgiverforeningen siger det: »Hvad vil og kan LO i realiteten love, når det gælder styring af arbejdsmarkedet og løndannelsen, som netop er meget vigtige elementer i en samlet økonomisk styring?« (»Arbejdsgiveren«, 5.2.78). Spørgsmålet kan ikke primært besvares af organisationssociologiske undersøgelser og problemet heller ikke fjernes ved organisatoriske ændringer, stramninger eller centraliseringer indenfor fagbevægelsen. (Jf. forskellige centraliseringstiltag og lemper af eksklusionsmulighederne er blevet luftet i metal som udløber af Scandiadam-strejken). Udgangspunktet må være undersøgelsen af de akkumulationsatte betingelser for køb og salg af arbejdskraft. Det afgørende er, hvorledes de forskellige sektorer og brancher udvikler sig under krisen både mht. arbejdskraftforbrug og kriserensning. Den store reservearmes løntrykkende funktion afhænger af dens sammensætning mht. kvalifikationer (jobfering, alder, køn), fagopdeling og geografisk placering i forhold til den differentierede efterspørgsel på arbejdskræfter i krisen.

Reservearmeens høje bestanddel af »marginale« grupper som unge, ældre og nedslidte modificerer dens trykfunktion, og løndannelsen vil være afhængig af, hvilke former for arbejdskraftbehov, krisens branche- og sek-

torspecifikke rationaliseringsinvesteringer afføder. Evt. mangel på adækvate arbejdskræfter hhv. mobilitetsmodstand i reservearmeen, kan også i krisen give anledning til lønstrukturudvikling, der kan have en afsmitningseffekt afhængig af forskellige faggrupperes lønsystemer. Det er således vores tese, at krisen ikke af sig selv – så at sige automatisk – standser lønstruktur- og lønniveauudvikling, idet der på arbejdskraftmarkedet fortsat vil være potentielle muligheder for »flaskehalse«.

Antagelig spiller den førte lønpolitik en rolle for løndannelsen i og med, at dens generelle lønrammer og mindstebetalingssatser forskyder og udskyder gennemslaget af både løntrykket og de modificerende faktorer.

Tager vi lønudviklingen i 3. kvartal 1977, var som nævnt den samlede årsstigning (dvs. fra 3. kvartal 76 til 3. kvartal 77) på 9.9%. Fordelt på regioner var den 8.4% i Hovedstaden og 10.9% i provinsen, fordelt på faglærte og ufaglærte mænd og kvinder i hele landet var den hhv. 9.3%, 10.3% og 11.2%. Kvinder i provinsen fik den højeste stigning på 11.9%. Dette mønster er en fortsættelse af udviklingen igennem de sidste mange år og bemærkelsesværdigt, fordi ledigheden er størst blandt ufaglærte og kvinder. Men sammensætningen af lønstigningen er nu skiftet. Arbejdsgiverforeningen skønner, »at der for de faglærte har været nogenlunde den samme lønglidning som sidste år, den for de ikke-faglærte og kvinderne næsten er ophørt«. (Særnummer af Arbejdsgiveren, Statistikken 3).

Ophøret af lønglidningen for de to nævnte grupper kan være udtryk for, at garantibetalingen, som jo fungerer som et overenskomstmæssigt tillæg, har reduceret den øjeblikkelige lønglidning, og at billedet derfor hurtigt vil skifte igen i slutningen af overenskomstperioden. Men det kan også være udtryk for, at ændringer i reservearmeens sammensætning betyder, at den nu optræder som egentlig arbejdskraftreserve med de fornødne kvalifikationer og arbejdsevne, og dermed som en egentlig trussel for de beskæftigede arbejdere. Endelig er det en mulighed, at »udrensningen« blandt ufaglærte og kvinder især har ramt de lavest lønnede indenfor disse grupper, hvorved det summariske løngennemsnit for grupperne er steget, mens dette ikke er tilfældet for de faglærte. For disse to grupper har der således været tale om en lønstagnation.

Den lønfastsættelses- og lønpolitik, der udgår fra LO og fagorganisationerne, udtrykkes i overenskomster og rammebetingelser for udnyttelsen af arbejdskraftens brugsværdi. Der er tale om minimumsbetingelser, dvs. mindstepriser på bestemte typer arbejdskraft og mindstebetingelser for den

produktive anvendelse af arbejdskraften samt om rammeaftaler for lønfastsættelsesmetoderne hvor aflønningen overstiger mindstepriserne.

Alene dette forhold begrænser eller sætter en bundgrænse for, hvor langt ned en reservearmé kan sænke prisen på arbejdskraften, og dette modificerer den mulige udvikling i løndifferentiering lønarbejderne imellem. Det eksisterende danske arbejdsretlige system vil fastholde denne situation uafhængig af reservearmeens størrelse, hvilket kan belyses med henvisning til, at det var Arbejdsretten som tvang anerkendelsen af »garantibetalingen« igennem, og at især SID flittigt benytter Arbejdsretten til at gennemtvunge mindstebetalingerne.

Reservearmeens tryk kan derimod bevirke, at stigningstakten for mindstepriserne bliver lav, fordi der her er tale om et »udifferentieret tryk« på den centrale lønfastsættelse, som er uafhængig af de branchemæssige og virksomhedspecifikke akkumulationsbetingelser. Det er da heller ikke på dette område, at tilliden til LO's evne til at gennemføre kontrollen med medlemmerne er svigtende. Eksemplet med mindstebetalingen er illustrativt, idet det på papiret var imponerende, men viste sig kun at omfatte forholdsvis små arbejdergrupper og virkede som lønloft for mange flere.

Imidlertid er det nok så meget lønudviklingen i den højere ende af lønhierarkiet, som interesser staten og kapitalen pga. disse gruppers centrale placering i eksporterhvervene og traditionelle rolle som lønførende.

Hvis vi skal forsøge at lokalisere de formelle områder for løndannelsen, kan vi udskille tre hovedområder:

1. den centrale »lønfastsættelse« – den generelle overenskomst eller den statslige lønrammefastsættelse
2. de specielle »lønfastsættelser« – de specielle ofte forbundsvise overenskomster. Heri indgår også 1.
3. de lokale lønudviklingsfastsættelser — de virksomhedsnære lokalaftaler. Heri indgår også fastsættelser fra 1. og 2., f.eks. akkordaftaler og genetillæg mv.

Det er naturligvis det 3. hovedområde, der sigtes til i den ovenfor citerede udtalelse fra Arbejdsgiveren. Det er her den gruppevise og individuelle lønstørrelse fastlægges – som det ses med en vis vægt fra de centrale fordelingspolitiske forhandlinger. Og opdelingen viser også mulighederne for ændringer i systemet. Enten en fjernelse af muligheden for lokale aftaler eller en udvidelse af de aftaler indenfor 1. og 2., som vil binde lokalaftaler kombineret med en øget politisk-faglig kontrol med de lokale aftalers ind-

gåelse. Mens en yderligere centralisering af den danske løndannelse gennem fjernelse af pkt. 2. forekommer som en langsigtet mulighed under en fortsat krise og i kombination med indfrielse af fagbevægelsens krav om kompensationspolitikker, så er den på kortere sigt usikker, fordi det vil aktualisere modsætningerne i fagbevægelsen mellem Metal og SID, mellem de faggrupper, som endnu ikke er blevet så hårdt ramt af krisen (Metal har under den halve ledighed af SiD) og dem, som er hårdest ramt, mellem dem som har faglig tradition for selv at tilkæmpe sig lønstigningerne og dem, som traditionelt satser på den centralt sikrede minimumspris.

De valoriseringsvanskeligheder, der med krisegennemslaget rammer totalkapitalen, rammer ikke på samme måde branchekapitaler og enkeltkapitaler. Når det i betydelig udstrækning alligevel er lykkedes Arbejdsgiverforeningen at samle enkeltkapitalerne og holde dem samlet om en fælles lønpolitik, som – uanset økonomisk udgangspunkt – forsøger at hindre løngennembrud på de enkelte virksomheder, så er det udtryk for, at kapitalen ikke blot forsøger at opnå den fornødne kontrol med de lokale aftaler selv, fordi man ikke stoler på LO, men også for at kapitalen tendentielt forsøger at sætte sammenhængen mellem løn og produktivitet ud af kraft. Lederen af Metalområdets arbejdsgivere Poul Madsen forsøgte at få dette gennemført formelt ved sidste overenskomstafslutning. For så vidt denne sammenkobling kan afmonteres og lønnen igen fastsættes ud fra de øjeblikkelige styrkeforhold er det 3. område som problem ved de næste overenskomster minimeret. Skal LO på sin side spille med på fastholdelsen af lønfastsættelsens hidtidige formelle struktur og arbejdsmarkedets formelle autonomi, *så forudsættes dels at den reelle lønsenkning kan forløbe uhindret, dels at kompensationspolitikkerne gennemføres.*

Det første forhold forsøges opnået med skærpet kurs overfor vilde strejker, iværksættelse af eksemplariske eksklusioner af genstridige medlemmer, centralisering af myndigheden i de enkelte forbund, isolering af de arbejdsløse for at fastholde deres reservearméfunktion og intensivering af kampen om pladserne i de lokale afdelinger (socialdemokraternes offensiv i grafisk kartel er et godt eksempel). Forbundstoppenes aktion mod aktive og arbejdsløse medlemmer kan derfor ledsages af udtalelser for fastholdelse af sammenhold omkring ledelsens politik for at øge beskæftigelsen.

Det andet forhold kan kun opnås med en væsentlig styrkelse af Socialdemokratiet i Folketinget og en sådan skærpelse af nedgangen i reproduktionsniveauet, at LO begynder at fremsætte sine kompensationskrav ultima-

tivt og ikke som nu i form af hvidbøger, svævende skitser og prøveballoner. Når reservearmeen begynder at virke effektivt i lønsænkingsstrategier og arbejdsgiverne med fagbevægelsens støtte har udryddet alle automatikker i løndannelsen, først da begynder de manglende kompensationer at blive et livsvigtigt problem for fagbevægelsens overlevelse. Og først da vil de voksende modsætninger mellem fagbevægelse og stat, mellem arbejderklassens og nationalkapitalens reproduktion, slå igennem i åbne modsætninger. Ved realiseringen af samarbejdet mellem LO og stat i trepartskonferencen søges denne polariserede situation antagelig undgået, dels ved gennemførelse af kompensationer for lønnedgangen, dels ved forøgelse af beskæftigelsen.

Juli 1978

KRISEUDVIKLINGEN I DANMARK

Arne Kurdahl

1. Indledning

»På denne baggrund rejste formandsskabet afslutningsvist det spørgsmål, om der var enighed om det synspunkt, at der ikke for øjeblikket kan peges på væsentlige igangværende processer i økonomien, der af sig selv kan føre til den styrkelse af betalingsbalanceerhvervene, som er nødvendig for genskabelse af den økonomiske balance. Dette bekræftedes af rådet.

Generelt må – som det også kom til udtryk under drøftelserne – blot en begyndende egentlig løsning af balanceproblemerne forudsætte, at eksisterende mere eller mindre snæversynede særinteresser kommer til at vige for bredere fælles interesser.«

(Dansk Økonomi, maj 77, p. 14)

Selvom det tilsyneladende kun handler om balanceproblemer, så er det reale indhold heri klart nok: økonomien er stadig i krise, der er ingen tegn på, at den af sig selv kan komme ud af den tilstand, forudsætningen for at den kan begynde her på er, at alle trækker på samme hammel og giver afkald på særinteresser. Den »legitimatoriske ligevægt«,¹ der er baseret på kompromisser mellem modsatrettede samfundsmæssige interesser, skal afløses af den fælles almene interesse, der er at få kapitalakkumulationen på fode igen.

Traditionelt har det på venstrefløjen været opfattelsen, at den dybe økonomiske krise fører en radikaliserende af arbejderklassen med sig, som om ikke andet, så dog stiller grundlæggende ændringer i det økonomiske og politiske system *på dagsordenen*.²

Blanke har trukket de antagelige konsekvenser af krisen klart op³:

1. Se Bernhard Blanke: *Formen und Formwandel des politischen Systems in der bürgerlichen Gesellschaft*, i *Handbuch V*, p. 154.
2. Eks. hos Ole Marquardt: *Konjunkturforløb og klassebevidsthed*, p. 40, i *Den jyske Historiker* nr. 1, 1974. Især Mattick har gjort sig til talsmand for denne tese.
3. Se Blanke op. cit. p. 155 ff.

Kriser, der bringer den samfundsmæssige kapitalreproduktion til ophør, og som fordrer forandringer i det historisk opnåede forhold mellem lønarbejde og kapital, fordi merværdiproduktionens betingelser kolliderer med arbejderklassens levevilkår, sådanne kriser fører til *systemkriser* i betydningen, at også det *politiske* system må undergå radikale forandringer. Når krisen stiller alternativerne: *enten* tilbagetrængning af arbejderklassen for at genfremskaffe betingelserne for merværdiproduktionen, og dermed den fornyede kapitalakkumulation, *eller* en vedvarende stagnation i akkumulatio- nen med effekt i et kumulativt forfald, bliver betingelserne for det politi- ske system: *enten* bliver arbejderklassens indflydelse på og integration i det politiske system trængt ud og arbejderklassen berøvet sine politiske rettig- heder og sine organisationer, *eller* klassekonflikten udtrykker sig i former, der stiller spørgsmålet om forandring af det samfundsmæssige system og forsøg på »revolutionære løsninger« herpå.

Er det som adskiller den nuværende krise fra tidligere recessioner i efter- krigstiden ikke alene dens længde og dybde, men tillige dens karakter som overakkumulationskrise, da bliver krisens løsning, og dermed forøgelsen af beskæftigelsen bundet til en udrensning i den eksisterende kapital og til en sænkning af arbejderklassens konsum. Er den økonomiske politik bundet til krisens økonomiske løsning, er den derfor tilsvarende bundet til en indskrænk- ning af industriens arbejdsstyrke og en forværring af dennes levevilkår.

Det der derfor skal undersøges er: hvad er krisens baggrund, hvilke er de resultater, som den lange, næsten ubrudte prosperitetsfase har afsat? Det er disse, der udgør betingelserne for den økonomiske politiks effektivitet, og dermed eksistensbetingelserne for den politiske tradition i arbejderbe- vægelsens faglige og politiske organisationer, der bygger på forestillingen om en principielt regulerbar kapitalisme uden systematisk tilbagevendende kriser. Den succes, som denne politiske tradition har haft i efterkrigstiden, har bl.a. været betinget af, at fagbevægelsen har kunnet sikre en voksende realløn, og at staten har stået som garant for den fulde beskæftigelse og reproduktionen udenfor lønarbejderforholdet.

Når fagforeningerne ikke længere kan opretholde endsige forøge realløn- nen, når det statslige bidrag til kriserenselsen kommer til at indebære for- øgelse af arbejdsløsheden, bl.a. via forværringen af reproduktionsvilkårene, da bliver spørgsmålet om, hvilke chancer den reformistiske politik har for at bevare sin legitimitet, relevant, og det berettiger tillige, at Blankes postulat om den økonomiske krises forvandling til en politisk krise tages alvorligt.

Ingen af de alternativer Blanke peger på, har foreløbigt været aktuelle i Danmark under den nuværende krise, tværtimod peger meget på, at reformismen er blevet styrket. Denne styrkelse *kan* være kortvarig, hvad sker der når det viser sig, at det vigtigste instrument, indkomstpolitikken ikke virker mht. at genskabe den fulde beskæftigelse, når profitterne stiger og stiger, uden at der skabes beskæftigelse? Dette betyder dog ikke nødvendigvis krise for reformismen, tværtimod kan den, personificeret ved Socialdemokratiet, bruge de manglende resultater som løftestang for indførelsen af nye reguleringsformer, samfundsmæssig styring af kapitalmarkedet, statslige investeringsfonds, ØD etc. som for en tid kan udskyde de politiske legitimitetsproblemer.

For det teoretiske arbejde på den universitære venstrefløj er konsekvenserne af reformismens styrkelse åbenlyse. Hvis der hidtil har været tendenser til at lade det teoretiske arbejde knytte an til radikaliserede dele af arbejderklassen, så indebærer den hidtidige politiske udvikling, at hovedvægten langt snarere skal lægges på at undersøge, hvad baggrunden for denne styrkelse af reformismen har været, og hvilke funktionsbetingelser den vil have fremover. Begge dele fordrer en afklaring af den nuværende krises karakter og dybde, samt hvorledes den fremstår for produktionsagenterne. Især de to første punkter skal tages op her. Jeg skal i artiklen lægge vægten på analysen af krisens karakter i DK, om der er tale om en akkumulationsbestemt krise, forstået som betinget af overakkumulationen, eller om der snarere er tale om et udefrakommende tilbageslag.

Hertil er det nødvendigt:

1. At undersøge, om den langfristede udvikling, som har gennemsat sig i industrikapitalen, har medført sådanne ændringer i kapitalforholdet, at forholdet mellem merværdi og profit tilsiger, at akkumulationen ikke kan fortsætte på samme grundlag, (Kap. 3).
2. At undersøge, hvilke ændrede betingelser, den langsigtede udviklings gennemslag i produktionens samfundsmæssige fordeling sætter mht. reproduktionens omfang, kontinuitet og sammensætning. Dette for at stille betingelserne dels for krisepolitikken, og dels for genopsvingenes forudsætninger. Endelig er også arbejdsløshedens sammensætning bestemt af denne udvikling, det samme er dermed arbejdsløshedens udvikling, (Kap. 3).
3. At undersøge, om den seneste krisecyklus mere er en accentuering af dette forhold, end der er tale om en konjunkturkrise, som det fremstår i borgerlig konjunkturteori. (Også fokuseringen på akkumulations-

formerne, som blot afløsende hinanden, udelukker muligheden af at fremstille krisen som en effekt af en mere eller mindre kontinuert udvikling), (Kap. 4).

Men dette er alene, hvad der vedrører den »indenlandske« del af krisegrundlaget. Men samtidigt er det muligt at krisen er betinget af udefrakommende forhold, og at empirien i så fald »lyver« i forhold til det teoretiske grundlag. Hvis krisen i virkeligheden er betinget af relative forhold DK – udlandet, eller hvis DK er anderledes stillet end udlandet betyder det andre betingelser for kriserenselsen eller genopsvinget her. Derfor må i undersøgelsen indgå et forsøg på en karakteristik af den danske industris internationale placering. Til den ende er det nødvendigt at reflektere:

1. Karakteren af den danske industris verdensmarkedstilknytning.
2. Karakteren af den danske industri i forhold til »verdensmarkedets industri«.
3. Dansk industris relative placering i forhold til verdensmarkedet, eller de komponenter der indgår i bestemmelsen af konkurrenceevnen.

Dette finder sted i afsnittet om »Krisens karakter« (Kap. 5). Endelig skal jeg i et afsluttende afsnit (Kap. 6) antyde konsekvenserne af indkomstpoltikken som kriseløsningsstrategi.

Men først skal jeg indlede med to tidligere forsøg på at angive krisens baggrund. To forsøg, hvor sammenblandingen af økonomi og politik fører til en forfejlet opfattelse af krisen, og har politiske konsekvenser, der fratager kriseanalysen det kritiske perspektiv.

2. Diskussion af kriseanalysen

Forestillingen om, at den nuværende krise har baggrund i de ændringer i kapitalstrukturen, der har gennemsat sig i 50'erne og 60'erne er naturligvis ikke ny. Fra marxistisk, men også fra socialdemokratisk og liberal (i økonomisk forstand) hold er tesen ført frem, ikke mindst i forsøgene på, fra »ansvarlige« økonomer at legitimere restriktive indgreb overfor arbejderklassen eller fra andre at begrunde radikale krav til statslig styring.

Jeg skal nedenfor referere to af disse analyseforsøg kritisk for derigennem at afgrænse og præcisere tilgangen her.

Herunder skal jeg forsøge at vise, at løsrivelsen af kriseanalysen fra udviklingsdynamikken i kapitalforholdet fører til politisk reformisme. Når de »økonomiske problemer ... hovedsagelig er af strukturel art«, hvor strukturel har at gøre med markedsmekanismens utilstrækkelighed, med produktionens anarki, bliver de adækvate politiske krav rettet mod »selektive indgreb, der skal sikre *den* balancerede udvikling, som »markedsmekanismen« ikke selv har kunnet frembringe.⁴

Kravene retter sig mod en art statskapitalisme, hvor staten regulerer og fordeler produktionen og produktionens resultat, og hvor staten igangsætter selvstændig vareproduktion.

Det bliver politisk reformisme, fordi samfundet fortsat skal hvile på lønarbejde og kapital, det bliver utilstrækkelig reformisme, fordi strategien baserer sig på, at staten kan »gå til venstre« mod en mere dirigeret kapitalisme og *derigennem* løse kapitalismens problemer. Der ses således bort fra det, som antydes i indledningscitater fra DØR, at problemet ikke er planmæssig styring eller ikke, men at *etablere vækst*, at problemet mht. kapitalakkumuleringen og dermed beskæftigelsen ikke er at fordele den eksisterende merværdimasse, men at forøge den, og at dermed kriseløsningen og genopsvinget er bundet til forøgelse af kapitalernes profitter *på bekostning* af arbejderklassens lønfond.

Fælles med SØ'erne har DØR opfattelsen af fordelingsforholdet mellem lønarbejde og kapital som bestemmende for profitabiliteten. Stiger lønnen, stiger den på bekostning af profitten (eller stigningen heri) eller omvendt falder profitten skyldes det stigning i lønnen. Men i modsætning til dem, fæstner vismændene kriseproblemet på kort og langt sigt til udviklingen i profitkvoten. En løsning af krisen bliver dermed bundet til en »omfordeling til fordel for profitterne«.

Med hensigten så vidt muligt, at bringe den kapitalistiske økonomi til at fungere indenfor de eksisterende rammer virker den økonomiske »sagkundskabs« konceptualisering af økonomien optimalt mht. at pege på de faktorer, der på en gang er regulerbare og kapitalistisk rationelle.

For begge gælder således at økonomi og politik langt fra er adskilte fænomener.

4. Socialistiske Økonomier, Arbejdsløshed, betalingsbalance og økonomisk politik, p. 60.

2.1. Madsen og Vangskjær

I en artikel om krisen i industrien skriver Madsen og Vangskjær, at krisen ikke blot kan opfattes som resultat af en udefrakommende lavkonjunktur⁵, men at den økonomiske politik spillede en betydelig rolle for den måde krisen slog igennem på.⁶ Hertil kommer ifølge forfatterne, at der allerede fra begyndelsen af 60'erne kan spores tendenser, der viser, at den danske industrikapital var i betydelige vanskeligheder.

Her genfindes således programmatisk en antagelse om krisens karakter, som angiveligt skulle adskille sig fra de officielle (eks. DØRs) forklaringer af krisen, hvor internationale aspekter tillægges en afgørende vægt. Denne alternative opfattelse indebærer hos forfatterne en dikotomisering af analysen mellem 1) de grundliggende årsager til den danske industrikapitals krise og 2) krisegennemslaget, hvor det er hensigten at vise, at både de grundliggende årsager og krisegennemslagets forløb skyldes nationale forhold.

Det kan være relevant at omtale artiklen her af flere grunde, dels fordi den er et af udtrykkene for den neoricardianske opfattelse af krisen (og en række af grundantagelserne i denne artikel, som jeg skal kritisere nedenfor, indgår som forudsætninger i flere af de øvrige artikler i denne samling) som findes blandt Socialistiske Økonomer, men dels også fordi den i hvert fald programmatisk opererer med en opfattelse af, at akkumulationsudviklingen i 60'erne indeholder krisetendenser, som er forudsætninger for forståelsen af krisens gennemslag i 74/75, og ydermere at disse er de væsentligste grunde til krisens gennemslag (forstået som produktionsstagnation og arbejdsløshed) i den danske industri. Altså analysetilgang som udadtil ligner den opfattelse jeg tidligere har fremført om sammenhængen mellem den strukturelle udvikling og konjunkturcyklen. I den udstrækning kritikken af denne artikel kan være præciserende for min egen tilgang skal jeg derfor kort omtale den.

Hos Madsen/Vangskjær er fremstillingen af krisegennemslaget koncentreret om den kronologi, som produktionsstagnationen træder frem i indenfor forskellige brancher i den danske industri, differentieret efter hvilken »konkurrencesituation« pågældende brancher befinder sig i. Der er to muligheder, enten er en branche beskyttet, eller også er den delvist beskyttet

5. Per Kongshøj Madsen og Kaj Vangskjær: Krisen i industrien, i *Krise i Danmark*, p. 81.

6. op. cit. p. 82.

eller konkurrenceudsat (dette er hos M/V i praksis ensbetydende med en differentiering mellem hjemmemarkedserhverv og importkonkurrerende eller eksporterhverv (betalingsbalanceerhvervene)).⁷

I sammenhæng med analysen her er der to ting, der er værd at kommentere nærmere, som indebærer, at M/V's arbejde mindre end et alternativ er blevet et supplement til div. »kriseanalyser« fra den nationaløkonomiske sagkundskab:

1. Konkurrencebegrebet, som er et fiktivt begreb om ekstranational konkurrence indenfor afgrænsede brancher.
2. Kriseopfattelsen og sammenhængende hermed, forholdet mellem de »grundliggende« forhold hos M/V og krisegennemslaget.

Ad. 1. Konkurrencebegrebet

Den danske industri består som sagt hos M/V af to typer kapitaler, hvis profitvilkår er vidt forskellige, nemlig af eksport/importkonkurrerende – og hjemmemarkedskapitaler. »Bag denne opdeling i konkurrenceudsatte og beskyttede sektor ligger en antagelse om, at priserne i de konkurrenceudsatte sektorer overvejende bestemmes af prisudviklingen på verdensmarkedet og således er mindre afhængige af omkostningsudviklingen (herunder lønudviklingen) for de pågældende sektorer af dansk industri. Omvendt er prisudviklingen i de beskyttede sektorer uafhængig af den udenlandske prisudvikling og overvejende bestemt af udviklingen i omkostningerne. I disse sektorer antages priserne med andre ord bestemt ved at kapitalisterne til de variable omkostninger pr. enhed adderer en bruttoavance til dækning af kapitalisternes krav til bruttoprofiten.«⁸ Konkurrencen er således nationalt ekstern. Konkurrencen mellem kapitaler finder kun sted som konkurrence mellem forskellige nationalkapitaler. Ifølge dette må hjemmemarkedssektoren nærmest være krisefri, i hvert fald i profitmæssig henseende. Stiger omkostningerne, som følge af stigende kapitalindsats eller som følge af stigende lønninger, eller synes kapitalisterne at profitten er for lav, kan de blot forhøje bruttoavan-

7. Fordi konkurrence her er ensbetydende med konkurrence mellem forskellig nationale kapitaler.

8. op. cit. p. 88 - 91.

cen.⁹ Hvad angår hjemmemarkedskapitalen kan kriser kun skyldes efterspørgselsproblemer, evt. introduceret via konkurrencekapitalerne eller på grund af politiske indgreb, altså egentlig kun af *økonomieksterne* (i forhold til den afgrænsede hjemmemarkedskapital) faktorer.

Langt hen er M/V's forståelse af de økonomiske funktionssammenhænge således på linie med neoklassisk økonomi (og monetaristerne): den private sektor udløser ikke de cykliske svingninger, men er nærmere »chokabsorberende«, hvor »chokkene« er eksogene, eks. statslige indgreb via finans- eller pengepolitik, lønforhandlinger, udenrigshandel.¹⁰

Konkurrencen kan her maksimalt forstås som konkurrence mellem nationalkapitaler, som forholdet mellem danske eksport- og importkonkurrerende kapitaler og udenlandske do.

Men selv på dette plan mangler en opfattelse af, hvad indholdet i konkurrencen er, og denne mangel er samtidig baggrunden for, at M/V kan »overse«, at konkurrencen også er et determinerende forhold i udviklingen af hjemmemarkedskapitalen.

Priserne i de konkurrenceudsatte sektorer er bestemt af priserne på verdensmarkedet, »og altså« mindre afhængige af omkostningsudviklingen i dansk industri.¹¹

Markedsprisen er noget givet, og for enkeltkapitalisterne i DK bestemmes konkurrenceevnen af forholdet mellem omkostningsudvikling og denne fixe markedspris. Profit er således i virkeligheden et cirkulationsfænomen *uden* bestemmelse i den producerede værdi, profittens størrelse er bestemt af forholdet mellem en ubestemt markedspris og produktionsomkostningerne. Omvendt for hjemmemarkedskapitalen, her er *profitten* noget givet og markedsprisen den afhængige.

I virkeligheden formår M/V således at placere sig med *begge* ben solidt plantet i konkurrencens illusioner, uden at kunne gennembryde dem.

9. Det er også inflationsforklaringen hos nogle af SØ'erne, sml. artikel af Carsten Koch og Helge Brink i samme p. 41: »en del af inflationen kan derfor ses som et resultat af, at kapitalisterne forsøger at genoprette den selvfinansieringsgrad, de anser for nødvendig.«

10. Sml. M. Bolle: Globalsteuerung und Ökonomische Krise, i Handbuch V.

11. Men hvad bestemmer markedsprisudviklingen, når denne er mindre afhængig af dansk industri, og *hvorfor* er den mindre afhængig af dansk industri? Begrundelsen må være, at den mindre afhængighed skyldes at dansk industri ikke er *markedsprishærende*, og det er den ikke i kraft af sin størrelse, fordi den udgør kun en mindre del af markedet. Det er svært at se, hvordan det stemmer overens med karakteristikken af eksportindustrien som niche-præget, som hører til SØ'ernes kæphest. sml. p. 235-36 i samme.

I den marx'ske analyse er konkurrencen som formidlingsled for dannelsen af markedsværdien og gennemsnitsprofitraten imidlertid dobbelt bestemt:

Konkurrencen i den første bestemmelse er konkurrencen på samme vare, som udligner individuelle værdier til en markedsværdi, hvis pengeudtryk er markedsprisen. I denne forstand optræder markedsprisen for enkeltkapitalerne som noget givet, i forhold til hvilken hans individuelle profit er bestemt som forskellen mellem hans produktionsbetingelser (kostpriser) og den givne markedspris. Konkurrencen formidler her den mængde samfundsmæssigt gennemsnitligt arbejde, der er nødvendigt for produktion af den samlede masse af varer indenfor den sfære. Den formidler således også bestemmelsen af, om den mængde arbejde, der er nedlagt i produktionen er samfundsmæssigt nødvendigt, dvs. om det er værdidannende. Denne bestemmelse fremkommer først *efter* at arbejdet er nedlagt, i realisationen af varens værdi. Om det anvendte arbejde indenfor en produktionssfære er værdidannende eller omvendt, det nye samfundsmæssige gennemsnit, den nødvendige arbejdsmængde viser sig for enkeltkapitalerne, som manglende profitrealisering (eller som manglende realisering af omkostningerne for de svageste enkeltkapitaler), og for alle som en tvang til at nedsætte det forbrugte arbejde. I produktionsfaktorteorien og hos M/V optræder dette forhold som en tvang til reduktion af faktorpriserne, og det vil i praksis (fordi det er den eneste mulige) sige reduktion af lønudgiften, enten gennem lønsenkning eller gennem produktivitetsforøgelse. Begge har den for enkeltkapitalisterne heldige (uerkendte) effekt, at de forøger merværdien og dermed profitten til fordeling.

Dette aspekt af konkurrencen, som via dannelsen af markedsprisen tvinger kapitalerne til at egalisere produktionsbetingelserne, finder sted *indenfor* samme branche og derfor også indenfor hjemmemarkedssektoren (som netop er afgrænsede brancher).

Konkurrencens andet aspekt er konkurrencen mellem kapitaler indenfor forskellige brancher, som udligner de forskellige gennemsnitlige profitter til en samfundsmæssig gennemsnitsrate. Denne tendens som formidles via en konkurrence på kapitalinvesteringer – som jagt på ekstraprofitter overalt i samfundet – er en konkurrence om *fordelingen af den samfundsmæssige profit*. Processen, som især formidles af kreditten, er virkende, ligegyldig om brancherne interfererer eller ligegyldig, om der er tale om en »streng« opdeling af produktionen i hjemmemarkeds- og eksportkapitaler. Indenfor

alle sfærer af produktionen tvinger den kapitalerne til at reducere kostpriserne for at realisere en ekstraprofit eller blot gennemsnitsprofiten, altså til at forcere produktivitetsudviklingen.

Denne proces's gennemslag viser sig i virkeligheden også hos M/V (selvom de ikke ved det) i to henseender:

1. »at det ikke er muligt éntydigt at karakterisere konkurrencesektorer som sektorer med stigende lønkvote og omvendt. Dette kan naturligvis skyldes, at den anvendte opdeling af sektorerne på konkurrencesektorer og beskyttede sektorer er for aggregeret eller upræcis – eller *direkte fejlagtig*. En anden mulighed er, at andre forhold end konkurrencesituationen dominerer udviklingen i lønkvoten«. ¹²
2. »I denne periode er det de teknologisk mest progressive sektorer, som kan bevare eller forøge profitandelen, medens *sektorer med lavere produktivitetsudvikling ikke*, på trods af at de udviser de højeste prisstigninger, *har kunnet kompensere for væksten i pengelønningerne*«. ¹³

Og som det fremgår, ¹⁴ er der ingen sammenhæng mellem grad af konkurrenceudsathed og produktivitetsudvikling.

Tydeligere kan det næsten ikke siges. Den postulerede fordeling af sektorerne (efter 60) har overhovedet intet på sig. Hverken teoretisk eller empirisk er der derfor nogen grund til at operere med denne opdeling. Hvorfor de gør det alligevel, skal jeg vende tilbage til.

Opdelingen baserer sig på en forestilling om, at kapitaler kun kan konkurrere på samme brugsværdi, hvorved markedsprisen fastlægges som noget givet (jvnfr. verdensmarkedsbestemmelsen) og profitten som et residual. Der ses bort fra konkurrencen om fordeling af den samfundsmæssige merværdi, der formidler gennemsnitsprofitraten, alligevel reflekteres den som noget givet, som en »bruttoavance« (som i hjemmemarkedssektoren) uden dens dannelsesproces. Begge er forestillinger, der til forveksling ligner det enkeltkapitalisterne kan se for øjnene af sig, og som de kalkulerer i forhold til, men forestillinger, som ikke burde danne grundlag for en analyse af de samfundsmæssige sammenhænge. Manglen på refleksion over, hvad indholdet i konkurrencen er, er også det, der af-

12. op. cit. p. 91, min understregning. Den profitklemme, som fremføres flere steder i artiklen, for konkurrenceudsatte sektorer, og dermed ensidigheden i udlandskonkurrencen, har altså intet på sig, siger forfatterne her.

13. op. cit. p. 92, min understregning.

14. af deres fig. 3 p. 90.

gørende fratager M/V en adskillelse fra anden borgerlig vulgærøkonomi. For dem er der kun gradforskelle, økonomiens sammenhænge er principielt de samme, overvejelser over udviklingsdynamikken og strukturen i den kapitalistiske produktion, som ville indebære refleksioner over gennemsættelsesbetingelserne for profitraten, findes ikke her, og kriser eller strukturkriser kan derfor indenfor hjemmemarkedssektoren kun opfattes som kommende udefra.¹⁵

Konkurrencen er således et udtryk, som må ses i forhold til gennemsættelsen af gennemsnitsprofitraten, som et resultat af udbredelsen af gennemsnitlige produktionsbetingelser, ikke blot i forholdene mellem nationale kapitaler, men fuldt så meget som et integralt led i konkurrencen indenfor brancher, og det vil tillige sige indenfor det, der her kaldes hjemmemarkedssektorer.

Dermed er den tillige indfaldsvinkel til at forstå nogle af problemerne i forbindelse med den keynesianske konsumforstrækningspolitik. Krisen er karakteriseret ved forskydninger indenfor konkurrencefelter (brancher) fra kapitaler med lavere mod kapitaler med højere organisk sammensætning, altså mod de kapitaler, der producerer med de bedste produktionsbetingelser, som har den laveste relative kostpris, eller som overhovedet kan opretholde en profitabel produktion. Denne forskydningsproces efterlader krakkede kapitaler, destruktion af kapital i materiel form, af kapitaler der ikke er produktive nok i forhold til det sig bevægende centrum for branchen.

Interventioner, der primært sigter mod at undgå denne braklægning og dermed arbejdsløshedssituation, må tilsikre, at profitniveauet kan opretholdes også for de kapitaler, der producerer under de dårligste betingelser, må altså sikre at markedet ikke indskrumpes. Men mere end det. Selv med et tilstrækkeligt stort marked ophører konkurrencen på ekstraprofitter ikke at være virksom. Kapitaler med overgennemsnitlige produktionsbetingelser opnår ekstraprofitter og dels må disse reinvesteres, hvad der betyder yderligere udbygning af produktionskapaciteten, dels må de for at fastholde ekstraprofitmuligheden søge at konfirmere deres tekniske forspring gennem yderligere produktivkraftsforøgelser. Begge processer skærper således for de lavproduktive kapitaler realiseringsproblemet som et profitproblem, og skærper dermed kravene til den keynesianske reguleringspolitik. Nu skal

15. se nedenfor under ad. 2.

den ikke blot fastholde markedet på et givet niveau, men tilsikre et stadigt ekspanderende marked, eller ekspansionen i de ekstraprofit-bærende kapitaler skal være så meget større end produktivitetstigningen, at de opsuger den arbejdskraft, der er udstødt i de lavproduktive kapitaler. Arbejdsløsheden er derfor ikke, som hos M/V, kun et problem om, at efterspørgslen falder (pga. stram økonomisk politik), men at den ikke udvides hurtigt nok i forhold til produktiviteten, fordi akkumulationshastigheden, som skaber efterspørgslen, aftager.¹⁶

Statsinterventioner af denne art udskyder eller hindrer gennemførelsen af udligningen af profitraten indenfor brancher, og fastholder dermed på den ene side inflationsproblemet, for så vidt det er båret af de kapitaler, der producerer under de dårligste betingelser, forringer på den anden side konkurrenceevnen, fordi den søger at fastholde markedsandele til kapitaler, hvis produktionsbetingelser ikke tilsiger dem nogen konkurrenceposition overhovedet. Som gennemsnit forringer den tillige nationalkapitalens konkurrencestilling, fordi den netop ikke konsoliderer eller gennemfører de gennemsnitlige produktionsbetingelser. Dette synes også DØR at have erkendt. I april-77-redegørelsen taler de eksplicit om, at den førte arbejdsløshedsbegrænsende politik fastholder kapitalismen i en længere stagnativ fase, altså hindrer det hurtige sammenbrud i en renselseskrise, men på den anden side ikke formår at bringe akkumulationen på fode igen.

Skiftet i økonomisk konceptualisering i bestemte lande, kunne passende diskuteres i forhold hertil, i stedet for som et mere eller mindre voluntaristisk fænomen. Også den mere end tilbageholdende økonomiske politik i DK kan have baggrund heri.

16. Derfor er forudsætningen for keynesianismens succes, som bla. fremhævet af Mattick (i Marx og Keynes), at der sideløbende med udvidelsen af efterspørgslen fra statens side finder en forøgelse af profitraten sted, som sikrer, at den private sektor selv skaber efterspørgslen på længere sigt. Men problemet, som er antydnet i teksten, behandles også i den postkeynesianske diskussion af forudsætningerne for vækst i ligevægt: investeringer har både en indkomsteffekt og en kapacitetseffekt, men kapacitetseffekten er større og længerevarende end indkomsteffekten, (el. beskæftigelseseffekten). Betingelsen for ligevægt i vækst er derfor, at efterspørgslen (dvs. investeringerne) vokser svarende til forøgelsen af kapacitetseffekten etc. Sml. E. Glombowski, m. fl.: *Gesamtwirtschaftliche Grundbegriffe und Beziehungen, i Mehrwert 8*, p. 194 - 200. Dette reflekteres derimod kun sjældent i DØR's beretninger, der næsten alene diskuterer investeringers efterspørgselseffekt, som betingelse for udnyttelse af den eksisterende kapacitet.

Ad. 2. Kriseopfattelsen

Kriseopfattelsen hos M/V er, i forlængelse af hvad der blev sagt under punkt 1), i den udstrækning, der overhovedet peges på kriseårsager, egentlig eksogen.

»Samspillet mellem udviklingen i pengeløn, priser og produktivitet (har) medført et pres på profitraten. Det pres nedad, som 1972 og 1973 aftog noget, blev forstærket af krisen i 1974 og 1975. Især brancher, som er konkurrenceudsatte har været udsat for dette pres.«¹⁷

Men hvad har da betinget krisen? At faldet i profitraten (de mener profitkvoten) blev forstærket i krisen, angiver ikke hvorfor krisen kom. Men heldigvis har de en »strukturel« forklaring: fordi der ikke er konkurrence i hjemmemarkedssektoren, og lønstigninger derfor her kan væltes over på priserne, kommer eksportindustrien, med fastlåste markedspriser og tilsvarende lønstigninger, i klemme. (Sml. »især brancher som er konkurrenceudsatte har været udsat for dette pres« ovenfor). Krisen kunne så være betinget af en *relativ* profitklemme i forhold til verdensmarkedet, men det har ifølge M/V ikke været den umiddelbare årsag til krisen, for »krisen brød først ud i udprægede hjemmemarkedsorienterede erhverv samt i tekstilområdet før de konkurrenceudsatte industrier blev ramt, dvs. før *den internationale krise ramte den danske eksport.*«¹⁸

I virkeligheden har profitklemme og krise altså her ikke andet med hinanden at gøre, end at krisen skærper profitklemmen. Hvis profitklemmen derfor skulle være årsag til krisen, er M/V nået frem til den unikke konklusion, at krisen skaber krisen. Men i realiteten, fordi de forveksler krisens gennembrud med dens årsag, og fordi krisen først slår igennem i den (efter deres opfattelse, se under pkt. 1) »krisefrie« hjemmemarkedssektor, mangler de helt en analyse af krisens årsag, som betinget af den *økonomiske* udvikling.

Senere, da krisen var slået igennem, blev den danske eksport »ramt« af den internationale krise, som er en realitet *uden hensyntagen til den danske økonomiske udvikling.*

I begge tilfælde, er der derfor tale om uafhængige (og i denne henseende ikke-økonomiske) forholds kriseskabende udvikling. Krisen kan således alternativt være betinget af:

17. op. cit., p. 120, min understregning.

18. op. cit., p. 121, min understregning.

1. Den statslige økonomiske politik.
2. Det internationale tilbageslag.

Dermed står det også klart, at deres mål med undersøgelsen ikke er den økonomiske udvikling, ikke de modsætninger heri som skærpes, altså ikke en undersøgelse af den selvstændiggjorte og selvstændiggørende udvikling i de forhold, der konstituerer disse modsætninger, og som betinger krisen som en kapitalistisk krise. Men hensigten er at få dokumenteret, at krisen var betinget af uhensigtsmæssige politiske indgreb (i den krisefrie hjemmemarkedssektor). Dermed kan forklaringen på, at de fastholder opspaltningen af sektorerne på trods af dens meningsløshed, kun være:

1. for at kunne konstatere krisen som hjemmemarkedsbetinget.
2. som løftestang for deres lønklemmeopfattelse, som uagtet at den ikke bruges til andet, end at forklare forskydningen mellem hjemmemarkedsorienterede og eksportorienterede brancher, og dermed betalingsbalanceproblemet, »svæver over vandene« som var det krisens virkelige baggrund.¹⁹

Deres kritikgenstand er således ikke kapitalismen, eller den kapitalbetingede udviklingsproces, men staten, eller rettere den politik staten har ført, ikke af dennes kapitalistiske karakter, ikke af den klassekarakter, men alene af at den var uhensigtsmæssig, at den var *utilstrækkelig* til at løse krisen, til at undgå arbejdsløsheden. Derfor er deres opfattelse af de kort- og langsigtede problemer i den danske økonomi heller ikke på nogen måde i modstrid med de »officielle udtalelser« og forklaringerne fra Det økonomiske Råd. Tværtimod er de ganske på linie med disse (mest dog med den mere ureflekterede del heraf, se nedenfor om DØR's kriseforklaring), årsagen til »balanceproblemerne« (som der er tale om hos begge parter) er en og den samme: *profiteklemmen* som følge af for store lønstigninger.²⁰

Hermed er også allerede gjort klart, at dikotomiseringen ovenfor mellem grundliggende årsager og krisegennemslaget på den ene side forbliver et postulat og på den anden side bliver til en løsrivelse af de to forhold.

19. Tog man dem på ordet skulle krisen være lig underskuddet på betalingsbalancen, hvad der muligvis mener, sml. p. 120 og især p. 121.

20. Sml. citat fra p. 58 i DØR's April-76-rapport, i næste afsnit. Hvis krisen har sin årsag i lønstigninger alene, hvis dette tillige er det langsigtede problem, og dette forstærkes af krisen, hvad er da den mulige krisepolitik andet end lønbegrænsning, på kort sigt generelt og på langt sigt især hjemmemarkedssektoren (eks. i stat, handel, etc.).

Den forbliver et postulat, fordi de grundliggende forhold og krisegenemslag er et og det samme, nemlig »forholdet mellem løn, produktivitet og priser«, krisen kan kun forstås som en forstærkning af det forhold, der stort set altid har gjort sig gældende. Det bliver til en løsrivelse, fordi dette ikke hos forfatterne i virkeligheden er kriseårsagen, men krisen skyldes udefrakommende »chok«, primært fra statens side, som ikke begrundes i denne lønklemme.²¹

Der finder således ikke nogen diskussion sted af, hvorledes de langsigtede forhold »skaber baggrund for«, »at krisen først viser sig i hjemmemarkedserhvervene«,²² altså ikke nogen diskussion af, hvorledes den langsigtede udvikling i 60'erne sætter betingelserne for krisens gennemslag og heller ikke for de kortsigtede forholds kriseudløsende effekter.

Den afgørende mangel hos M/V i forhold til forståelsen af den nuværende krise er således, at deres opfattelse af det økonomiske system er statisk. Lang- og kortsigtede problemer er hos dem de samme, er en tilstand som (altid) har været gældende, men ikke problemer om den nødvendige udviklingsretning, ikke problemer, som er forbundet med den specifikke kapitalistiske dynamik, og derfor ikke problemer som kan konciperes indenfor det økonomiske system i sig selv.

Den kritik af kapitaludviklingen, som kan affødes heraf bliver tilsvarende (radikal) reformistisk, som hviler på et grundlag, der opfatter kapitalismen som krisefri, hvad angår systemets funktionssammenhænge.²³

21. At »byggekrisen« kan forstås som et nødvendigt forsøg på fra statslig side at modvirke fordelingen af de samfundsmæssige produktionsressourcer på hjemme-/ eksportproduktion, som hos vismandsøkonomerne gentagne gange er blevet betegnet som den strukturelle baggrund for betalingsbalanceunderskuddet, reflekteres ikke hos M/V. Dette er beklageligt, for det første fordi forfatterne selv lægger vægt på den strukturelle uligevægt mellem hjemmemarkeds- og eksportproduktion, og for det andet for så vidt eksemplet ville være velvalgt til at belyse problemerne omkring strukturpolitikken. Med udgangspunkt i dette eksempel kan i hvert fald vises to ting.

1. at strukturproblemet her først blev aktuelt (det vil sige nødvendigt at løse), da det fremtrådte som et konjunkturproblem, dvs. først i sammenhæng med det hastigt voksende underskud på betalingsbalancen.
2. at den politik, der rettes mod dette strukturproblem, primært har en konjunkturstabiliserende hensigt og funktion, og kun »virker« under forudsætning af, at konjunktoren i øvrigt er »medløbende«.

22. op. cit. p. 101.

23. Når forfatterne derfor andet steds (i Arbejdsløshed, betalingsbalance og økonomisk politik, udarbejdet af Socialistiske Økonomer) hævder at økonomiske kriser er en uadskillelig del af kapitalismen (p. 82), forbliver det et postulat, som ikke lader sig begrunde i deres opfattelse af det økonomiske system.

2.2. Det økonomiske Råd

Også det økonomiske »orakel« har beskæftiget sig med sammenhængen mellem den langsigtede økonomiske udvikling og den nuværende krise.

I den halvårslige rapport fra april 76 diskuterer DØR, om beskæftigelses-krisen kan siges at være strukturelt betinget, dvs. ikke alene kan henføres til konjunkturtilbageslaget i 74/75, men må tilskrives »mere grundliggende forhold«. Til udgangspunkt afvises, at den store og samtidige internationale arbejdsløshed kan forklares som strukturelt bestemt i den forstand, at forskydningerne mellem sektorerne, ændringer i udbuds- efterspørgselsmøn-stret skulle være hovedårsagen til beskæftigelsessituationen. Heller ikke de ofte fremførte angreb på den solidariske lønpolitik, hvorefter denne skulle have sat de rådende efterspørgsels/udbudsforhold på arbejdsmarkedet ud af kraft med hensyn til deres bestemmelse af lønrelationerne, kan ifølge DØR forklare den danske variant af beskæftigelsessituationen.

I stedet anfører DØR to sammenhænge, der ifølge dem har karakteriseret og har været bestemmende for den nuværende såvel internationale som danske situation: For det første at beskæftigelsestilbagegangen hænger sammen med den bevidst tilbageholdende økonomiske politik, der føres i de mht. det internationale konjunkturforløb, toneangivende lande. I denne sammenhæng må strukturkrise primært siges at være begrundet i »de faktorer, som tenderer at skabe inflation og betalingsbalanceproblemer ved *fuld* beskæftigelse.«²⁴ Ikke stagflation, eller ikke de faktorer, der fremkalder sameksistensen af inflation og stagnation, men den *højkonjunkturelle* inflation identificeres sammen med betalingsbalanceproblemerne som det grundliggende problem, dette fordi problemet ikke, som DØR foregiver, vedrører den øjeblikkelige inter-nationale beskæftigelsessituation, der er kendetegnet ved stagflation. Men det vedrører specifikt vanskelighederne for Danmark,²⁵ hvor inflationen, der hos DØR primært skyldes lønstigninger, kan eksisterer side om side med en stagnation, der netop er begrundet i betalingsbalancevanskeligheder pga. den forringede konkurrenceevne, der for DØR ligeledes skyldes lønstigningerne. Her er der således ingen modsætning mellem inflation og stagnation (krise),

24. Dansk Økonomi, April 76. Op. cit. p. 52, min understregning.

25. Det fremgår også af afslutningssalutten på dette afsnit: »Konklusionen synes at blive, at det, der har været Danmarks korttidsproblem gennem årtier og stadig er det store problem, nemlig betalingsbalancen og konkurrenceevnen, også er kærnen i det såkaldte strukturelle arbejdsløshedsproblem.« op. cit. p. 58.

tværtimod er de betinget af samme forhold og skal derfor overvindes med samme middel, indkomspolitik. Dermed fremgår også med al tydelighed at strukturproblemet i denne sammenhæng er et dansk strukturproblem og kun kan løses som et sådant. Kun ved at eksportere sig ud af krisen, gennem sænkning af lønninger og forøgelse af profitten, altså forbedring af »konkurrenceevnen«, kan det langsigtede problem »profitklemmen« løses.²⁶

For det andet »følgerne af, at en given vareproduktion kan tilvejebringes ved anvendelse af et faldende antal arbejdstimer.« som kommer til udtryk i en »stagnerende og i de seneste år en faldende efterspørgsel efter arbejdskraft fra de private byerhverv.«²⁷ Forudsætningerne for at fald i arbejdskraftsforbruget pr. produceret enhed ikke medfører fald i beskæftigelsen er ifølge DØR, at produktionen (BFI) vokser i samme takt. Det har ikke været tilfældet, tværtimod »siden »industrialiseringsgennembruddet« i slutningen af 1960'erne har produktionens vækstrate udvist en faldende tendens«²⁸ og dette sammenholdt med den stigende vækst i produktiviteten ligger bag den afdæmpede vækst i byerhvervenes arbejdskraftefterspørgsel i anden halvdel af 60'erne og faldet i arbejdskraftsforbruget siden 71. Problemet der stiller sig for DØR er med andre ord sammenhængen mellem faldet i mængden af levende arbejde pr. varenhed og væksten i produktionsresultatet. Altså at væksten i nyværdien er for lille i forhold til produktivitetstigningen, men dette udtrykker kun problemet, forklarer det ikke. Beskæftigelsen resulterer ikke af stigningen i nyværdien, men af stigningen i akkumuleringen. Stigningen i den mængde konstant kapital, der skal konsumeres i produktionen er afgørende for beskæftigelsen. Dermed er det heller ikke naturligt, »at forudsætningen for, at det stadigt kraftigere faldende arbejdskraftsforbrug pr. produceret enhed ikke fører til faldende beskæftigelse, er ..., at produktionen stiger mindst lige så kraftigt som arbejdskraftsforbruget pr. enhed falder.«²⁹ Forudsætningen er derimod at forbruget af kapital i produktionsprocessen vokser lige så kraftigt som

26. Dansk Økonomi nov. 76 p. 79. Der er således ikke nogen modsætning mellem »dette strukturproblem« og det følgende som SØ antager (se »Arbejdsløshed, betalingsbalance og økonomisk politik, en kritik ...« p. 47), begge er betinget af det samme – lønstigninger og profitklemme – og begge vedrører forholdet generelt for hele den danske industri og ikke for eksportindustrien alene, og begge skal »løses« med indkomspolitik, dvs. at lønstigningerne skal evt. hjulpet af devalueringer, holdes nede.

27. Dansk Økonomi, April 76, op. cit. p. 52.

28. op. cit. p. 55.

29. op. cit. p. 53 - 55.

forbruget af arbejdskraft falder pr. produceret enhed, og dermed ikke af nyværdien, men profitens andel af nyværdien, eller endnu mere præcist, at den akkumulerede profits andel, dvs. den andel der omsættes i produktionsmidler stiger i samme takt som produktiviteten allerede er forøget og endnu mere hvis produktiviteten yderligere skal forøges.

Dermed er kun sagt, at dette er betingelsen for at beskæftigelsen fastholdes, men ikke at profitraten dermed ikke falder, og dermed ikke at beskæftigelsen på lidt længere sigt *kan* fastholdes på dette niveau.

Der er altså her tale om, at forøgelsen af produktivkraften kræver forøget indsats af kapital (fast) blot for forøgelse, og at den dermed forbundne nedgang i anvendelsen af arbejdskraft i forhold til en *given* kapital kræver for fastholdelse af værdiproduktet (og dvs. beskæftigelsen) en forøgelse af kapitalen, der er lige så stor som nedgangen i den mængde arbejde, der sætter en given kapital i bevægelse.³⁰

Problemet består således i forholdet mellem stigningen i kapital/arbejde og den dermed forbundne produktivitetsstigning.

Forholdet mellem kapitalintensitet og produktivitetsstigningerne, kapitalproduktiviteten indebærer *ceteris paribus* (bla. lønkvoten) en tilsvarende ændring i profitraten og dermed – forudsat profitten investeres, hvad der må antages at være den »normale« langsigtede tendens – i akkumulationsraten.³¹ Eller med andre ord, den strukturelle arbejdsløshed, som her diskuteres af DØR angiver de fænomener, hvis sammenhæng nedenfor skal diskuteres og som betegnes som den langsigtede udvikling, trendudviklingen eller den strukturelle udvikling i kapitalforholdet.

Også hos DØR betragtes den aftagende vækst og beskæftigelsesproblemet som et *profitproblem*, men da som et problem om profitkvoten.

30. Den modgående bevægelse hertil er, at samme mængde arbejde (og dermed værdi) udtrykker sig i en større mængde brugsværdier (altså også produktionsmidler), og da det produktive konsum af arbejdskraften ikke vedrører værdien af produktionsmidlerne, men deres brugsværdi, modsvares produktivkraftsforøgelsen af en vækst i det »potentielle« arbejdskraftsforbrug ved en given kapitalværdi. *Men* da diskussionen vedrører forholdene på det empiriske plan, hvor kapital og arbejde måles i deres fysiske udtryk og ikke som værdier, modsvarer relationerne overfor de reale størrelsesforhold.

31. Den langsigtede tendens må være at investeringerne bevæger sig i samme retning som profitten, idet både investeringer og renter af kreditinvesteringer skal afholdes af profitten. Men det gælder kun ideelt, også på længere sigt kan den modsatte bevægelse mellem *profitmasse* og *-rate* ophæve sambevægelsen.

»Den væsentligste størrelse ... er helt åbenbart reallønnen«,³² hvor reallønnen har en noget speciel betydning som forholdet mellem lønomkostninger og priserne på slutprodukterne for en virksomhed. Stigende realløn indsnævrer profitandelen, og forcerer dermed investeringer i nyt kapitalapparat, der genopretter forholdet mellem profit og løn. Med andre ord forcerer reallønstigninger produktivkraftudviklingen, men indsnævrer samtidig virksomhedernes nettoindtjening. Problemet er således et profitproblem i dobbelt forstand, på den ene side søges profitten forøget gennem nye investeringer, der frisætter arbejdskraft, på den anden side falder nettoprofiten, hvilket betyder faldende investeringer. Begge dele fører til arbejdsløshed. Selvom arbejdsløsheden er det samme som krisen hos DØR, så fastholdes dog profitten som årsag hertil. Men profitten som profitkvote, eller som merværdirate om man vil, profit i forhold til lønnen, altså merværdiens relation til sin kilde, ikke profitten i forhold til den kapital, der skal udlægges for at producere den under gældende betingelser. Kun såfremt lønnen stiger hurtigere end profitten består hos DØR et profitproblem, at forceringen af profitmassen fordrer overproportionale kapitaludlæg, reflekteres ikke her. Lønstigningerne er krisens årsag, og derfor er der ingen modsætning mellem strukturelle beskæftigelsesproblemer eller strukturkrise i den førstnævnte forstand og denne. Hos DØR er årsagen den samme og midlet mod den er det samme, lønstyring.

Fejlen hos DØR består derfor i, at de kun betragter fordelingen af nyværdiens masse, forholdet mellem lønsum og profitmasse. Det fald i profitraten, som teoretisk må antages at være baggrunden for det relative fald i profitmassen, har sin årsag i, at vejen ud af profitklemmen, hvad den så end er betinget af, under givne omstændigheder for enkeltkapitalerne er bundet til forcering af kapitalindsatsen for forøgelse af produktiviteten, og dermed ledsaget af fald i profitraten. Dermed er vi fremme ved de relationer, der er centrale i den kapitalistiske udviklingsproces, og som skal indgå i den empiriske analyse nedenfor, profitraten som akkumulationens drivkraft og tvangen til at søge ekstraprofitter, formidlet for enkeltkapitalerne gennem konkurrencen på hjemmemarkedet og på verdensmarkedet.³³

32. op. cit. p. 56.

33. Også SØ'erne binder som vist diskussionen til profitklemmen, til profitkvoten og formår derfor ikke at kritisere DØR for andet, end at deres tal og sammenstillinger er politisk motiverede. Fejlen hos DØR er således ikke, som SØ'erne mener, at deres opfattelse af strukturkrisen er selvmodsigende, men snarere, at den entydigt er bundet til samme faktor, lønnen, og ikke til det, der først stiller delingsforholdet som problem, forholdet mellem profittens masse og dens forudsætning i det eksisterende kapitalapparat.

2.3. Sammenfatning og præcisering af forudsætningerne

For begge de refererede analyser gælder således, at krisen begrundes i en aktualisering af forhold, der altid har gjort sig gældende, hos M/V »forholdet mellem løn, priser og produktivitet«, hos DØR »betalingsbalancen og konkurrenceevnen«.

Mens M/V's strukturelle forklaringer eller grundliggende forhold fortaber sig i uholdbare antagelser om konkurrenceudsatte vs. beskyttede sektorer, og hvor kritikpunktet bliver markedsmekanismens fallit og i sammenhæng hermed den utilstrækkelige statslige styringsindsats, koncentrerer DØR's forklaring sig om profitkvotens aftagen som det centrale forhold og peger på en række af de udtryk, som ledsager den faldende vækst, og som må forklares som resultater af den stedfundne akkumulationsudvikling.

Men hverken DØR eller M/V fremkommer med en forklaring på, hvorledes de langsigtede udviklingstræk udgør baggrunden for den nuværende krise, og der med heller ikke på hvad der har betinget dels det kraftige gennemslag og dels den lange varighed krisen har haft.

Heroverfor skal jeg forsøge at eksemplificere, at en formidling mellem den langsigtede udvikling, mellem de strukturelle akkumulationsbetingelser og akkumulationens cykliske gennemsnættelsesform er nødvendig for at diskutere især den aktuelle krise.

Krisen kan kun forstås som et cyklisk sammenbrud, men en »ren cyklisk« analyse ville være for kortsigtet og utilstrækkelig, fordi krisen nok abstrakt er en sammenpresning af profitratens langsigtede fald, men konkret er et udtryk for, at den langsigtede tendens (til udvikling i kapitalstrukturen, og dermed til fald i profitraten) som har gjort sig gældende siden begyndelsen af 50'erne nu *igen* fremstår på overfladen som faldende profitrate og masse. Netop den langvarige prosperierende udvikling, som har været karakteriseret af, at akkumulationen har kunnet øge tempoet, trods faldende profitrate, har betydet sådanne ændringer i kapitalforholdet, at dybden af den nuværende krise kun kan forstås i sammenhæng med fraværet af tidligere dyberegående recessioner. Mattick fremstiller i virkeligheden problematikken klart: »Antager man nu, at der foregår en uophørlig progressiv kapitalakkumulation, så må merværdiratens og profitratens kompenserende, men modsatte bevægelser i sidste ende føre til en situation, som udelukker fortsat akkumulation. Mens merværdiraten må forøges enormt for at kompensere profitratens fald, formindskes den varia-

ble kapital og så fremdeles overfor den konstante, og antallet af merværdiproducenter falder i forhold til den kapital, som skal værdiøges. Stadigt færre arbejdere må frembringe en stadigt større merværdi, for at producere bestemte profitter, til den allerede forhåndenværende kapital, hvad der gør den fortsatte ekspansion mulig. Der må uundgåeligt indtræde et punkt, hvor selv den højest mulige merværdimasse, der kan trækkes ud af den formindskede arbejderstand, ikke rækker til fremdeles at værdiøge den akkumulerede kapital.«³⁴

Den langvarige prosperitet, eller måske rettere fraværet af dyberegående renselseskriser, har netop præget den danske akkumulation i efterkrigstiden, og problemet for den empiriske analyse nedenfor bliver i forlængelse heraf at undersøge, hvorledes *denne* udvikling sætter betingelserne for krisegennemslaget, at fremstille, hvorledes *krisen netop kun kan forstås som slutpunktet for den langsigtede udvikling*, som det punkt hvor den under givne betingelser højest mulige merværdimasse ikke rækker til fremdeles at værdiøge den akkumulerede kapital, kort sagt som *overakkumulationskrise*.

Derfor er en analyse alene af den seneste cyklus utilstrækkelig for fremstillingen af krisen. Selvom profitratens tendens, med Matticks ord, ikke er »synlig i dens egen skikkelse, men i de foranstaltninger som sættes imod den, i de processer, som Marx opregner som tendenser, der modvirker profitratens fald.«³⁵ Så er det netop tesen her, *at de ændringer i kapitalstrukturen, som betinger denne tendens' historiske realitet*, lader sig eftervise empirisk, og at den aktualisering af profitratens fald, som udløser krisen, må forstås som resultat af, at de modgående faktorerers ophævende indflydelse er udtømt. Videre, at uden den cykliske formidling af akkumulationen med dens overophedning, spekulation, etc. ville det voldsomme fald i profitraten, som indledte den aktuelle krise ikke være forståeligt.

Selvom en lang række modvirkende faktorer på kort som på langt sigt kan udskyde eller hæmme den strukturelle tendens' gennemslag i en faldende profitrate, betyder dette ikke, at den strukturelle tendens sættes ud af kraft, som et determinerende forhold, men at det må tages i betragtning, at dens gennemslag ikke nødvendigvis kommer til udtryk som et successivt fald i profitraten. Afgørende herfor er tillige markedsdvs. realiseringsbetingelserne.

34. P. Mattick, *Kriser og kriseteorier*, p. 46.

35. *op. cit.* p. 47.

Dermed bliver ikke alene de langsigtede udviklingstrends, men tillige deres konjunkturelle formidling centrale for analysen af krisens gennemslag.

Det må derfor fastholdes, at de modgående faktorerers evt. reelt modvirkende indflydelse mht. rentabilitetsudviklingen alene betyder, at det strukturelle modsætningsforhold ikke til enhver tid kommer til udtryk i profitraten som fald, men derimod ikke, at det ophæves eller sættes ud af kraft som *sættende vækstbetingelserne*. Jeg skal vende tilbage hertil i tolkningen af de empiriske udviklingstræk, og der søge at vurdere om ændringerne i produktionsgrundlaget mht. kapitalsammensætningen grundlæggende har ændret betingelserne for ekspansion i produktionen.

Men dette vedrører i første række vækstbetingelserne forstået som forholdet mellem akkumulationsfondet og kapitalinvesteringerne, som bestemt af kapitalens sammensætning og omfang. Men reproduktionsprocessens kontinuitet vedrører ikke alene kvantitative relationer indenfor profitforholdet. De strukturelle ændringer sætter sig tillige igennem som forskydninger i den samfundsmæssige produktions sammensætning, forskydninger, som overhovedet skærper kravene til produktionens og dermed realisationens absolutte kontinuitet. De ændrede reproduktionsbetingelser træder frem som øget »konjunkturfølsomhed« på den ene side og nødvendiggør på den anden side yderligere statens indgreb til sikring af denne kontinuitet, samtidigt med at de ændrer betingelserne herfor. De udtrykker sig altså på den ene side som realiseringsproblemer pga. forskydningen mellem produktionens afdelinger og den faldende profitabilitet, på den anden side som kontinuitetskrav med den større vægt kapitalproduktionssektoren antager. Dette skal jeg vende tilbage til senere, men her præcisere, at i analysen af den strukturelle udvikling må fastholdes

1. valoriseringen af den udlagte kapital som sættende vækstbetingelserne, og
2. denne udviklings udtryk i forudsætningerne for reproduktionens gnidningsfrie videreførelse og i kravene hertil.

På forhånd er imidlertid klart, at den danske akkumulation ikke foregår i et internationalt vakuum, men at den økonomiske udvikling i DK tværtimod i afgørende grad har været bundet til udviklingen på verdensmarkedet.

Madsen/Vangskjærs og DØRs bekymring over den danske industris konkurrenceevne på verdensmarkedet, som er refereret i foregående afsnit afspejler således det reale moment, at den økonomiske udvikling i DK har

været afhængig af udviklingen på verdensmarkedet, og bliver det stadig mere.

Afhængigheden har mindst to aspekter:

1. Den danske akkumulation er blevet mere afhængig i kraft af, at en voksende del af dens produktion realiseres på verdensmarkedet, og at modsvarende en voksende del af dens forbrug af konstant kapital importeres.
2. Den er tillige blevet mere afhængig i kraft af, at en voksende del af produktionen kun *kan* finde sted som verdensmarkedsproduktion, fordi produktionen skal finde sted i en målestok, der overskrider det nationale markeds konsumkraft.

Den første form for afhængighed kan belyses af en række karakteristiske udviklingstræk:

- industriens voksende eksportkvote, 35% af industriens produktion eksporteredes i 73 mod 25% i 65.
- industriens voksende andel af den samlede eksport, og sammenhængende hermed den aftagende betydning af landbrugets eksport, som er konjunkturstabiliserende mere end industrien. Hermed er dog ikke sagt, at landbruget er af ringe betydning for den samlede udvikling, tværtimod kan man sige, at udgangspunktet i landbrugsproduktionen var og er et af dansk industris problemer, som har betinget den store andel nærings-/nydelsesmiddelbranchen har af den samlede produktion, og som igen har betinget en større hjemmemarkedsproduktion end i andre mindre landbrugsprægede lande. Det betyder at den danske industris konjunkturrelle bindinger er anderledes end eks. den vesttyskes do. hvor investeringsgodeproduktionen udgør en langt større del, idet konsummiddelproduktionen er bundet til massernes konsum, og dermed bundet til lønudviklingen.
- faldende selvforsyningsgrad (det gælder for alle industrilande) især mht. produktionsmiddelindustri (faldende fra 70-80% i 50'erne til 30-40% i 70'erne), hvad der hænger sammen med den generelt gældende tendens til specialisering.
- endelig hænger det kroniske underskud på betalingsbalancen sammen med importens sammensætning (70-80% består af råvarer og halvfabrikata og produktionsudstyr til industri), som delvist afspejler mangelen på basisproduktion.

Det afgørende forhold bag disse karakteristika er det begrænsede nationale marked, både mht. realisering af de producerede varer og som leverandør af produktionens elementer, herunder arbejdskraft.

1. Markedets begrænsethed betyder at flere kapitaler må producere til eksport for overhovedet at producere rentabelt. Dette er en konsekvens af, at med den grad af specialisering, der er udviklet på verdensmarkedet, og med stigningen i kapitalsammensætningen kræver produktionen for at være rentabel en produktion af en vis størrelse, som i mange tilfælde overskrider det nationale markedes konsumkraft. Men det gælder for stort set alle kapitaler, at de må producere under de betingelser, der er udviklet på verdensmarkedet, og at der derfor ikke eksisterer egentlig beskyttede dele af industrien.
2. Det begrænsede og ringe koncentrerede nationale arbejdsmarked betinger eksistensen af små kapitaler. Ikke alene er der ikke afsætningsmuligheder, men der er heller ikke produktionsmuligheder for en højere koncentrationsgrad, uden at det ville medføre en kraftigt forøget konkurrence om arbejdskraften (hvad der vel lader sig gennemføre i krisetider, men hvor enkeltkapitalers beslaglæggelse af arbejdskraft i et stort lokal-område kun vanskeligt lader sig fastholde i højkonjunktur). Dette betyder tillige, at opdelingen af produktionen i deloperationer allerede har sat sig igennem, som opdeling i virksomheder med udpræget karakter af underleverandør. Som massiv krisestrategi for enkeltkapitalerne falder derfor divisionalisering og udspaltning af dele af produktionen til dels bort, eller bliver til nedlæggelse af hele virksomheder.
3. I sidste ende er det derfor det begrænsede nationale marked, der betinger den danske akkumulations afhængighed af verdensmarkedet. Denne afhængighed gør sig tilsvarende gældende for andre små lande (eks. Belgien og Holland, der eksporterer hhv. 43 og 46% af BNP mod 30% for DK) endog i højere grad, og selv for så store lande som Frankrig gælder at markedet for produktionsmiddelindustrien er for lille for profitabel produktion, og at sammenhængende hermed, en »selvbærende konjunktur« kun kan tænkes for de få store industrilande (som BRD og USA).

Denne karakter af afhængighed sætter betingelserne for den danske akkumulation, og dermed for krisegennemslaget. Men den indebærer tillige at den danske økonomi er blevet mindre styrbar fra nationalt hold, og at de restriktioner den økonomiske politik underordnes som følge heraf, i mange tilfælde gør den tilsyneladende modsigelsesfuld.

Jeg skal vende tilbage til betydningen af afhængigheden i det senere afsnit om krisens karakter.

3. Udviklingen i kapitalstrukturen efter 1950

I det følgende afsnit skal udviklingen i den danske kapitalakkumulation, eller ændringerne i kapitalstrukturen fremstilles i det omfang, den dels sætter betingelserne for den seneste konjunkturcyklus og dels, formidlet heraf udgør betingelserne for krisegennembruddet, og dermed de relationer, som krisen må fungere rensende i forhold til for at genfrebringe det forhold mellem den producerede nyværdi og den anvendte kapital, der gør yderligere anvendelse heraf profitabel.³⁶

Som det væsentligste karakteristikum ved den kapitalistiske produktionsmådes udvikling, og det som skal stå i centrum for den empiriske undersøgelse nedenfor, anses udskiftningen af levende arbejde med genstandsgjort, hvorved hovedvægten lægges på stigningen i den tekniske sammensætning og denne gennemslag i værdisammensætningen. Det karakteristiske moment ved kapitaludviklingen anses således ikke for at være stigningen i kapitaludlæg i forhold til arbejde slet og ret, men den stigning der udtrykker, at forøgelsen af produktiviteten finder sted gennem relativ vækst i den fixe kapital, eller i at »arbejds mængden pr. produktenhed« af-tager i forhold til den værdidel, der er overført fra produktionsmidlerne. Dette er den immanente udvikling i kapitalforholdet, der kommer til udtryk i profitatens tendens til at falde.

For at udtrykke dette forhold lader jeg kapitalintensiteten K/L alene være bestemt af investeringer i maskiner og transportmateriel i forhold til anvendte arbejdstimer.³⁷ Herved udtrykkes alene stigningen i den tekniske sammensætning, som forholdet mellem massen af kapital og massen af anvendt arbejde, idet der ikke tages hensyn til at sidstnævnte (L) som værdi udtrykker sig i en større mængde produkter. Der må derfor tages hensyn til væksten i den mængde produkter, det levende arbejde udtrykkes i i forhold til mængden af arbejdstimer, altså arbejdsproduktiviteten.

36. Jeg har derfor tilstræbt, så vidt muligt at lade oplysninger løbe frem til 74, men ikke i dette afsnit at forlænge disse til kriseårene. En væsentlig komplikation herved ville være, at den forringelse eller destruktion af værdi, krisen har til resultat ikke kan medreflekteres i de statistiske opgørelser (eks. i K) og de helt afgørende ændringer i kapitalforholdet derfor ville finde sted udenfor det synsfelt, der er anlagt her.

37. Om beregning af kapitalstok m.m., se Bredsdorff, Brinch og Hansen, Indkomstpoltik og kapitalakkumulation i Danmark, i KURASJE 17, p. 51ff. De statistiske opgørelser er ligeledes taget herfra.

Ideelt udtrykker dette altså forholdet mellem den indskudte fixe kapital og den nyværdi, der tilføjes i et omslag (her et år). Da ikke hele nyværdien indgår i valoriseringen af den udlagte kapital, men en del fradrages som udlæg til den variable kapital, tages højde herfor ved at reducere nyværdien med den andel, der tilfalder arbejdskraften som løn (angivet ved lønkvoten w). Sammenfattes dette i et enkelt udtryk fås kapitalrentabiliteten,³⁸ der er bestemt som forholdet mellem arbejdsproduktivitet og kapitalintensitet ganget med profitkvoten (= den komplementære værdi af lønkvoten, $1-w$),

$$pi = \frac{Y/L}{K/L} (1-w)$$

Som det fremgår af figur 1 er kapitalrentabiliteten taget over hele perioden (50-74) faldet, og dette fald må primært tilskrives faldet i kapitalproduktiviteten Y/K . Kun for de seneste 2-3 år skyldes faldet direkte fald i profitkvoten ($1-w$).

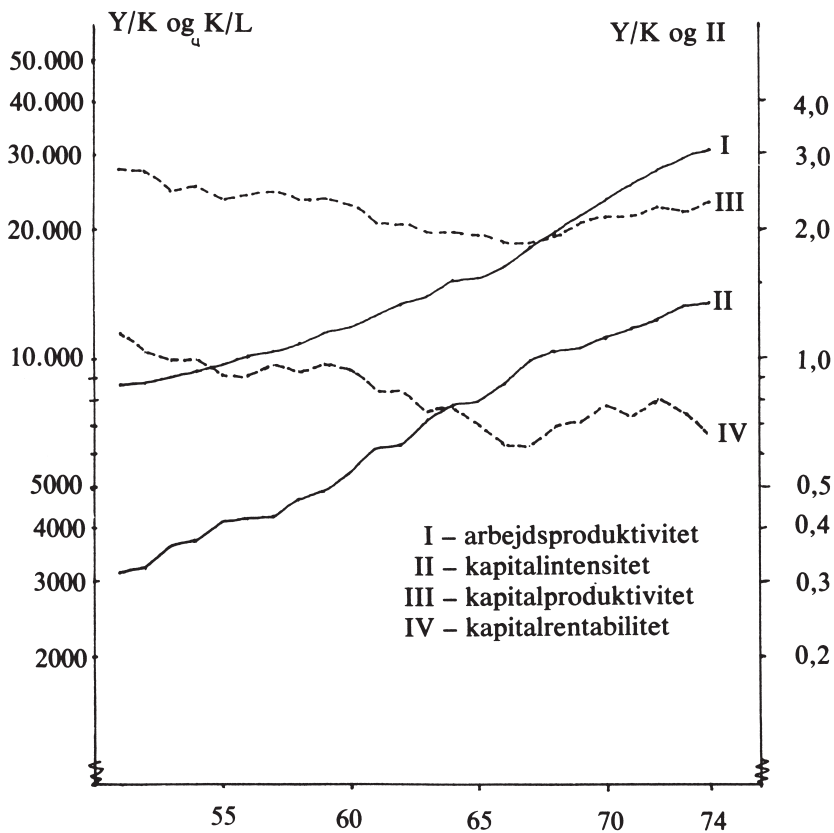
Betragtet nærmere udviser pi langt fra en ensartet bevægelsesretning, men lader sig differentiere i forskellige faser, mest markant er det kraftige fald i begyndelsen af 50'erne og i begyndelsen af 60'erne frem til 1967. Forudsætningerne for den seneste cyklus (67-74) er således et klart fald i rentabiliteten, som allerede siden begyndelsen af 60'erne (1962) har medført faldende investeringsrater.

Gennem hele perioden udviser kapitalintensiteten en næsten ubrudt stigende tendens, omend svagere i slutningen af 50'erne og fra 67-69 (se figur 1), hvilket betyder, at *den økonomiske vækst og den stigende arbejdsproduktivitet gennem hele perioden har sine forudsætninger i stigende kapitalintensitet*. Hele efterkrigstiden er således karakteriseret ved, at produktivkraftsforøgelsen finder sted gennem en forøget indsats af maskineri, gennem »udskiftning af levende arbejde med genstandsgjort«. Den meget svage stigningstakt i K/L i årene 68, 69, og 70 og den lidt svagere stigning i begyndelsen af 70'erne må således tilskrives det profitratedfald, som den faldende rentabilitet må udtrykke sig i.

Den stigende anvendelse af fast kapital i produktionsprocessen udtrykker sig på den ene side i faldende profitabilitet, som (det må i hvert fald anses for sandsynligt) faldet i pi frem til 67 kommer til udtryk

38. Det er ikke stedet her at behandle forholdet mellem rentabiliteten og profitraten (transformationsproblemet). Se dertil Altvater m.fl., Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser, i Kurasje nr. 12, samt Jens Brinch, Kapitalakkumulation i DK II, p. 117-118.

Figur 1. Arbejdsproduktivitet, kapitalintensitet, kapitalproduktivitet og kapitalrentabilitet i dansk industri 1951 – 74

Kilde: Bredsdorff m.fl. op. cit.

i, og på den anden side, hvad der er konsekvensen af dette forhold, i stigende profitmasse. Så længe stigningen i profittens masse er tilstrækkelig til at kompensere for faldet i profittens rate, dvs. så længe profittens masse stiger hurtigere end dens rate falder, kan akkumulationen fortsætte i uforandret tempo. Når dette ikke længere er tilfældet, når massen ganske vist kan kompensere, men i aftagende grad, når massen (og dermed akkumuleringen af cfix) vokser langsommere end raten falder, falder alt andet lige på længere sigt også vækstindikatorerne, økonomien stagnerer eller produktionen falder. Med andre ord, vi diskuterer symptomerne på, at krisen er på vej.

At dette også karakteriserer den danske udvikling og har gjort sig gældende allerede fra begyndelsen af 60'erne, skal jeg forsøge at gøre rede for.

Forholdet mellem π 's fald og den aftagende vækst i industriens produktionsresultat, kommer primært til udtryk i at:

1. trods stigende kapitalintensitet og stigende arbejdsproduktivitet falder stigningstakterne for nettoproduktionsresultatet.
2. forbruget af arbejdskraft (antal arb.timer) falder, og dermed falder tendentielt det ubetalte arbejde.³⁹
3. investeringskvoterne både totalt og for maskininvesteringer falder. Sammenhængen mellem disse indikatorer skal jeg søge at fremstille nedenfor, og diskutere hvorledes de kan tolkes som udtryk for skærpelse af vanskeligheder mht. den kontinuerte reproduktion, og på den anden side, hvorledes de strukturelle ændringer i kapitalforholdet, som har betinget denne udvikling, og som fremstår heri, er selve skrankerne for akkumulationens fortsættelse. (m.a.o. hvorledes kapitalforholdet fremstår som en skranke for udvidelsen af produktionen, samtidig med at kapitalen som kapital fordrer den i endnu højere grad).

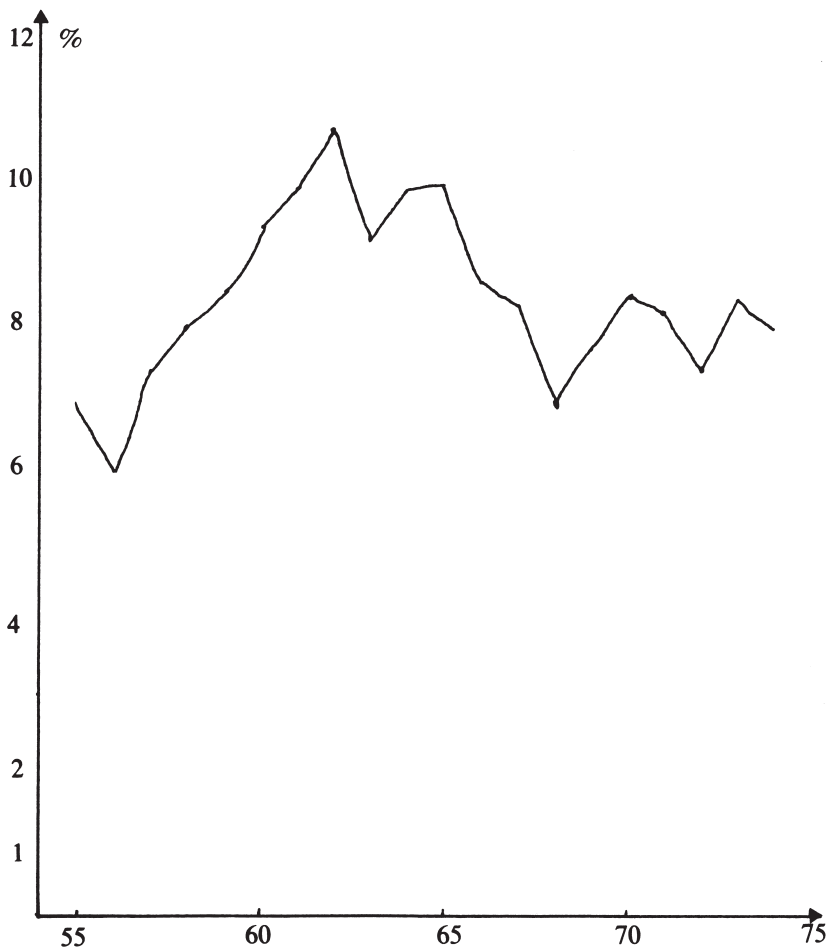
3.1. Den aftagende vækst

Selv om profitraten, som det fremgår af figur 1, er faldet kraftigt fra begyndelsen af 50'erne frem til recessionen i 67 har dette fald ikke givet sig udtryk i profittens masse, i det mindste ikke i den del heraf, der er akkumuleret. Tværtimod er investeringerne, eller hvad der er det samme akku-

39. Selvom den stigende udbytning kompenserer for faldet i L.

mulationen af fast kapital steget år for år, i accelererende tempo frem til 62 (65)⁴⁰ som absolut størrelse. Det samme gælder, hvis man betragter deres andel af nyværdien (BFI) (og med konstant lønkvote tillige deres andel af profitten) som udtrykkes i investeringskvoten I/Y (se figur 2).

Figur 2. I/Y maskiner for industrien

40. Det samme fremgår hos J. Brinch, Kapitalakk. I, p. 56, for de samlede investeringer.

Her stiger den akkumulerede del ligeledes frem til 62 (65). Selvom dette ikke er tilstrækkeligt grundlag at slutte på, (bl.a. betyder kreditfinansiering af investeringerne stadigt mere, hvad der udtrykker at profitmassen ikke stiger *nok*) så antyder disse sammenhænge dog:

1. *at væksten i profittens masse for en tid har kunnet kompensere faldet i profitraten*, at altså profitratens fald ikke i sig selv fører til fald i akkumulationen, tværtimod forstærker de samme faktorer, der fremkalder faldet i raten væksten i massen og dermed i akkumulationens absolutte omfang, men tillige i dens relative del. Teoretisk og tilsyneladende heller ikke empirisk er der således nogen grund til at antage et entydigt sammenfald mellem fald i profitraten og krisen. Først når faldet i profittens rate ikke kompenseres af stigningen i profittens masse, og absolut når yderligere investeringer ikke medfører nogen tilvækst i profitmassen, indtræder krisen med sikker nødvendighed. At den historisk kan indtræde tidligere skal kun bemærkes her.⁴¹
2. Denne sammenhæng antyder tillige et af den danske industris problemer i 50'erne, at industrien som helhed var for »svag«, og det vil væsentligst sige for lille, til selvstændigt at igangsætte en prosperierende akkumulation. Dette må tillige ses i sammenhæng med det begrænsede nationale marked, som på daværende tidspunkt langt hen var markedet overhovedet. Sagt med andre ord, de enkelte kapitaler var med få undtagelser for små og markedet var for lille til, trods en høj profirate, at sikre en økonomisk vækst og til at akkumulere i nævneværdigt tempo. Den danske industri var fra begyndelsen af 50'erne præget af en tilbagestående kapitalstruktur, som har sin rod dels i 30'ernes protektionisme og dels i krigens derationalisering.

Strukturrationaliseringen i 50'erne⁴² (den relative vækst i virksomhedsstørrelse angivet i forhold til beskæftigelsen), må betragtes som en af de faktorer, der sammen med væksten i kapitalernes størrelse (kapitaludlægget) har betinget stigende vækstrater trods faldende profitabilitet. Altså at koncentrationen har fundet sted i to henseender, a) antal beskæftigede, og b) kapital fixe.

41. Nemlig når det under de *givne historiske betingelser* ikke er muligt (f.eks. af politiske grunde) at forøge profitmassen *tilstrækkeligt* for den industrielle kapital. Renten som undergrænse for profitraten, det statslige merværdiforbrug etc. spiller ind her, som sættende de historiske grænser for akkumulationens forløb.

42. Antal virksomheder faldt med ca. 22% fra 50 - 58, mens antal beskæftigede pr. virksomhed steg med 36%, se Søren Kjeldsen-Kragh: Specialisering og konkurrenceevne, p. 31.

Modsat i 60'erne: her er rationaliseringen stagneret, monopoliseringen har nærmest været kapitalistisk regressiv mht.⁴³ antal beskæftigede/virk-somhed.

I forhold til 50'erne er vækstraterne for 60'erne kraftigt stigende:

Tabel 1. Væksten i industriens BFI (faste priser)

	50-58	58-66	66-74
% vækst i BFI	23,1	74,4	58,2

Kilde: Bredsdorff m.fl. op.cit.

der som resultat må ses som følge af stigende kapitalsammensætning og absolut vækst i værdiproduktet (stigende beskæftigelse og antal arbejds-timer).

3.2. Uddybningen af modsætningerne i kapitaludviklingen

Men dermed er de lyse tider for kapitalekspansionen tilsyneladende forbi. Fra det foreløbige højdepunkt i 65 peger stort set alle indikatorer på skær-pelse af modsætningerne i akkumulationen.

Trods fortsatte stigninger i K/L fra midten af 60'erne (som udadtil delvist skyldes fald i L, men som på længere sigt må modsvares af en real stigning i kapitalindsats i forhold til levende arbejde, altså at stigningen udtrykker kun på kort sigt overkapacitet, men på lidt længere sigt udskiftning af menneskelige arbejdsfunktioner med maskinelle) og på trods af ekstraordinært store stigninger i arbejdsproduktiviteten (sml. fi-gur 1, hvoraf fremgår at Y/L accelererer efter 67) falder stigningstakten for værdiproduktet – og med konstant profitkvote også stigningstakten for profitmassen – hvilket udtrykker at akkumulationen ikke længere er kraftig nok til at fastholde beskæftigelsen, og dermed væksten i værdi-produkt og merværdimasse.

Akkumulationsbetingelserne efter 65 er derfor fundamentalt for-skellige fra betingelserne før 65. Skal merværdimassen forøges, kan det

43. Sml. Bredsdorff.m.fl. op. cit., s. 16f.

kun finde sted gennem produktion af relativ merværdi, og stigningen i merværdiraten skal være større end den tilbagegang i merværdimassen, der følger af faldet i beskæftigelsen. Dermed er vi inde i diskussionen omkring profitratens faldende tendens og den kompenserende virkning af væksten i merværdiens masse gennem sænkning af arbejdskraftens værdi.⁴⁴ Med baggrund i denne diskussion kan problemstillingen her præciseres yderligere. Jo mindre arbejdskraftens værdi allerede er, jo mindre altså *den nødvendige del af arbejdsdagen er*, jo mere skal produktivkraften forøges for at frembringe en stigning i merværdiens rate, der med hensyn til merværdiens masse kompenserer for et givet fald i den samlede mængde arbejde (betalt som ubetalt). Dette kan belyses med et eksempel:

Er antal arbejdere 100, det betalte arbejde 4 timer og merarbejdet 4 timer og faldet i beskæftigelsen 1%, skal produktiviteten for at frembringe samme merværdi (nemlig 400), dvs. for at sænke arbejdskraftens værdi tilstrækkeligt, forøges med 1%. Er forholdet m/v lig $7/1$ betyder fald i antal arbejdere på 1% et fald i merværdimassen på 7 (til 693) og de 100 betalte arbejdstimer skal nu sænkes til 93, altså en forøgelse på produktiviteten med mindst 7%, eller med andre ord *forøgelsen af produktiviteten skal stå i omvendt forhold til den del det nødvendige arbejde udgør af hele arbejdsdagen*. Da arbejdskraftens værdi med stigningen i produktiviteten sænkes år for år, eller omslag for omslag, betyder en konstant faldende tendens i beskæftigelsen at produktivetsforøgelsen må stige progressivt. Dette på den ene side.

På den anden side er klart, at en stigning i produktiviteten primært er betinget af en stigning i genstandsgjort i forhold til levende arbejde, altså af en stigende organisk sammensætning, indiceret ved K/Y . Med stigende K/Y (eller faldende Y/K) skal produktiviteten stige progressivt for at fastholde forholdet mellem forøgelsen af merværdiens masse og væksten i kapitalsammensætningen, altså for at opretholde en konstant profirate, udtrykt i værditermer, fordi den del af arbejdsdagen, der er betalt udgør en stadig aftagende del. Hertil kommer, kan nu tilføjes, at med konstant faldende arbejdskraftsforbrug skal ligegyldigt i hvilken retning kapitalsammensætningen bevæger sig, produktiviteten stige progressivt *alene for at fastholde merværdimassen*. Disse to forhold er de egentlige vanskeligheder

44. Sml. K. Marx, Grundrids p. 223 - 230.

og den uoverstigelige modsætning den kapitalistiske produktion er bundet til, og som må komme til udtryk på samfundets overflade som stagnation eller krise.⁴⁵

At det ikke lader sig gøre enkeltvist at estimere de elementer, der indgår i disse forhold (merværdi, merværdirate, arbejdskraftens værdi) umuliggør ikke en belysning af krisetendenserne. Hensigten her er ikke at give eksakte »termometerangivelser« af valoriseringsvanskelighederne, men at *påpege de skærpelser og fordybningen af modsætningerne som en given udvikling i kapitalforholdet fører med sig*, og det er denne (udviklingen i kapitalforholdet) vi vil søge at beskrive her for at give empirisk baggrund for profitproblemerne. Forklaringerne på de aktuelle sammenbrud i akkumulationen må så fra denne side hente stof i de teoretiske eksplikationer som danner substansen i forklaringen af kapitalstrukturen.

Vi kan derfor alene forsøge at undersøge om udviklingsretningen svarer til de forudsætninger, der er fremstillet abstrakt mht. fastholdelsen af profitrate og -masse.

Betragtes udviklingen fra 1965 - 74:

45. De indikationsmæssige problemer i denne sammenhæng fremstår af, at merværdiens størrelse som værdi og merværdiraten ikke lader sig estimere, til dels pga. manglende skelnen mellem produktivt og uproduktivt arbejde i det statistiske materiale, og dels fordi merværdiens fordeling ikke lader sig efterspore. Det betyder, at vi ikke kan diskutere ændringer ud fra merværdien eller merværdiraten, men må tage udgangspunkt i arbejdskraftens værdi og diskutere forøgelsen af merværdimassen i forhold til sænkningen af denne og vurdere forøgelsen i forhold til faldet i beskæftigelsen og stigningen i K/Y.

Arbejdskraftens værdi som udgangspunkt er her indikeret ved reallønnen et givet år, og ændringerne i arbejdskraftens værdi som forholdet mellem udviklingen i reallønnen og produktiviteten. Der kan således ikke blive tale om nogen angivelse af værdien absolut, men kun af ændringerne heri, men også her er bestemmelsen yderst mangelfuld. Det værdibegreb, der her opereres med er en art »objektiv værdi«, en bestemmelse, som alene tager hensyn til bestemmelsen af værdiændringerne, som de udspringer af produktionen, men ikke medflekterer, at arbejdskraftens værdi tillige er bestemt af politiske forhold, af *klassernes styrkeforhold*. Når jeg alligevel tillader mig at bruge reallønsudvikling og produktivitet som indikator, er det fordi den tager udgangspunkt i den opnåede løn og altså ikke diskuterer *hvad* der har bestemt denne, og dermed ikke *hvad der har bestemt værdien*.

Tabel 2. Udviklingen i antal arbejdstimer, realløn og produktivitet i industrien fra 65 – 74

	65	74	%-vækst 65-74
antal arb.timer	628,5	526,5	- 20,6
produktivitet	16.091	30.769	91,2
realløn	9,30	14,36	54,4

Kilde: Bredsdoff m.fl. op.cit.

Her er ingen tvivl om, at produktiviteten er vokset langt kraftigere end reallønnen, og sandsynligvis har forskellen mellem disse været stor nok til at kompensere tilbagegangen i antal præsterede eller fra kapitalens side antal opsugede arbejdstimer. Men denne konstatering alene kan ikke belyse problematikken som en fremadskridende udvikling af modsætningen mellem forøgelse af udbytningsgraden og indskrænkningen af grundlaget for merværdiens produktion.

Betragtes udviklingen år for år fra 1960 - 75 ser sagen anderledes ud:

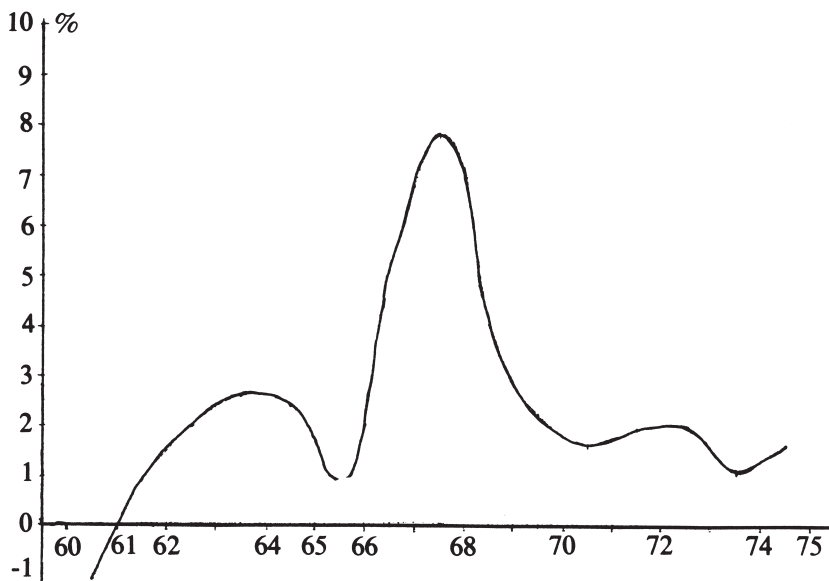
Tabel 3. Forskellen mellem vækst i produktivitet (dY/L) og vækst i realløn (dRw) og procentuel vækst i antal arbejdstimer

	60	61	62	63	64	65	66	67	68
$dY/L-dRw$	-0,4	-1,8	3,6	0,4	4,8	0,0	1,8	8,7	7,0
%-vækst i L	6,9	-1,0	2,8	-2,5	2,4	1,0	0,1	-6,5	-3,0

	69	70	71	72	73	74			
$dY/L-dRw$	1,1	3,4	-0,2	4,1	-0,1	2,2			
%-vækst i L	3,3	-1,8	-4,2	-1,0	-1,5	-2,5			

Kilde: Bredsdoff m.fl. op.cit.

Figur 3. Forskellen mellem vækst i produktivitet og vækst i realløn, toårs gennemsnit

Af figur 3 fremgår, at »sænkningen af arbejdskraftens værdi«⁴⁶ ikke viser nogen stigende tendens i den betragtede periode, nok i begyndelsen af 60'erne, men ikke siden 1967. *Dermed skærpes med hensyn til forøgelsen af mer-værdiraten problemerne ved kapitalekspansionen* (idet forudsætningen for fastholdelse af profitraten ved stigende kapitalsammensætning var, at sænkningen af arbejdskraftens værdi skulle finde sted i voksende omfang.⁴⁷

Betragter vi derefter sammenhængen mellem »sænkningen af arbejdskraftens værdi« og tilvæksten i beskæftigelsen, ser vi, at kun indtil 1970 har differencen mellem produktivitetsstigning og reallønstigning (»sænkningen af arbejdskraftens værdi«) været større end tilbagegangen i beskæftigelsen. *Efter 1970 har tilbagegangen i antal arbejdstimer været større end »sænkningen af arbejdskraftens værdi«* og hertil kommer at denne,

46. Som er forskellen mellem vækst i produktivitet (dY/L) og vækst i realløn (dR_w). Er forskellen mellem disse større end 0, er »arbejdskraftens værdi« faldende og vice versa.

47. At der ikke i hele tidsrummet er tale om stigende kapitalsammensætning (ikke fra 67-71) betyder kun, at problemet udskydes. Fra 71 og frem gør det sig påny gældende.

som ovenfor nævnt, ikke viser nogen stigende tendens. Dette må betyde, at *merværdien stagnerer*.

Sammenfattende herpå skulle vi kunne konkludere:

1. Den stigende tendens i arbejdskraftsværdisænkningen, som ifølge vore teoretiske forudsætninger skulle være tilfældet har ikke fundet sted. Hvis ikke Y/K er konstant eller stiger tilsvarende betyder det et *fald i profitraten*.
2. *Fra begyndelsen af 70'erne har merværdimassen stagneret*, hvad der sammen med stigende kapitalsammensætning betyder fald i profitabiliteten. Vi kan præcisere fænomenet fra 72 nærmere: *profitraten er faldet*, og den størrelse, som skulle have vist en modsvarende stigning, *profitmassen er stagneret, der er med andre ord tale om overakkumulation* (og ydermere fra produktionssiden absolut overakkumulation for totalkapitalen).⁴⁸
3. Derimod kan der ikke herske nogen tvivl om, at udbytningen er forøget kraftigt. Mens reallønnens andel af produktionen pr. arbejdstime i 1965 udgjorde 58%, var dens andel i 1974 formindsket til 47% eller en formindskelse med næsten 20%. Hertil kommer den forøgelse af det uproduktive arbejde, som finansieres via en omfordeling af merværdien, der ikke kommer til syne i disse tal, men som indikerer, at udbytningen er forøget endnu kraftigere. Men vi kan slå fast, at allerede i produktionen kommer en kraftig forøgelse af udbytningen til syne, men som vi så ovenfor *ikke kraftig nok* til at undgå profitatens fald.

3.3. Konsekvenserne af den aftagende akkumulation

Ikke alene den absolutte vækst i profitten er for lille til at fastholde beskæftigelsen, men langt mere den relative vækst i den akkumulerede profit (investeringerne) er i forhold til stigningen i kapitalintensiteten for lav til at fastholde det samlede værdiprodukt gennem fastholdelse af beskæftigelsen. Mens »prisen pr. arbejdsplads«, det vil her sige det nødvendige kapitaludlæg pr. arbejdstime, som afspejler kapitalintensiteten, fra 64-71 (altså 7 år nogenlunde svarende til investeringernes levetid) vokser med 45%, stiger investeringerne i samme tidsrum kun med 23%

48. Fra produktionssiden, idet der her kun er tale om den »objektive værdibestemmelse«.

(for 65-72 er tallene 37% og 12%). Altså investeringerne stiger kun halvt så meget (eller mindre) end det er nødvendigt for at beskæftige samme antal arbejdstimer. Konsekvensen har været faldende arbejdstimeforbrug og efterhånden faldende beskæftigelse, som må komme til udtryk i en stigende »strukturel« arbejdsløshed, med mindre den frisatte arbejdskraft og tilgangen til arbejdsmarkedet opsuges af uproduktive sektorer.

Selvom det sidste har været tilfældet i DK (og til dels i andre vestlige lande), således beskæftiger liberale erhverv, administration m.v. 20,5% af arbejdsstyrken i 70 mod 15,6% i 65, så kommer den vigende beskæftigelse i industrien til udtryk i niveauet for arbejdsløsheden:⁴⁹

Tabel 4. **Antal ledige i % af forsikrede**

	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74
%-ledige	2,3	2,6	3,2	5,2	4,4	3,6	4,2	3,9	2,9	5,5

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt 1976.

Selv i 1973, der normalt betegnes som et år med fuld beskæftigelse ligger arbejdsløsheden væsentlig højere end i midten af 60'erne.

Den stigende strukturelle arbejdsløshed skyldes derfor ikke, som DØR (i april-rapporten fra 76) synes at mene, stigningerne i produktivitet eller for lille vækst i BFI i forhold til produktivitetsstigningen, men at akkumuleringen af profit er for lille i forhold til stigningen i den nødvendige kapitalindsats. Denne for lille akkumulering har sin baggrund i den faldende profitrate og væsentligst, at *stigningen i profitmassen ikke længere er tilstrækkelig til at modvirke faldet i profitraten.*

49. Samme fænomen gør sig gældende i Sverige med større styrke, her skjules problemet dog delvist af, at en del af den »strukturelle arbejdsløse« er beskæftiget med »arkivarbejde«. Videre har det her givet sig udslag i en stigning i den »hypertunge« ledighed, dvs. i langtidsarbejdsløshed, hvor beskæftigelsesvanskelighederne tilskrives inadækvate kvalifikationer i forhold til stillingsudbud. Selvom dette er et væsentligt karakteristikum, angiver det alene *hvilke dele* af arbejderklassen, der udstødes, det stigende *niveau* i arbejdsløsheden må derimod primært ses som betinget af den manglende akkumulationskraft, og i forbindelse hermed skærpelsen af konkurrencen, forøget pres på enkeltkapitalerne for intensivering og opskruning af jagen på ekstraprofitter via stigende kapitalindsats i produktionen.

Mens investeringerne i maskiner efter nedgang fra 65-67 atter stiger frem til 73/74 i absolutte størrelser kommer investeringsraten aldrig op på niveauet fra 65, tværtimod falder raten som tendens i hele perioden efter 65 (se fig. 2).

Mht. investeringerne gør to forhold disse betragtninger relevante:

1. Skiftet i akkumulationsformen fra ekstensiv til intensiv akkumulation, som er påpeget af andre, forstærkes yderligere efter 65 og især i slutningen af perioden. Således udviser maskininvesteringernes andel af de samlede investeringer en stigende tendens, som det fremgår af tabel 5, hvilket betyder, at tendensen til, at akkumulationen finder sted som udskiftning af levende arbejde, forstærkes gennem hele perioden og især i den sidste del. Men intensivering af akkumulationen finder nu ikke sted primært begrun-

Tabel 5. Maskininvesteringernes procentvise andel af de samlede investeringer i industrien (faste priser)

	60	61	62	63	64	65	66
%-andel	44,7	45,4	50,4	52,6	56,1	54,2	55,6

	67	68	69	70	71	72	
%-andel	58,6	60,9	58,8	60,1	67,5	66,7	

Kilde: egne beregninger efter: Jarn Schauby: Kapitalbehov i industrien. p. 321 i Kapital og Produktion., red. af Niels Groes.

det i beskæftigelsesskranker, men formidlet af den skærpede konkurrence, som den næsten sammenfaldende overakkumulation udtrykker sig i nationalt som internationalt. Tvungen til kapitalintensivering af produktionen som følge af⁵⁰ beskæftigelsesskranker finder sted når markedet er ekspanderende, når efterspørgslens »overskud« overfor udbuddet gør konkurrencen »mindre skarp«, til en konkurrence om forøgelsen af profitmassen, altså i faser hvor kapitaler med størst relativt arbejdskraftsforbrug kan viderekistere. Denne tilstand forsvinder med højkonjunkturs stagnation, hvor intensivering af produktionen bliver forudsætning for fastholdelsen af markedsandelen, og dermed profitandelen, med en faldende profitrate. De samme faktorer,

50. Sml. J. Brinch, Kapitalakk. II.

som for enkeltkapitalerne muliggør, at deres andel af den samlede profit, deres individuelle profitrate, ikke falder *under gennemsnittet*, og som kun der igennem momentant sikrer deres eksistens, fremmer gennemsnittets fald og truer derigennem alle kapitalernes eksistens. Denne nødvendighed formidles for enkeltkapitalerne af den skærpede konkurrence, men konkurrencens skærpelse er på sin side kun udtryk for, at tendensen allerede er virksom, at intensiveringen allerede har fundet sted i et omfang, der har fået profitraten til at falde. Og det er en udvikling, der rammer alle kapitaler, fordi tvangen til intensivering i denne fase er et udtryk for, at der forbruges mere arbejde til produktionen, end det samfundsmæssigt er nødvendigt, at med andre ord ikke alt det arbejde, der materialiseres, er værdisættende, hvad der først viser sig i realisationsfasen som skærpet konkurrence og destruktion af »individuelt sat værdi«, som fald i de individuelle profitrater.

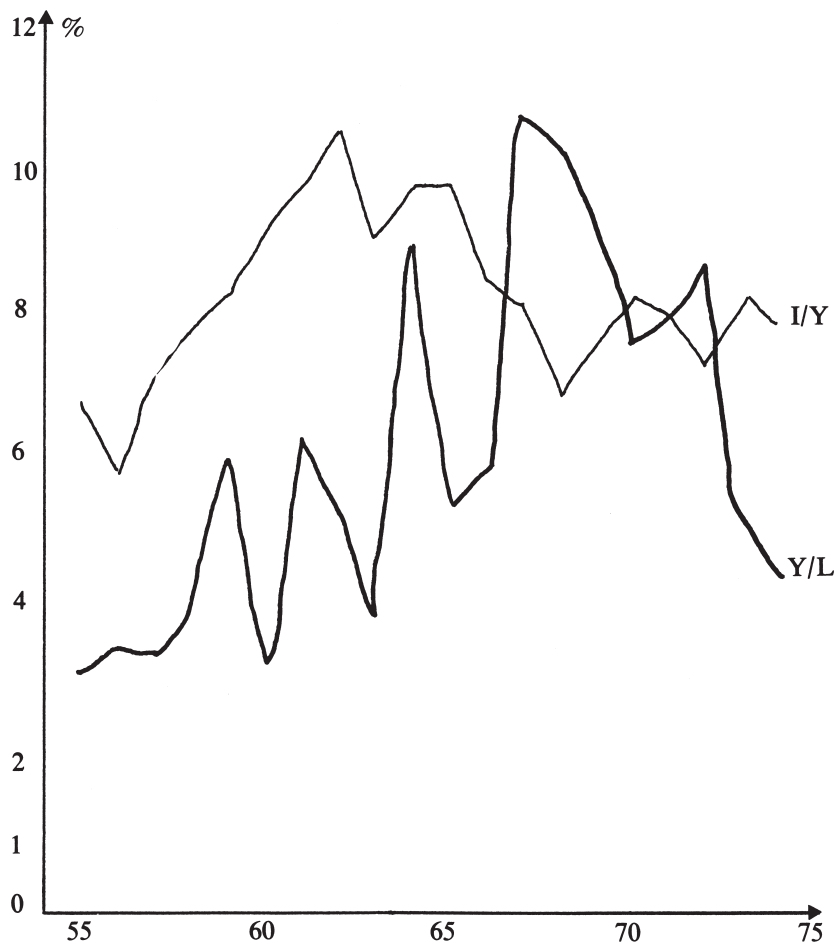
I denne forstand formidler konkurrencen for enkeltkapitalerne den »gennemsnitligt nødvendigt arbejdstid« som bestemt af den betalingsdygtige efterspørgsel, og disse nye gennemsnit er samfundsmæssigt bestemte og formidles som sådanne for enkeltkapitalerne. Dannelsen af den gennemsnitlige profitrate er derfor ikke kun et fremstillingsproblem i Kapitalen, men den aktive proces, der »bag om ryggen« på enkeltkapitalerne sætter nye gennemsnit som tvang til omkostningsreduktion. Der er derfor ikke tale om konkurrenceudsatte og ikke-konkurrenceudsatte brancher,⁵¹ men om forskellige brancher »hvis« marked i forskellige tidsrum kan være mere eller mindre ekspanderende i forhold til produktionskapaciteten, men hvor krisen (i absolut forstand) tvangsmæssigt for alle kapitaler gennem sætter det nye samfundsmæssige gennemsnit.

2. Den postulerede sammenhæng mellem produktivkraftsforøgelse og kapitalintensivering, som jeg fremførte tidligere lader sig også eftervisse empirisk.

Ifølge figur 4 har den stigende vækst i produktiviteten mod 60'ernes slutning været betinget af en tilsvarende vækst i maskininvesteringernes andel af nettoproduktet, med et karakteristisk efterslæb (på 2-3 år) og en lidt ringere stigningstakt. Dette modsvares af en tiltagende stigning i kapitalintensiteten i samme periode med konsekvens, at det sammenfattede udtryk, kapitalproduktiviteten, har været faldende. Med faldende investeringsrate efter 65 falder med nogle års forsinkelse tillige vækstraten for produktivitetstigningerne.

51. Som hos Madsen og Vangskjær, jvnf. kritikken heraf tidligere.

Figur 4. Y/L og I/Y for industrien

Uden at fortolke dette ind i en simpel produktionsteknisk sammenhæng kan vi fastholde vores tidligere konklusion om, at produktivetsstigningerne gennem hele perioden er betinget af og bundet til stigninger i kapitalens tekniske sammensætning (indiceret ved kapitalintensiteten), og at derfor *fastholdelse af væksten i produktionsresultatet* med faldende arbejdskrafts-

forbrug, som i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70-erne kun kan sikres gennem stigende investeringskvoter.⁵²

Heri adskiller udviklingen i DK sig ikke fra udviklingen i flere andre vesteuropæiske lande, bla. BRD. Konklusionen herpå kunne være den samme som hos Semmler/Hoffmann: »så betyder dette, at en *voksende kapitalindsats* er nødvendig for at frembringe en *lige så stor* tilvækst i nettoproduktet. Den »marginale kapitalkoefficient stiger«.«⁵³

Men dette er, som det fremgår af både figur 2 og figur 1 ikke ubetinget tilfældet i DK. Den afgørende forskel fra den tyske udvikling er, at den »marginale kapitalkoefficient« ikke stiger, men at omvendt den stigning i produktiviteten som fandt sted i 60'ernes begyndelse fortsætter, ikke alene i kriseårene 67 og 68, men fastholdes på et højt niveau frem til 72. Det afgørende træk ved den danske udvikling som kommer frem i stigningen i kapitalproduktiviteten (og som også viser sig i rentabiliteten) indtil 1972 er på kapitalsiden den lange fase med sekundærinnovationer, som på arbejds-siden kommer til udtryk i forøget arbejdsproduktivitet og -intensitet uden *tilsvarende* forøgelse af kapitalintensiteten (se figur 1).

En væsentlig del af produktivitetsstigningen i denne periode skyldes sandsynligvis, at de forhold som betinger, at en stigning i arbejdsintensiteten lader sig gennemføre i 67/68, også i årene efter krisen er virksomme. Årsager hertil skal jeg ikke komme ind på, men den med det danske lønssystem forventelige afsmitning af tempo- og især ikketeknologibårede produktivetsforøgelser i lønforøgelser synes for årene 69-71 at bekræfte, at intensiveringen har været fremherskende.⁵⁴

Som tidligere nævnt kan de modgående faktorer til profitratefaldet, som udløses af dette, og hvis gennemsættelsesbetingelser i høj grad hænger sammen med styrkeforholdene mellem klasserne (og for DK med reformismens styrke i arbejderbevægelsens organisationer), kun udskyde, men ikke ophæve virkningen af den forøgede kapitalindsats mhp. profitraten. Dette viser sig med al tydelighed: de ekstraordinære forbedringer i arbejdsproduktiviteten omkring 70 *ophører stort set fra 72*, og betingelserne for den kapitalistiske

52. Det samme fremgår hos J. Schauby: Kapitalbehov i industrien, p. 324 i Nils Groes, Kapital og produktion. For at fastholde en 5% vækst frem til 1980, skal bruttoinvesteringskvoten op på 20% mod 12,3 i 1970.

53. Semmler/Hoffmann, Økonomisk krise, massearbejdsløshed og global-styring i KURASJE 17, p. 60.

54. Sml. tillige J. Brinch, Kapitalakk. II om de modgående faktorer forklaringsværdi mht. forøgelsen af produktiviteten.

ekspansion er som i 60'erne bundet til forøgelse af kapitalindsatsen med det deraf følgende fald i kapitalproduktiviteten og i sidste ende i profitraten.

3.4. Foreløbig sammenfatning

Vi kan af det foreløbigt skrevne konkludere, at udviklingen i kapitalforholdet frem til krisens gennemslag i 74/75 har skærpet profitvilkårene i flere henseender:

1. Den næsten ubrudte stigning i K/L har været ensbetydende med stigende kapitalbehov, som kun kan realiseres, hvis produktiviteten stiger tilsvarende (altså minimum konstant Y/K , det har med undtagelse af 67-72 ikke været tilfældet) og/eller profittens andel af nyværdien vokser i samme grad (konstans i π), at det ikke har været tilfældet, er fremgået. Den stigende kapitalintensitet er et andet udtryk for at den nødvendige kapitaludrustning pr. arbejdsplads stiger, eller omvendt at samme akkumulerede profit kan beskæftige færre antal arbejdstimer, mindre variable kapital og dermed tendentielt opsuge mindre merværdi. Det er yderligere fremgået at
2. Væksten i profitmassen ikke har kunnet kompensere faldet i -raten på langt sigt, hvad der har givet sig udtryk i periodisk overakkumulation i midten af 60'erne og i den nuværende krise, dermed må i forlængelse af 1) antal arbejdstimer, beskæftiget gennem akkumuleret profit, stagnere eller gå tilbage, og med andre ord forstærke den tendens til underbeskæftigelse, der initierede tilbagegangen. Den eneste udvej herfra er forøgelse af profitraten, enten gennem sænkning af arbejdskraftens værdi uden modsvarende forøgelse af kapitalindsatsen eller gennem sænkning af værdien af det kapitaludlægte profitten skal stå i forhold til.

3.5. Lønnen

Af kritikere af den kapitallogiske tradition og af borgerlige økonomer fremføres i god overensstemmelse med forvekslingen af merværdirate med profitrate, at den egentlige årsag til det fald i profitraten, som er konstaterbart er lønstigningerne, »ikke den stigende mekanisering (som Brinch mener), men den omstændighed, at arbejdere og funktionærer gennem lønkampen har opnået reallønstigninger, der ikke blot har fulgt produktivitetstigningerne, men i en vis udstrækning overgår dem, har været den afgørende faktor bag den faldende profitrate i 60'erne.«⁵⁵

55. Groth i Kap.akk. II, op. cit. p. 30.

Som det fremgår af figur 5 mere end modificerer den empirisk konstaterbare udvikling denne påstand.

Figur 5. Udviklingen i kapitalproduktivitet og -rentabilitet, indeks (1964=100)

Kilde: Egne beregninger på basis af Bredsdorff m.fl. op.cit.

De mest fremherskende karakteristika ved forholdet mellem rentabilitet og kapitalproduktivitet er således, at de »følges ad« i op- og nedgange. På intet tidspunkt bevæger pi sig i en retning, som er modsat bevægelsen i kapitalproduktiviteten. Stigninger og fald i profitabiliteten kan således uden undta-

gelse forklares ved bevægelserne i kapitalens sammensætning, ved forholdet mellem levende og dødt arbejde. Det andet karakteristikum er, at lønudviklingen *forstærker* bevægelsesretningen i kapitalproduktiviteten, men dette gælder ikke alene for nedgange heri. Også når π stiger, stiger den kraftigere end Y/K , *fordi lønkvoten falder* (gælder fra 56-59 og fra 67-70 og selv efter »minirecessionen« i 72 stiger profitkvoten, se tabel). Når det alligevel kan se ud som om lønstigningerne er krisens årsag, kan det hænge sammen med den kraftige uddybning af tilbageslagene i π som finder sted i 67 og 74. Denne uddybning er en konsekvens af sammenfaldet af realiseringsvanskeligheder og produktivitetstigninger i krisegennemslaget. På den ene side vanskeliggøres realiseringen af de producerede varer, i hvert fald til de hidtil gældende priser og dermed den fulde profit (evt. inflationerede), på den anden side fortsætter lønningerne at stige, dels fordi krisens disciplinerende virkninger på lønkampen endnu ikke har sat sig igennem, og dels fordi lønningerne specielt i DK er bundet til produktivitetstigningerne.⁵⁶

At stigningen i profitkvoten (faldet i lønkvoten) ikke har været tilstrækkelig i perioden 67-70 til at genetablere »paralleliteten« mellem Y/K og π (som fremgår af indeks), at lønstagnationen altså ikke har været kraftig nok (absolut nok) kan skyldes dels recessionens mildhed, dels dens korte varighed.⁵⁷ Alt tyder derimod på, at der i den nuværende krise med fald i reallønnen i både 76 og 77 og sandsynligvis i 78 vil være så stor forbedring i profitkvoten, at π forbedres i forhold til Y/K . Men dermed er ikke sagt, at π vil være forbedret nok, idet netop kapitalproduktiviteten har vist et voldsomt fald i hvert fald i krisens første år. Dette sidste i forlængelse af det ovenfor skrevne præciserer kun kriseproblemet til at være bundet til kapitalstrukturudviklingen og ikke til den langfristede udvikling i fordelingsforholdet mellem lønarbejde og kapital, eller til den »funktionelle fordeling«.⁵⁸

56. Det gælder direkte for de 70% af arbejdskraften (under DA) som er aflønnet efter bevægelige lønsystemer, men også ved de generelle overenskomstforhandlinger er der tale om binding til produktivitetforøgelsen, men til forgående års forøgelse, idet tidligere lønglidning lægges til grund for generelle krav.

57. Og ikke mindst, at stigningen i produktiviteten har været bundet til arbejdsintensivering, som med de bevægelige lønsystemer i højere grad slår igennem i lønstigninger end produktivitetstigninger betinget af teknologiske ændringer.

58. Som hos Per Kongshøj Madsen og Carsten Koch: Den funktionelle fordeling i Danmark i efterkrigstiden.

3.6. Ændringer i produktionens fordeling på sektorerne

Betragtet som reproduktionsproces må den langfristede stigning i kapital-sammensætningen, som konstateres ovenfor, betinge en modsvarende stigning i investeringsgodeproduktionen samt i de sektorer, der producerer den flydende konstante kapitaler elementer.⁵⁹

For så vidt denne stigning er ensbetydende med vækst i den konstante kapitalandel i forhold til den variable, det vil sige for så vidt en tilsvarende eller, som det fremgår af forskellen mellem produktivitet og realløn, en faldende del af mængden af levende arbejde går til reproduktion af arbejdskraften, må forandringerne i kapitalens struktur modsvarer af forandringer i henholdsvis sektor I's (konstant kapital) og sektor II's (konsummidler) andele af produktionen, således, at sektor I vokser relativt til sektor II, mens de begge vokser absolut.

Selvom det ikke er muligt empirisk at differentiere eksakt mellem produktionsmidler og konsumtionsmidler, og derfor heller ikke mellem produktionsmiddel- og konsumtionsmiddelbrancher (hertil kommer at brancher og enkeltvirksomheder producerer flere produkter, hvoraf nogle er produktionsmidler eller halvfabrikata og nogle er konsummidler) kan man søge at illustrere udviklingen i branchernes andele ved to indikatorer:

- a) andele af de ydede arbejdstimer og
- b) andele af værditilvæksten.

Tabel 6. **Procentvise andele af antal præsterede arbejdstimer i industrien**

	50	59	65	65	68	71	74
sektor I	45,0	51,3	51,8	50,6	49,1	50,3	56,2
sektor II	37,2	29,8	30,0	30,4	29,8	28,9	25,4

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt div. år.

59. Som hørende til sektor I er regnet følgende brancher: råstofudvinding, kemisk industri, sten-, ler- og glasindustri, jern- og metalindustri samt transportmiddelindustri. Til sektor II er regnet: Næringsmiddelindustri m.m., tekstilindustri samt fodtøjsog beklædningsindustri.

Ad a) Af tabel 6 fremgår, at sektor I's andel af ydede arbejdstimer er vokset kraftigt fra 45% i 1950 til over 56% i 1974 i forhold til de øvrige industribrancher, mens konsummiddelsektorens andel er faldet tilsvarende fra ca. 37% til ca. 25% fra 50-74. Der er således sket en forskydning i beskæftigelsen fra sektor II til sektor I. Især den kemiske industri er vokset kraftigt i perioden, men den tilsvarende forskydning finder sted, hvis man alene betragter investeringsgodesektoren.⁶⁰

Ad b) Vi betragter dernæst fordelingen af værditilvæksten i tabel 7.

Tabel 7. Procentvis andel af industriens værditilvækst

	50	59	65	65	68	71	74
sektor I	45,1	52,8	53,3	51,0	51,2	51,4	57,3
sektor II	38,5	28,4	26,1	29,7	28,5	27,9	26,7

Kilde: Statistiske Tiårsoversigt div. år.

Sektorernes andele af værditilvæksten udviser samme tendens som under a), her stiger sektor I med ca. 15%-point mens sektor II's andel falder tilsvarende.

Den lidt større stigning i sektor I's andel af værditilvæksten end af antal arbejdstimer skyldes, at produktivitetstigningerne har været lidt større her (især i kemisk industri).

Denne trendmæssige stigning i produktionsmiddelsektorens andel af den samlede produktion understreger det, der er fremført tidligere om stigningen i den organiske sammensætning. Også for DK gør dette sig altså gældende. Er der ikke teoretiske, så er der i hvert fald empiriske argumenter for uomgængeligheden af stigning i organisk sammensætning og

60. Således er både jern- og metalindustriens andel af den samlede arbejdsstyrke og værditilvækst vokset, og heraf er maskinindustrien og især de dele heraf, der fremstiller industrielle maskiner vokset kraftigst (fra 33% i 66 til 67% i 71, se Teknologi, arbejdsorganisation og kvalifikation – og udviklingen i den danske industri efter 1950, af J. F. Lauridsen m.fl., p. 297-298. Dette forstærker således de tendenser, der er nævnt ovenfor, og også her er der tale om *en vedvarende stigning gennem hele perioden*.

værdisammensætningen. Da dette ikke blot er et nationalt dansk fænomen, tværtimod er DK et af de lande de har haft størst relativ vækst i konsummiddeproduktionen, kan stigende eksport af kapitaludstyr ikke bortforklare denne stigning.

3.7. Sammenfatning

For udviklingen i efterkrigstiden er det karakteristisk både for DK og for en række andre kapitalistiske lande, at kapitalsammensætningen er steget, udbytningen er forøget, men ikke nok til at modvirke profitratens faldende tendens. Det afgørende træk i forhold til den nuværende krise er stigningen i kapitalsammensætningen. Dette udtrykker sig i en stigning i investeringsgodesektoren og i de sektorer, der producerer den flydende konstante kapital elementer. Denne overudvikling i sektor I antyder således også, at den samfundsmæssige efterspørgsel i stadig højere grad er efterspørgsel efter kapital. Produktionen af kapital bestemmer efterspørgslens størrelse og natur (sammensætning). Dermed angives tillige hvorfor overekspansion af og til i sektor I bliver et problem. Det, der falder med den nuværende krise, og i det hele taget med overproduktionskriser er efterspørgslen fra og af kapital, konsumefterspørgslen abstrakt naturligvis tilsvarende, omend i mindre grad, og realt i endnu mindre omfang pga. sikringen ved arbejdsløshed. Det, der er for stort, er derimod ikke sektor I men sektor II, for stor fordi den udtrykker, at arbejdskraftens værdi er sænket mindre end nødvendigt for kapitalens fortsatte ekspansion, derfor vil opsvinget heller ikke (men måske nok krisen) indledes med en reduktion af den »for store« sektor I, men af ekspansion heri og stagnation og dermed relativ tilbagegang i sektor II. Det, der således ved krisens gennemslag kan synes en fordel for DK, den høje andel af produktionen, der består af »nødvendige subsistensmidler«, kan ved genopsvinget blive møllestenen, der sinker hastigheden her.

Endelig skal betones, at med forskydningen af produktionen til sektor I, bliver hele den samfundsmæssige økonomiske stabilitet i langt højere grad afhængig af en *kontinueret* efterspørgsel efter produkter fra begge afdelinger. Falder efterspørgslen efter konsummidler, svinder også grundlaget for nye investeringer i produktionsudstyr i sektor II, og dermed falder efterspørgslen efter sektor I's produkter. Konsekvensen bliver yderligere indskrænkninger, mangel på efterspørgsel indenfor sektor I etc.

Dette kan også udtrykkes anderledes:

Når den del af den samfundsmæssige produktion, der fremstiller produktionsmidler, vokser relativt i forhold til den samlede produktion, må, for at sikre realiseringen af den producerede værdi, den del af den samfundsmæssige nyværdi, der investeres i fast kapital, stige relativt i forhold til nyværdiens totale størrelse, eller med andre ord: *investeringsraten skal vokse tilsvarende.*

Men investeringsraten er i første række bestemt af væksten i profitmassen, der som vi har set, har været faldende. Teoretisk og empirisk vist, at den stigning i kapitalsammensætningen, der samtidig betinger forskydningen i den samfundsmæssige produktion, modsvares af en faldende tilvækst i profitmassen.

Dermed fremstår umuligheden af en ligevægtig kontinuert kapitalistisk ekspansion. De samme faktorer, som fremkalder en faldende profitrate, stiller for den kontinuerte realisering nødvendigheden af en tiltagende akkumulation, som kun kan »indløses« så længe profittens masse vokser mere, end dens rate falder. Men som vi har set ovenfor, vokser profittens masse med en aftagende tilvækst, fordi den del af arbejdsdagen, som er ubetalt, og som tilvæksten står i forhold til, er voksende, mens den del af arbejdsdagen, hvorfra tilvæksten til merværdien »tages«, er stadigt aftagende. Processen når til et punkt, hvor denne tilvækst ikke er tilstrækkelig til at valorisere den udlagte kapital, og derfor heller ikke tilstrækkelig til at sikre at akkumulationen fortsætter, endsige udvides. Konsekvensen er, at efterspørgslen efter produkter fra sektor I stagnerer. Den manglende udvidelse af merværdien fremstår i den samfundsmæssige reproduktionsproces som realiseringsvanskeligheder for de kapitaler, der producerer produktionsmidler.⁶¹

Dermed er også klart, at den logiske konsekvens af den kapitalistiske udvikling ikke er underkonsumtion som *kriseårsag*, men overakkumulation. *Den manglende realisering er manglende realisering af den forvoksede produktionsmiddelsektors produkter, fordi profitten ikke længere er voksende.*⁶²

61. Derfor er betingelserne for genopsving i den borgerlige økonomi også knyttet til forøget efterspørgsel efter produktionsmidler, som det kommer til udtryk hos bla. DØR.

62. Også for DK har denne modsætningsfyldte udvikling gjort sig gældende. Som det er fremgået tidligere har investeringsraten været faldende, mens som vist i dette afsnit, produktionsmidlproduktionen har været stigende. Når bortses fra stigende eksport, kan udeblivelsen af en åben efterspørgselsmangel før krisegennemslaget overfor sektor I bla. forklares ved, at statens investeringer i den periode hvor investeringsraten faldt, var tiltagende (67-72), men fra 72 faldende. Udvidelsen af de statslige investeringer faldt (utilsigtet, men heldigt) så at sige i et hul i de private investeringer.

Dette tiltagende realiseringsproblem, som fremtræder i konjunkturbevægelsen som manglende efterspørgsel, skal jeg i næste afsnit om den cykliske formidling søge at eksplicite som *udløsende* krisen, og dermed indikere at krisen er en overakkumulationskrise.

4. Den cykliske udvikling og krisens gennemslag

Hovedpointen med undersøgelsen af den langfristede udvikling skulle være at undersøge, om der set fra forholdet mellem den producerede værdi og de »aktive« kapitaludlæg for dansk industris vedkommende er tale om overakkumulation, om der altså i den lange prosperitetsfase har fundet sådanne ændringer sted i kapitalforholdets sammensætning, at produktionens kontinuerte udvidelse i afgørende grad var truet heraf eller blev bundet til så restriktive forudsætninger, at kun ekstraordinære foranstaltninger, herunder først og fremmest krisen, kan sikre en fortsat akkumulation.

Resultaterne af denne undersøgelse, som er sammenfattet overfor peger på:

1. at den industrielle kapitals akkumulationsbetingelser er stærkt forringede både med hensyn til profitraten og med hensyn til udviklingen i profitmassen, og
2. at stigningen i den organiske sammensætning er forbundet med en relativ vækst i sektor I's andel af produktionen og dermed med en forøget følsomhed for hele systemet overfor efterspørgslen.

Betydningen af disse langfristede udviklingstræk fremstår ikke i sig selv, men formidles af den konjunkturrelle cyklus. Så længe markedet er ekspanderende, så længe alle varer realiseres, og derfor så længe nedlagt arbejde realiseres som værdiskabende, fremstår stigningen i kapitalsammensætningen og forskydningen i den samfundsmæssige produktion ikke som skranke for den fortsatte akkumulation. Først når markedet er kontraktivt, når allerede producerede varer ikke kan sælges, ophører nedlagt arbejde at være ensbetydende med værdiskabelse, kun en del af det ydede arbejde realiseres som værdi. Krisen eller skrankerne for den kapitalistiske produktion fremstår derfor først som realiseringsproblem på markedet, som *manglende* efterspørgsel.

I forlængelse heraf må undersøgelsen af krisegennemslaget derfor prøve, med udgangspunkt i den cykliske akkumulationsudvikling, at klarlæg-

ge, hvorledes efterspørgslen bliver et problem i forhold til de gennemsatte ændringer i kapitalstrukturen, og på den anden side hvorledes ændringerne i denne atter determinerer efterspørgslen både efter bestemte produkter, men tillige niveauet for efterspørgslen.

Anvendeligheden og tilstrækkeligheden af trendanalysen er derfor begrænset af flere grunde; for det første fordi de strukturelle ændringer ganske vist udgør betingelserne for den økonomiske reguleringspolitikens effektivitet overfor krisefænomenerne, men ikke angiver indgrebsgenstanden og dermed erfaringsgrundlaget, således som det fremstår på det borgerlige samfunds overflade. For det andet fordi den aftegnede udvikling fremstiller resultaterne af enkeltkapitalernes handlinger, men derimod ikke kan fremstille det grundlag, disse reagerer på og dermed ikke den cyklicitet, som formidler ændringerne i kapitalsammensætningen.

Den cykliske udvikling som fremstår i konjunkturbevægelserne, der med Mattick kan karakteriseres som en sammenpresning af profitratens langsigtede fald,⁶³ har som udgangspunkt industrikapitalens afkast,⁶⁴ det vil sige

63. Se Marx og Keynes, p. 64. Men dette er kun en karakteristik, andet steds fastslår Mattick selv problemerne i forbindelse med forståelsen af konjunktorens op- og nedgange til at være bundet til markedets betingede bevægelser: »Således kan enhver krise kun forklares ud fra den foregående konjunktur og denne igen ud fra, at konjunktoren ikke afhang af samfundets konsumtionskraft, men af enkeltkapitalernes akkumulationsbehov – givet gennem kapital konkurrencen – som til enhver tid ikke vokser svarende til et *givet* marked, men derimod udvider sig svarende til et *forventet* marked«. Men problemet er at forstå markedet: »Krisen er lettere at forstå end konjunktoren,... Men det er slet ikke så indlysende, hvordan kapitalen i længere perioder kan skride fra konjunktur til højkonjunktur trods dens iboende modsigelser, når udbuddet samtidigt er svagere end efterspørgslen. Det bliver forståeligt gennem den historisk bekræftede kendsgerning, at det marked som akkumulationen skaber, ikke er andet end udviklingen af det kapitalistiske samfund selv.« og »Denne aldrig afbrudte proces (udviklingen af det kapitalistiske samfund) og dens acceleration tillader, at selv de voksende varemængder finder et marked, eftersom dette vedvarende bliver udvidet gennem akkumulationsprocessen.« Mattick, *Kriser og kriseteorier*, p. 58 og 59.

64. Forskellen mellem dette profitabilitetsmål og kapitalrentabiliteten i foregående afsnit, hvor afkastet eller afkastningsgraden udtrykker nettoprofiten mens kapitalrentabiliteten angiver den værdisættende evne, kapitalens produktivitet, er betinget af en række udenfor det umiddelbare kapitalforhold stående faktorer (eks. skatter, rentebelastninger, prisfluktuationer) som reducerer eller forøger nettoprofiten. For korttidssvingninger er der således ikke noget umiddelbart parallellitetsforhold mellem disse profitrelationer. På langt sigt derimod er de forhold, der er bestemende for kapitalrentabiliteten tillige regulerende for bevægelsesretningen i afkastningsgraden.

Når afkastningsgraden derfor tages som udgangspunkt for konjunkturanalysen, er det dels fordi den alene udtrykker konjunkturfænomenernes indvirkning på profitforholdene, dels fordi den dermed er den forrentning enkeltkapitalerne kan se og måle, og som de reagerer i forhold til.

forholdet mellem realiseret profit og udlagt kapital, som det fremstår på samfundets overflade. Profitraten som konjunkturcyklens drivkraft,⁶⁵ dvs. kapitalernes reaktioner med udgangspunkt i den realiserede profitrate og dens forventede udvikling i profitabiliteten danner således udgangspunkt for fremstillingen af, hvorledes mangel på merværdi fremstår som overproduktion af varer, hvorledes overakkumulationskrise fremtræder som overproduktionskrise, og dermed med andre ord for at fremstille sammenhængen mellem den langfristede udvikling i kapitalforholdet og den cykliske akkumulation og dermed den nuværende krises fremtrædelsesform.

Hertil er det vigtigt, som Semmler og Hoffmann fastslår, at betragte kapitalen i dens dobbelte eksistensform som kapital*værdi* og som produktiv kapital i *stofflig form*. Som kapital i pengeform, som udlagt pengekapital, der skal valoriseres i forhold til en vis profitrate, og – især med henblik på den cykliske udvikling – som kapital i stofflig form som »akkumuleret produktionspotens«, »hvis anvendelse og udnyttelse afhænger af den kontinuerede realisering af den producerede varekapital, kort: af *efterspørgslen*.«⁶⁶ Herved bliver udnyttelsen af den akkumulerede produktionskapacitet, og dermed efterspørgslen, som regulerer anvendelsen heraf på kort sigt, i denne henseende bestemmende for profitraten, mens omvendt profitraten er bestemmende for udviklingen i efterspørgslen, og dermed for udnyttelsesgraden af den eksisterende produktionskapacitet.

Set i denne sammenhæng bliver derfor den eksisterende profitrate forudsætningen for udviklingen i den kommende profitrate: *eller* den forventede profitrate bliver i den udstrækning den har baggrund i den eksisterende profitrate og afspejler ændringerne heri, til den virkelige profitrate *via* reguleringen af efterspørgslen. I den forstand afspejler den borgerlige økonomis konjunkturforståelse realiteten i markedet som forudsætning for profitabiliteten.⁶⁷ På den anden side hviler denne forståelse på en række forudsætninger, som afgørende sætter dens realitetsnærhed ud af kraft. Den baserer sin opfattelse på enkeltkapitalernes forventninger, på disses forestillinger om den fremtidige markedssituation, profitrate etc., og kun i den udstrækning de handlinger, disse forventninger afføder, har konsekvenser

65. Sml. Semmler/Hoffmann, op. cit. p. 65.

66. Semmler/Hoffmann, op. cit. p. 65.

67. Men dette gælder naturligvis kun i den udstrækning profitraten er bestemt af udnyttelsen af den *eksisterende* kapacitet. Her afspejles derimod ikke sænkningen af profitraten af de strukturelle grunde, deraf dobbeltheden.

for den samlede økonomi,⁶⁸ som modsvarer forventningerne hos enkeltkapitalerne, som realiserer disse forestillinger, kun i den udstrækning udgør kapitalagenternes selvforståelse et adækvat udgangspunkt for beskrivelse af konjunkturudviklingen. Men som det kendes fra fremstillingen af gennemsnitsprofitraten, er det netop karakteristisk, at udviklingen i de samfundsmæssige relationer sætter sig igennem »bag ryggen« på kapitalagenterne og fremstår på samfundets overflade som uforklarede *forudsætninger* for disses ageren.⁶⁹

På denne baggrund kan det være vigtigt at slå fast, at den borgerlige økonomiforståelse ganske vist på den ene side danner udgangspunkt for enkeltkapitalernes handlinger, men at den på den anden side ikke kan medreflektere de samfundsmæssige konsekvenser heraf. Med henblik på analysen her: at markedfænomenerne danner udgangspunkt for produktionens agents (og det vil tillige sige statens) handlinger, og derfor skal indgå som forklarende her, mens konsekvenserne i de fleste tilfælde ligger udenfor markedskonomiens horisont, og derfor fremstår som uforudsete følger-virkninger som – i tilfældet staten – kræver nye korrektive indgreb.

Der fremstår heraf tre forhold, som må indgå i undersøgelsen af den sene-
ste cyklus og forklaringen på krisens form:

1. Forrentningen af den udlagte kapital og udviklingen i de komponenter, der kan forklare bevægelserne heri (som tidl. kapitalintensitet, arbejdsproduktivitet og lønnen, men tillige en række andre faktorer).
2. Ophobningen af produktiv kapital i stofflig form, hvis udnyttelse er betinget af efterspørgslen, og som atter betinger denne.
3. Udviklingen i efterspørgslen, som er betinget af profitabiliteten og afsætningsmulighederne på verdensmarkedet.

4.1. Forudsætninger for konjunktorens forløb

Den langfristede udvikling i den danske industri har haft afgørende betydning for den cykliske bevægelsesform i mindst to henseender:

68. Men sådanne konsekvenser forbliver mest tilfældigheder. Et karakteristisk træk ved markedet er netop dets uigennemskuelighed, som for enkeltkapitaler er større jo mindre deres markedsandel er, jo stærkere konkurrencen er. Derfor øges uigennemskueligheden i krisen, og optræder for enkeltkapitaler som årsagen til deres vanskeligheder, mens det i realiteten forholder sig omvendt.

69. Sml. kritikken af Madsen/Vangskjær tidligere.

1. Med dannelse af en egentlig industrikapital (den »anden industrialisering«) fra slutningen af 50'erne, som blev det dominerende element i den samlede økonomi, udvikler der sig tillige en egentlig selvstændig industriel cyklus. Fra recessionen i 63 (som var internationalt udbredt) fremtræder parallelle konjunkturudsving.⁷⁰ Fra den samtidige krise i 67 udvikles en egen industriel cyklus med samme forløb og næsten samme varighed, som i resten af den kapitalistiske verden, og som jo længere jo mere falder sammen med udviklingen i den vesttyske kapital.

2. Med den danske akkumulationsudviklings karakter som »afhængig« og med stigende integration i verdenshandelen via voksende import- og eksportkvoter, bliver tilsvarende den cykliske akkumulationsbevægelse og krisens gennemslag bestemt i stadig højere grad af forholdene på verdensmarkedet. Dette er baggrunden for den synkronisering af konjunkturerne – og for DK's vedkommende den binding af den »nationale konjunktur« til de vigtigste konjunkturbærende eksport/importmarkeder⁷¹ som for alle nationalstater hindrer at krisen kan eksporteres, og som i langt mere udpræget grad for de små nationalkapitaler, svækker styrelseffekterne og mulighederne ved statslige interventioner, og bidrager dermed til, at krisen slår igennem med fuld styrke, som gennemsnættelse af den verdensmarkedsbestemte gennemsnitligt nødvendige arbejdstid.⁷²

For krisecyklen fra 67/68 til 74/75 er ligheden i forløbet udpræget.⁷³ I denne periode udvikler krisecyklen i BRD sig som en 7-8 årig cyklus med en mellemkrise. Fra krisen i 66/67 over opsving i 68-69-70, mellemkrise i 71-72 og boom i 73 til krise i 74/75. For Danmark er udviklingen stort set den samme, dog forskudt en smule især i begyndelsen. Fra BRD importeres krisen, som bliver virksom i 67/68. Herefter følger opsving i 69, kontraktion i 70, tilbageslag i 71/72, boom i 72/73 og krise i slutningen af 74 og ind i 75. Cyklens længde er som den tyske ca. 7 år

70. Indtil 1963 udviser den danske økonomi stort set ikke de karakteristiske konjunktursvingninger som kendes fra de øvrige kapitalistiske økonomier. Tydeligt kommer dette frem i den stabile tendens i investeringskvoten (eks. fraværet af svingninger som følge af den internationale recession i 1958.

71. Som i stadig højere grad bliver BRD direkte i kraft af stigende samhandel, indirekte i kraft af BRD's voksende betydning som konjunkturbærende.

72. Den *hidtidige* udvikling på verdensmarkedet kan vanskeligt forstås som andet end en uldigningsproces, der har sat sig relativt gnidningsløst igennem indtil videre.

73. Følgende er efter Bredsdorff m.fl. op. cit.

og forløbet det samme: krise, opgang, tilbageslag, boom og krise.⁷⁴ Denne udvikling understreger således det, der er skrevet ovenfor. På den ene side er den danske udvikling bestemt eksternt af de konjunkturbærende nationalkapitaler, men på den anden side udelukker ensartetheden ikke, at der også er interne grunde til forløbet, at den danske industri har gennemløbet en akkumulationsudvikling, der stort set svarer til den tyske, og at denne udvikling selvstændigt har betinget krisen i DK, dette sidste skal selvfølgelig ikke tages for absolut, under alle omstændigheder er *sammenfaldet* i udviklingen afgørende, dels fordi akkumulationens forløb også er bestemt eksternt, og dels fordi selv med den givne danske udvikling ville resultatet (krisen) sandsynligvis ikke have været det samme uden den sammenfaldende udvikling.

Hvor produktion og realisering er adskilte fænomener, men dog således at produktionen bestemmer realiseringen, mens omvendt realiseringen er forudsætningen for produktionens *kontinuitet*, bliver verdensmarkedet som realiseringspotentiale en *uafhængig* forudsætning for den danske industriudvikling. Krisen i 67/68 gør afhængigheden tydelig. Tysklands »eksportering« af krisen modsvares af bla. Danmarks »importering« heraf. Men samtidig havde, som det fremgår af forrige afsnit, den danske akkumulation vist symptomer på stagnation, som med tilbageslaget internationalt i produktion og skærpede realiseringsbetingelser på verdensmarkedet, og dermed manglende muligheder for at eksportere sig ud af stagnationen betød, at krisen slog igennem som faldende vækst (industriens BFI voksede i faste priser kun med under 6% i 66 og 67 mod mere end 18% i de to foregående år) og stigende arbejdsløshed (3,2% i 67 og 5,2% i 68) i slutningen af 67 og i 68.

Krisens funktion i den kapitalistiske udvikling fornægtede sig ikke. Som renselseskrise var den med hensyn til en række forhold effektiv. Produktiviteten steg mere end nogensinde før, mere end 20% i de to år 67 og 68, og vel at mærke en stigning, som ikke alene er et »statistisk fænomen«, dvs. ikke alene er et udtryk for at de mindst produktive arbejdere er fyrede, eller at de lavest produktive kapitaler er udrenset, i så fald skulle stigningen have været kortvarig. Tværtimod steg også produktiviteten de følgende år, var altså dels en varig forbedring og dels en

74. En sammenligning af investeringsforløbet ville understrege ligheden yderligere. Her ville det vise sig at »investeringskurverne« for BRD og DK er stort set *ens*, med ca. 1/2 års forskydning.

forbedring, som fortsatte ud over selve kriseårene. Sammenholdt med de lave investeringer kan dette ikke betyde andet, end at de investeringer, der fandt sted, var udprægede rationaliseringsinvesteringer, og at indførelsen af nye arbejdsprocesorganiseringer, gennemsættelsen eller udbygningen af modsvarende produktivitetsfremmende lønsystemer etc. forøgede arbejdsintensiteten i voldsom grad. Hvad angår lønudviklingen faldt stigningstakterne for lønnen, mens inflationen på det nærmeste skærpedes med resultat, at reallønstigningerne⁷⁵ blev små og profitkvoten steg. Når dette sammenholdes med den udrensning af kapitaler, der fandt sted,⁷⁶ kan sammenfattende konkluderes, at krisen resulterede i en forbedring af profitabiliteten (udtrykt i rentabilitetsmålet), der muliggjorde, at opsvinget på verdensmarkedet kunne følges af opsving i den danske industriproduktion.

Men i denne sammenhæng er det vigtigt at præcisere, at profitabilitets- eller rettere rentabilitetsforbedringen væsentligst skyldes to faktorer, nemlig en økonomisering med den faste konstante kapital, som for en dels vedkommende er et engangsfænomen (eks. nedlæggelse af forældede produktionsanlæg i krisen, men derimod ikke udprægede koncentrationstendenser, hverken

75. Stigningen i % i nominal og realløn.

	66	67	68
nominalløn	12,2	8,7	11,7
inflation	7,6	7,0	8,2
realløn	4,3	2,3	3,3

76. Således faldt antallet af virksomheder i industrien kraftigere end ellers i 1967.

Antal virksomheder i industrien:

63	64	65	65	66	67	68	69
6735	6800	6805	6304	6264	5872	6089	6033

70	70	71	71	72	73	74
5936	6921	6805	6807	6870	6705	6712

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt div. år.

i krisen eller efter,⁷⁷ heller ikke en forøgelse af den gennemsnitlige ugentlige arbejdstid, der kunne forkorte kapitalens omslagstid) og en forøgelse af arbejdsproduktiviteten, som er betinget af intensivering af arbejdet, men hvis mulighedsbetingelse er produktivkraftsudviklingen i 60'ernes begyndelse, og derfor rejser problemet om dens varighed uden en tilsvarende forøgelse af kapitalintensiteten. Endelig er grænserne for arbejdsintensivering ikke økonomisk bestemte, men subjektivt satte, bestemt af arbejderklassens politiske accept af fortsatte tempoforøgelser, nedslidning, etc.

4.2. Udviklingen i profitabiliteten

Det bemærkelsesværdige ved den cykliske udvikling efter 67/68 er ikke stigningen i profitraten, eller at den er betinget af stigninger i arbejdsproduktiviteten, der er større end stigningerne i kapitalintensiteten. Det samme forhold mellem disse relationer gør sig gældende i BRD i de første år efter krisen.⁷⁸ Det særlige ved udviklingen i profitabiliteten i DK er derimod *størrelsen* af produktivitetsstigninger og deres *varighed*. Uden modsvarende stigninger i kapitalindsatsen stiger produktiviteten med 53% fra 67-72, og denne stigning er ikke alene absolut stor, men tillige større end de fleste øvrige vesteuropæiske lande.⁷⁹ Stigningen i arbejdsproduktiviteten har også givet sig udslag i en vækst i kapitalproduktiviteten frem til 72 (når undtages 71, se senere) og i rentabiliteten. Betragter man den realiserede nettoprofitrate for industrien i forhold til det samlede kapitalforbrug, som afspejler ikke alene produktionsvilkårene, men også realiseringsbetingelserne, har den »gratis« produktivetsforøgelse også slået igennem her som en forbedring (for enkeltkapitalerne) i afkastningsgrad, etc.⁸⁰

77. Den lave koncentrationsgrad i den danske industri betegnes ofte som en fordel i krisesituationer, hvor små og mellemstore kapitaler synes at klare sig bedre end store kapitaler. Små kapitalers større fleksibilitet, mindre afhængighed af masseproduktion og en veluddannet (og velskole?) arbejdskraft fremføres som forklaringer herpå. Men dette er dog en sandhed med modifikationer. Små og mellemstore virksomheder er også karakteriseret ved afhængighed af ét eller nogle få produkter, af større sårbarhed i kraft af deres størrelse, af manglende innovationskraft etc. En del af forklaringen på de små og mellemstores voksende andel af den samlede produktion og arbejdsstyrke i recessioner må nok så meget søges i, at tilgangen af små virksomheder overstiger nedgangen, at der altså finder en lang række konkurser sted, men at den ledige plads fyldes op af en nystartet kapital, eller selvfølgelig af store kapitaler, der bliver små.

78. Sml. Altwater, m.fl. Udviklingstendenser ... II, i Kurasje 13 p. 35.

79. I det hele taget større end i de øvrige OECD-lande, undtagen Japan.

80. Se hertil beregninger foretaget af Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk, gengivet i Dansk Økonomi, nov. 76.

Den stagnation og tilbagegang i kapitalproduktiviteten, som indtræder i 70/71 må derfor, nærmere end at betragtes som årsag til kontraktionen på markedet, ses som effekt heraf, stigningen i kapitalintensiteten er mere betinget af tilbagegang i antal arbejdstimer end af forøgelse af kapitalstokken, den er altså mere udtryk for en momentan konjunktuel overkapacitet i forhold til en begrænset betalingsdygtig efterspørgsel, end for en cyklisk udviklet overakkumulering af produktiv kapacitet eller for en egentlig stigning i forbruget af fast kapital pr. arbejder (arbejdstime). Recessionen på verdensmarkedet og dæmpningen af det indenlandske forbrug i forlængelse af det store underskud på betalingsbalancen i 69 førte til overkapacitet. Sammen med større lønstigninger⁸¹ end i de foregående år, som var delvist betinget af arbejdsintensiveringens gennemslag i lønforhøjelser førte dette til fald i profitraten. Gennemførelsen af lønforbedringer var på sin side muliggjort af, dels at den stigende beskæftigelse styrkede arbejderklassen generelt og ved lokale lønfastsættelser, og dels at modstanden mod intensiveringspresset skærpedes (med større lønkomensationer til følge).

Mellemkrisen her understreger således kun, hvad der er skrevet ovenfor om den danske akkumulations afhængighed. Set fra produktionsforholdene er der intet der peger på tilbageslag, dette er alene betinget af markedsforhold, som ikke er reguleret hverken direkte eller indirekte af den danske industri, og hvor profitraten nærmere er en refleks af markedsforholdene end omvendt. Forudsætningen for den danske akkumulation er derfor som tidligere et ekspanderende marked, og vel at mærke et ekspanderende marked, hvor efterspørgselsudviklingen er bestemt eksternt i forhold til den danske industri. Dette indtryk forstærkes af udviklingen det følgende år.

Også her (slutn. af 72) var opsvinget på verdensmarkedet den direkte årsag til stigningen i produktionen. Forbedringen af kapacitetsudnyttelsen, mindre lønstigninger og fortsat stor produktivitetstigning i 72 betød stigning i profitraten. Men fra da af var den »gratis« stigning i produktiviteten »opbrugt«, kapitalproduktiviteten faldt, investeringerne måtte forøges. Hertil kommer, at råvarepriserne steg voldsomt fra 73, at priserne på kapitaludstyr (og dermed genanskaffelsespriserne) steg kraftigere end priserne på slutprodukter, hvad der ikke tidligere havde været tilfældet. Også i 74 hvor realinvesteringerne faldt, modsvarede dette af stigninger i »capitalspending« i løbende priser,⁸² som ovenikøbet oversteg stigningen i nominel

81. 15% i 1971.

82. Se OECD, Economic Survey, 1975, Denmark, p. 8.

ikke-lønindkomst (profitten). Når også tilvæksten af ophobede lagervarer (især i 74) dels trykker profitten og dels forhøjer kapitaludlægget, hvorpå afkastningsgraden skal beregnes, er det ensbetydende med *et fald i profitraten, et fald som sætter ind allerede i 73, altså i den tidlige fase af boom'et*, og som *forstærkes af nedgangen i 74 og 75*.⁸³ Store lønstigninger i disse år bidrog ikke til at lette presset på profitten.

Med hensyn til profitraten er krisegennemslaget tillige karakteriseret ved, at en i boom'et voksende »opsparings/investerings-deficit«⁸⁴ sammen med stigende realiseringsvanskeligheder, lagerophobninger, stagnerende markedsforventninger og dermed uudnyttet og urealiseret kapacitet forøger efterspørgslen efter kredit. Renten, som har været støt stigende siden begyndelsen af 60'erne »eksploderer«⁸⁵ i boomets slutfase (mere end fordobles fra begyndelsen af 73 til midten af 74). Det samlede resultat er at faldet i bruttoprofitraten accelereres af stigende rentebelastninger til en voldsomt faldende nettoprofitrate. Da mange renteudgifter i mange tilfælde er faste omkostninger betyder fald i bruttoprofitraten under et vist niveau pga. indskrænkninger i produktionen, at forrentningen af egenkapitalen eller driftsherregvinsten falder til et minimum eller forsvinder helt.⁸⁶

Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk har foretaget nogle meget instruktive beregninger, som indikerer at denne tendens har gjort sig gældende under den nuværende krise, se tabel 8.

Krisen er på denne måde en kumulativ nedgang, hvor faldet i profitten hos enkeltkapitalerne fremtvinger reaktioner, der nok udskyder fallitten, men yderligere presser profitten ned. Resultatet viser sig statistisk som en nærmest o-forrentning af egenkapitalen, og det er ikke svært at forestille sig at dette modsvares af negativ forrentning for en stor del kapitaler, eller sagt med andre ord modsvares af en nedskrivning af den udlagte kapital, af forbrug af kapital eller destruktion af kapitalværdi i den industrielle sfære. For enkeltkapitalen betyder det forøget afhængighed af kredit til finansiering af underskud, indskrænkninger i driften (hvis ikke lukning af virksomheden) nedlæggelse af uprofitable produktionsanlæg, dermed absolut destruktion af kapital i stofflig form og som værdi, med

83. Se Dansk Økonomi, nov. 1976, p. 86-87.

84. OECD op. cit. p. 21.

85. OECD op. cit., samt Dansk Økonomi, nov. 76, p. 86.

86. Se eks. Finansieringsinstituttets beregninger over egenkapitalforrentning i D.Ø., op. cit. p. 87.

Tabel 8. Variationer i afkastningsgrad

Afkastningsgrad 1975	Virksomheder		Omsætning		Gnm. afk.grad	
	antal	pct.	mill. kr.	pct.	1974	1975
under 0	103	17	2.486	16	7,4	-3,2
0 – 5	137	22	3.586	24	7,9	2,8
5 – 10	187	30	4.798	32	9,1	7,2
I alt under 10	427	69	10.870	72	8,3	3,1
10 – 15	94	15	2.378	16	11,7	12,1
15 – 25	71	12	1.26	99	17,8	19,1
over 25	24	4	506	3	22,4	30,4
I alt over 10	189	31	4.153	28	14,3	15,5
Total	616	100	15.023	100	9,6	6,0

Kilde: Finansieringsinstituttet for Industri og Håndværk A/S, Beretning til repræsentantskabet 1976, her efter Dansk Økonomi november 1976.

det for enkeltkapitalisten forhåbentlige resultat, at rationaliseringseffekten er stor nok til at virksomheden kan frembringe det overskud, der skal dække tilbagebetalingen og forrentningen af kreditten og samtidig sikre kapital til fornyet ekspansion.

4.3. Ophobningen af kapital

Betragtes nu akkumuleringen af produktiv kapital peger udviklingen her på konsekvenserne af valoriseringstvangen i forhold til den eksisterende produktive kapacitet.

Opsvinget efter krisen i 67/68 havde konsekvenser for opbygningen af kapitalapparatet. I første omgang betød opsvinget bedre kapacitetsudnyttelse og stigende profitrate, og stigende marginal profitrate (dvs. stigende profit på tillægsinvesteringer). Med udnyttelsen af den overkapacitet, som var ophobet i løbet af 60'ernes første halvdel, førte derfor opsvinget også med sig stigende investeringer, der om ikke udvidede, så dog fastholdt den

produktive kapitalers ekstensivitet,⁸⁷ og samtidigt på grund af det store rationaliseringsindhold (sml. stigningen i Y/L) betød en kraftig udvidelse af den produktive kapacitet.

Men med de faldende stigningstakter i arbejdsproduktiviteten og indskrænkelsen af beskæftigelsen, var betingelserne for forøgelse eller blot fastholdelse af profitmassen for enkeltkapitalerne i stadig højere grad bundet til rationalisering og udbygning af det eksisterende kapitalapparat, det vil sige til forøgede investeringer i maskineri, automatiseringsudstyr o.lign. Betingelserne herfor var, som efter 67/68 sikret med det fornyede verdensmarkedsopsving i slutningen af 72. Miniboom'et fra 72-74 var derfor for dansk industris vedkommende karakteriseret ved kraftige stigninger i investeringerne, som, selvom en del nok må ses som erstatningsinvesteringer (sml. de lave investeringer fra 65-67), modsvarede af en tilsvarende udvidelse af produktionsmulighederne.

I sammenhæng med den strukturelle skærpelse af valoriseringsbetingelserne (se forrige afsnit) udvikler boomfasen således ændringer i kapital sammensætningen, der fremstiller overakkumuleringen absolut i krisegenemslaget:

1. *Profitraten falder fra 73 og det samme gælder profitmassen*, forstået som realiseret profit, underkastet prissvingninger og inflation (restindkomsten steg fra 73-74 kun ca. 4% eller langt mindre end prisstigningerne samme år⁸⁸). De strukturelle vanskeligheder træder nu frem på overfladen som absolut overakkumulering, profitraten falder og massen stagnerer (falder), udvidelsen af produktionskapaciteten i denne fase, forøgelsen af den produktive kapitaludlæg indebærer ikke nogen modsvarende forøgelse af den realiserede merværdi. Det er en udvikling, der finder sted allerede i begyndelsen af boom'et, intet vil derfor være mere forkert, end at forklare krisen ved faldende profitter på grund af realiseringsvanskeligheder, på grund af manglende efterspørgsel, tværtimod. Ikke alene stiger lønningerne og med dem massernes købekraft kraftigt i denne fase, det samme gælder eksporten (efterspørgslen på danske markeder stiger 12% og dansk eksport stiger 6,5%, hvoraf industrien tegner sig for en større stigning), som formidler det kreditfinansierede verdensmarkedsboom til den nationale industri. Langt snarere udtrykker de stigende investeringer i 73 og 74, at krisens første

87. Idet BFI steg kraftigt, mens beskæftigelsen (antal arbejdstimer) stagnerede.

88. Dansk Økonomi, op. cit. p. 86.

symptomer allerede gør sig gældende, profitraten er faldende, konkurrencen skærpes, jagten på ekstraprofitter og fastholdelsen af profitter, som for enkeltkapitalerne skal kompensere faldet i profitraten, er langt mere bundet til konkurrence på profitable *investeringer*. Manglen på kapital, som udtrykker sig i stigende efterspørgsel efter kredit, er ikke mangel på produktiv kapital, men mangel på kapitaliserbar profit til rationalisering og udvidelse. Der er først og fremmest mangel på realiseret profit, fordi profittens masse for nogle kapitaler allerede er faldet, for andre stagneret. Den »hektiske investeringsaktivitet« i boom'et er derfor allerede selv udtryk for, at krisen er på vej og kun holdes stangen via en skærpelse af konkurrencen, der forøger efterspørgslen midlertidigt for dernæst at fordybe krisen. Det sidste hænger sammen med at investeringsboom'et ikke alene er forøgelse af valoriseringsgrundlaget, men tillige ophobning af produktiv kapacitet, hvis udnyttelse afhænger af efterspørgslen, og som afgørende sætter betingelserne for genopsvinget og dermed for krisens renselsesvirkning.

2. Den langfristede tendens til overproportional vækst i sektor I, som fremgår af forrige afsnit, var også virksom i den seneste cyklus. Den stigende efterspørgsel efter produkter fra sektor I kommer til udtryk i produktionsindekset, se tabel 9.

Tabel 9. Produktionsindeks for industrien, udvalgte brancher

	68	69	70	71	71	72	73	74	75
Nærings- og nyd.midd.	100	108	112	118	100	103	108	109	110
Kemisk industri	100	117	114	113	100	111	119	118	110
Jern- og metalindustri	100	115	114	121	100	112	114	118	108
Hele industrien	100	112	114	118	100	108	112	108	102

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt 1976.

Væksten i sektor I's andel af produktionen, som illustreres af tabel 9, var betinget af en efterspørgsel efter produktionsmidler også fra sektor II, hvis investeringer i begyndelsen af genopsvinget endog voksede kraftigere end gennemsnittet, der foregik altså her en udvidelse af produktionspotenserne, der var kraftigere end det fremgår af væksten for de samlede investeringer. For de sidste år af højkonjunkturen modsvarede den overproportionale

vækst i produktionen i sektor I af en overproportional vækst i investeringerne heri, investeringerne steg kraftigere end gennemsnit i 73 og 74 og *faldt* mere end gennemsnittet i 75. For begge afdelinger af den samfundsmæssige produktion var der således tale om en opbygning af produktionskapacitet, som forstærkes af anvendelsen af nye produktionsmetoder og intensivering af arbejdet, der begge kommer til udtryk i stigninger i arbejdsproduktiviteten.

Det væsentlige heri er, at anvendelsen og udnyttelsen af⁸⁹ det udvidede produktionsapparat afhænger af den kontinuerte *udvidelse* af efterspørgslen. Kun så længe en tilstrækkelig efterspørgsel er til stede, og kun så længe realiseringsbetingelserne endnu er gode, kan denne udvidelse af produktionsbetingelserne udnyttes, og væksten i profitmassen for enkeltkapitalerne kompensere faldet i den samfundsmæssige profitrate. Dermed afhænger profitraten af realiseringsbetingelserne og den dermed forbundne udnyttelse af produktionspotenserne, af anvendelsen af den produktive kapital.

Men dette var som tidligere nævnt ikke tilfældet (i hvert fald ikke i DK) i det seneste boom. Investeringerne var stigende, men *udvidelsen af produktionen stagnerede* for senere (i 74) at falde. Dermed faldt for det første udnyttelsen af den produktive kapital. For det andet betød det som nævnt en skærpelse af valoriseringsvanskelighederne, profitmassen faldt og profitraten faldt endnu hurtigere. Med stigende uudnyttet kapacitet, faldende profitrate, og uden udsigt til forbedring af realiseringsbetingelserne, forsvinder grundlaget for nye investeringer og dermed efterspørgslen efter produkter fra sektor I.

Udgangspunktet for krisen var således den faldende profitrate og -masse, *den manglende valorisering af den eksisterende kapital træder frem som den egentlige skranke for den kapitalistiske produktion*. Kapitalen selv, mangel på merværdi i forhold til den udlagte kapital, er krisens årsag. Det kommer tydeligt frem i krisens gennemslag: manglen på profit udtrykker sig som mangel på efterspørgsel efter sektor I's produkter. Fra slutningen af 74 går industriens omsætning tilbage, og denne tilbagegang finder mest markant sted inden for kategorierne »anden investeringsvareindustri« (dvs. uden værfter) og »råstofindustri« (incl. halvfabrikata). Hjemmemarkedets forsyning med maskiner og udstyr falder⁹⁰ fra 1. halvår 1974=120 til 2. halvår=02 og videre

89. Se Semmler/Hoffmann, op. cit. p. 66f, samt slutningen af forrige afsnit.

90. Økonomisk Oversigt, dec. 76, bilagstabel 8.

til 99 og 97 i hhv. første og andet halvår 75. De tilsvarende tal for importen af investeringsvarer er for 74, 130 og 115 og for 75, 109 og 102, altså under alle omstændigheder en kraftig tilbagegang fra begyndelsen af 74.

4.4. Overakkumulationskrise

Krisen er som *overakkumulationskrise karakteriseret ved overakkumulati-on af kapitalværdi*, der udtrykker sig i *overakkumulation af kapital i stoflig form* i begge afdelinger af den samfundsmæssige produktion. For stor kapacitet i forhold til den betalingsdygtige efterspørgsel betyder manglende udnyttelse af den produktive kapital og dermed fra denne side forstærkning af profitratens fald. Overakkumulation af kapitalværdi betyder for lille merværdi i forhold til kapitaludlægget, for lav profitabilitet og fra denne side manglende efterspørgsel efter produkter som kapital. *Problemetets kerne er således mangel på merværdi, der fremstår som overproduktion*, som overproduktion af varer og som overophobning af produktiv kapital i forhold til den begrænsede efterspørgsel.

Den strukturelle udvikling i kapitalforholdet, stigningen i kapitalsammensætningen, der som tidligere nævnt indebærer, at den samfundsmæssige produktion forskydes fra sektor II til sektor I, og svarende hertil, at den samfundsmæssige efterspørgsel alt mere bliver efterspørgsel efter produkter som kapital, *danner således grundlaget for uddybningen af det cykliske gennemslag og krisens gennembrud*. På den ene side betyder den lange prosperitetsfase uden dybtgående udrensninger i kapitalerne, at nødvendigheden af kapitaldestruktion og værdiforringelse, i den udstrækning konkurrencen ikke har eksekveret dette, bliver mere og mere påtrængende for genfrembringelse af valoriseringsgraden. På den anden side betyder den forøgede afhængighed af den kontinuerede efterspørgsel efter kapital, at krisens gennemslag, for så vidt det er karakteriseret af overakkumulation i begge former, rammer den totale produktion hårdere, fordi den rammer en større del.

Som det fremgik af slutningen af forrige afsnit afhænger udnyttelsen af kapaciteten ikke alene af udvidelsen af efterspørgslen slet og ret, men af den *kontinuerede stigning i investeringsraten*. Dermed fremstår betydningen af den strukturelle udvikling i forbindelse med det cykliske tilbageslag. Når krisen har baggrund i overakkumulation – som kommer til udtryk i overophobning af kapitalværdi og kapital i *stoflig* form – er det ensbetydende med, at merværdimassen ikke under de givne betingelser kan udvi-

des, og *dermed kan investeringsraten ikke forøges*, men tværtimod falder investeringerne også absolut pga. overophobningen. Uddybningen af den cykliske krise kan derfor alene forklares ved de foregående ændringer i den industrielle kapitals struktur, som fremtræder heri.

5. Krisens karakter

Kapitalens ekspansion, den accelererende kapitalakkumulation er betingelsen for, at krisen kan afløses af en opgangskonjunktur. »Denne aldrig afbrudte proces (udviklingen af det kapitalistiske samfund) og dens acceleration tillader at selv de voksende varemængder finder et marked, eftersom dette vedvarende bliver udvidet gennem akkumulationsprocessen.«⁹¹ Var udgangspunktet for krisen, at konsumtionen var for stor eller omvendt merværdien for lille i forhold til den akkumulerede kapital, for lille til at sikre fortsat akkumulation, så er betingelsen for opsvinget genfrembringelsen af det nødvendige forhold mellem merværdi og konsumtion, eller merværdi og kapitaludlæg. Det kan siges ganske kort: »Mere af det samfundsmæssige arbejde må tilfalde kapitalen, mindre arbejderne.«⁹² Den fornyede acceleration af akkumulationen finder sted gennem fornyede investeringer, som påbegyndes allerede *i* krisen. Krisen er skærpelsen af den indbyrdes konkurrence mellem kapitalerne, opgangsfasens praktiske broderskab er afløst af en sand kamp for at vælte tabet i forbindelse med produktionsstagnation, realiseringsvanskeligheder etc. over på andre, betingelserne herfor er for enkeltkapitalisterne, at de gennem foranstaltninger i produktions sfæren sikrer en sænkning af produktionsomkostningerne gennem forøgelse af arbejdets produktivitet (ved investeringer eller øget intensivering).

Som den kapitalistiske prosperitet afhænger af den stadigt accelererende akkumulation og denne af den voksende merværdimasse, så kan omsvinget fra prosperitet til krise kun betyde, at merværdimassen, profitten ikke var stor nok, at akkumulationen ikke kunne udvides, eller at det ikke kunne betale sig at udvide produktionen – profitmæssigt set.

91. Mattick, op. cit. p. 59.

92. Mattick, op. cit. p. 55.

Stagnation i akkumulationen og dermed den for lille profit viser sig først på markedet som nedgang i den materielle akkumulering af profit, som nedgang i første omgang i investeringsraten og som nedgang i investeringerne absolut, og derfor som manglende efterspørgsel efter investeringsvarer. Ikke fordi konsumtionen er for lille, men fordi der ikke realiseres merværdi nok, fordi der ikke er *produceret* nok merværdi, stagnerer akkumuleringen af profit, markedet skrumper, der er krise. Med nyinvesteringernes ophør, med stilstand i akkumulationen kan *merværdien* ikke realiseres, fordi realiseringen af merværdien for totalkapitalen finder sted gennem udvidelse af kapitalen (her er naturligvis set bort fra kapitalisternes revenu og det uproduktive forbrug) i form af fast og flydende kapital.⁹³

Men kan merværdien ikke realiseres forsvinder incitamentet for den kapitalistiske produktion, det forsvinder for totalkapitalen og gradvist i alle sfærer af produktionen. Dermed fremgår, hvorfor vægten i forbindelse med den langvarige ekspansionsfase i efterkrigstidens kapitalistiske udvikling i DK⁹⁴ blev lagt på udviklingen i investeringernes omfang og deres modsvar i den sektor I-produktion, der producerer investeringsgoder. Faldende profitrate betyder for enkeltkapitalen faldende investeringer, overproduktion i forbindelse med overakkumulation betyder for totalkapitalen, at merværdien ikke kan realiseres, dette igen betyder faldende profitmasse og dermed for totalkapitalen, at investeringer i udvidelse eller endog fastholdelse af produktionen hører op. Vanskelighederne ved at realisere merværdien fremstår som vanskeligheder ved på markedet at sælge varerne til gældende priser, som vanskeligheder ved at realisere gældende profiler på grund af utilstrækkelig efterspørgsel. Dermed fremgår, at med den større vægt sektor I har antaget uantastet i den lange fase i efterkrigstidsudviklingen, bliver efterspørgselsforholdene på hele markedet for produkter af kapital, og deres stabilitet af voksende betydning for hele den kapitalistiske produktionsmådes relative stabilitet, fordi de vedrører realiseringen af mer-

93. Dette er også den enkleste grund til at den organiske sammensætning *må* stige. Akkumulation er kapitalisering af merværdi, og når ekstensivering af produktionen finder sin grænse i reservearméens udtømmning, kan kapitaliseringen af merværdi kun finde sted i form af konstant kapital – med andre ord kan, når mængden af levende arbejde er givet absolut, akkumulation kun betyde udvidelse af konstant kapital. Med bevarelsen af den eksisterende kapitalværdi (gennem overførsel til produkterne) vil tilskud af merværdi indebære en forhøjet kapital sammensætning. Kort sagt akkumulation kan efter et vist punkt kun finde sted som udvidelse af den faste kapital.

94. I analysen i foregående afsnit.

værdien, og dermed realiseringen af det samlede produkt fra hele sektor I's investeringsvareindustri.

Den absolutte overakkumulation, dvs. den tilstand hvor merværdien ikke kan udvides, fører til akkumulationens sammenbrud. Da denne proces imidlertid indenfor totalkapitalen finder sted mellem mange kapitaler er mulighederne til stede for en gradvis omstrukturering af kapitalen, som i højere grad tilpasser den samfundsmæssige merværdi til den samfundsmæssige kapital og som regulerer produktionen i forhold til den samfundsmæssige efterspørgsel, således som denne kommer til udtryk i markeds efterspørgslen.⁹⁵ Denne proces, der er det samme som frembringelsen af

95. At den »glidende« udligning (udrensning) ikke har fundet sted, og ikke kan finde sted i et omfang, der sikrer en »krisefri« kapitalisme, skyldes netop akkumulationens *cykliske bevægelsesform*. Overophobning af kapital, videreeksistensen af et forældet kapitalapparat og fuld ekstensivering af produktionen i boom-fasen fører til at akkumulationen fortsætter ud over det logiske slutpunkt og at krisegennemslaget derfor får sin voldsomme og kumulative karakter (hele faldet i beskæftigelsen i industrien fandt sted i andet halvår 74 fra 310. - 275.000, Børsen 28.11. 77). I en OECD-rapport (Towards full employment and price stability, OECD juni 77) gør en gruppe udvalgte eksperter højkonjunktorens ledsagefænomener til den virkelige grund til krisen. Der ville, siger gruppen, være kommet et stærkt opsving i 72-73 under alle omstændigheder, men på grund af en række eksterne omstændigheder (som især kom til udtryk i USA's deficit på udenrigshandelen) blev der foretaget ekstraordinære ekspansive skridt, som førte med sig, at ekspansionen i udpræget grad tog form af *monetar* ekspansion. »Det var den ekstreme rate af monetær ekspansion, som var ansvarlig for de spekulative fænomener, som ledsagede boom'et. Priserne på fast ejendom, guld og andre traditionelle tilflugtssteder for nervøs kapital i inflationstider steg kraftigt. Hamstring og spekulation i lageropbygning af varer, men også opsamling af værdi udvikledes. Dette hyperaktiveredes af en serie af dårlige høstresultater i landbruget.«

Konklusionen på »What went wrong?« er hos OECD-gruppen – ikke overraskende – at krisen kan forstås indenfor traditionel økonomisk analyse. »Vores tolkning af den seneste historie er, at det vigtigste fænomen var en usædvanlig ophobning af uheldige forstyrrelser, som sandsynligvis ikke gentages i samme skala, hvis indflydelse faldt sammen med nogle undgåelige fejl i den økonomiske politik.« Krise og spekulation, de følges ad. Men det mener vore OECD-eksperter nu ikke, den *økonomiske* sagkundskab har andre kort på hånden. Ganske vist gør arven efter 71-75 det »vanskeligt at fastlægge politikken for de nærmeste år«, men »Vi vil dog afvise det synspunkt, at de eksisterende markedsorienterede økonomiske systemer og demokratiske politiske institutioner har slået fejl. Hvad der behøves er en bedre udnyttelse af eksisterende instrumenter i den økonomiske politik og bedre funktionering og styring af markedsmekanismerne.« (p. 16-17).

Ovenstående skal derfor nærmere end at bortforklare krisens nødvendige gennemslagsform, pege på hvorfor dette gennemslag ikke »virker til bunds« men fra et vist punkt kan udvikle sig i et stagnativt forløb, hvor det så bliver vanskeligt at pege på hvilke renselseeffekter, der betinger et opsving.

den gennemsnitlige profitrater (heraf fremgår hvorfor *frembringelsen* af den samfundsmæssige profitrater er så vigtig) finder sted på bekostning af enkeltkapitalerne og ved hjælp af intensivning af udbytningen. For enkeltkapitalerne betyder det på den ene side tvang til kapitalisering af produktionen, på den anden side for de enkeltkapitaler, hvis produktionsbetingelser har ligget under gennemsnittet, og som derfor med den gældende markedspris har realiseret mindre end den gennemsnitlige profitrater, at deres profitbetingelser med sænkning af markedsprisen/produktionsprisen forværres yderligere.

For de svageste enkeltkapitaler betyder krisen derfor en yderligere svækkelse, evt. med udrensning til følge. For de stærkere kapitaler, at udrensningen skaber »Lebensraum«, at markedet vokser for den enkelte kapital, selvom det er stagneret eller »skrumpet« for totalkapitalen, dermed bedre kapacitetsudnyttelse og forøget profitabilitet for de i forvejen profitstærke enkeltkapitaler.

Om denne proces i krisen, som antagelig er virksom, fører til fornyet prosperierende akkumulation kan ikke afgøres før processen *er* gennemløbet, før opsvinget er i gang. Der gives ikke nogen absolut tilstrækkelig profitrater, som kan afgøre hvornår processen tager fart igen; dertil kommer, at processen tillige afhænger af enkeltkapitalernes forventninger til bæredygtigheden i opsvinget, til markedets vedvarende udvidelse. Sat på spidsen kan man sige, at opsvinget kommer ikke, før det er kommet, men det kommer i hvert fald ikke, før profitforholdene er forbedret væsentligt i forhold til den fase, hvor krisen udløstes.

Betingelserne herfor er:

1. destruktion for kapital*verdi* som gør den resterende kapital mere profitabel fordi merværdien »bevares« og
2. forøgelse af udbytningsgraden.

Selvom disse processer må antages at forløbe i den nuværende fase, er mulighederne til stede for at kapitalismen kan fortsætte i en stagnativ fase.

Udviklingen efter den kraftige tilbagegang i slutningen af 74 og i 75 kunne tyde herpå. Mens produktionen faldt i 75 (til dels som følge af lagerreduktioner, der skønsomt modsvarer fald i produktion på mere end 1%), var den i begyndelsen af 76 stigende, og nu nærmest stagneret. Der er derfor ikke tale om et egentligt sammenbrud i produktionen, eller en skrumpning af markedet absolut, men nok om en skrumpning i kapitalistisk forstand, i forhold til den ophobede produktionskapacitet i boom-årene og

i forhold til den udvidelse af kapaciteten, som er en følge af den intensivering af arbejdsprocessen, som alene disciplineringen af arbejdskraften under krisen fører med sig, og af de produktivitetsforøgende investeringer som skærpelsen af konkurrencen påtvinger enkeltkapitalisterne.⁹⁶

Selvom der primært er tale om rationaliseringsinvesteringer, kan man roligt antage, at der tillige er tale om en udvidelse af produktionskapaciteten hos enkeltkapitalerne, som søger at tage højde for dels den konkurrenceforbedring, som rationaliseringen havde sigte på, og som gerne skulle give sig udtryk i en relativ udvidelse af enkeltkapitalernes marked, og dels søger at tage højde for et kommende opsving eller en markedsudvikling, som ikke kan forudberegnes for enkeltkapitalen. For totalkapitalen er der tale om, at det stagnerede marked med den stagnerende akkumulation optræder som et relativt skrumpet marked, med konsekvens at produktionskapaciteten fastlåses eller indskrænkes. Processen blandt de mange kapitaler er derfor at *akkumulation af c-fix hos nogle må modsvares af destruktion af c-fix hos andre*, i værdimæssig og i stofflig henseende.⁹⁷ Selvom investeringsomfanget og fornyelsen af den faste kapital ikke har samme omfang som i opsvings- eller boomfasen, er der kun for totalkapitalen som helhed, men ikke blandt enkeltkapitalerne tale om stagnation forstået som stilstand. Kampen for at vælte tabet over på andre fortsætter her som en kamp for at forbedre sine produktionsbetingelser relativt, om at sænke sine produktionsomkostninger overproportionalt.

At der er tale om stagnation bekræftes også af beskæftigelsestallene, som viser at industriens beskæftigelse siden dykket i slutningen af 74 er stagneret⁹⁸ med en svagt faldende tendens, som angiver at rationaliseringseffekten, som ovenfor angivet, virker kraftigere end stigningen i produktionen.

96. Der findes endnu ikke opgørelser over investeringer foretaget under krisen, men en antydning af at investeringerne i det mindste er kommet i gang igen, findes i tallene for import af maskiner og udstyr. Både i 76 og i 77 er importen heraf steget (i faste priser ca. 10% for de første 8 mdr. i 77 i forhold til samme periode 76, Børsen 17.10. 77).

97. Krisens differentierede gennemslag er derfor afgørende for virkningen af de politiske indgreb, der sættes ind i krisen. Eks. hvad betyder indkomspolitik i betydningen generel lønfastlåsning i forhold til krisens evt. udrensning af »løntunge« virksomheder? For en vurdering af politikens strukturelle funktionsbetingelser og effekter, er derfor en differentiering af krigsegennemslaget mht. en række relevante forhold nødvendig (store/små kapitaler, løntunge/kapitalintensive kapitaler, kapitaler med hastig eller langsom produktivitetsudvikling).

98. Med nogle udsving især i forbindelse med politiske forlig, se Børsen 29.11.77.

Selvom der ikke er tale om et sammenbrud, så udviser stagnationsfasen derfor alligevel stort set alle de fænomener, der karakteriserer krisen, fordi selv stagnation i kapitalismen er en krisetilstand. Stagnation er for kapitalen en uting, som er i modsætning til dens formål, akkumulation af merværdi. At den (kapitalismen) kan videreeksistere i tilsyneladende usvækket form, skyldes at den i sine bestanddele som enkeltkapitaler netop »udvikler sig efter sit begreb«, ekspanderer mens andre dele går til grunde. Konsekvenserne er:

- a. Konkurrencen skærpes,
- b. Kapitaler udrenses (enten som udrensning, nedlæggelse af hele enkeltkapitaler, eller som rationalisering, divisionalisering etc.). Denne proces kan naturligvis kun ses i sammenhæng med gennemsættelsen af nye produktionsbetingelser på verdensmarkedet, hvad det tydeligst kommer til udtryk i rationaliseringen af tekstilindustrien i DK og det øvrige Vesteuropa (også værftsindustrien er eksempel herpå).
- c. Centralisering. Selvom den danske kapitalstruktur er præget af mange små og mellemstore kapitaler uden nogen udprægede koncentrationstendenser, er der ikke noget til hinder for at udviklingen kan have været ledsaget af en modsvarende centralisering af kapitalen. Denne proces formidles i krisen, med dens karakteristiske vækst i efterspørgslen efter kredit pga. profitmangel, især af finanskapitalen i dens forskellige former (bankkapital, investeringsinstitutter, finansieringsinstitutter, etc.).
- d. Økonomisering med den konstante kapital.
- e. Forøgelse af udbytningen, gennem intensivering, afskaffelse af forskellige tilkæmpede goder, udhuling af sociale ordninger.
- f. og først og sidst (indtil videre) reallønsnænkning, og i flere tilfælde endog nominallønsnænkning (eks. i byggefagene og indenfor jern- og metal).

5.1. Den stagnative karakter

Om årsagerne til at den aktuelle krise ikke har, eller måske ikke *endnu* har udviklet sig til en dybtgående renselseskrise med sammenbrud i cirkulationen og reproduktionen af kapital, kan endnu kun fremsættes formodninger. Blandt de væsentligste grunde kan peges på, at ikke hele den producerede merværdi er akkumuleret, men en stor og stigende del er anvendt til uproductivt forbrug, især i statsligt regi.

Med udbredelsen og udviklingen af de keynesianske reguleringsinstrumenter i efterkrigsperioden har det statslige forbrug fået en automatisk⁹⁹ anticyklisk effekt, som til en vis grad sikrer, at »die Endnachfrage« ikke falder i takt med krisens udbredelse og væksten i arbejdsløsheden. Dette har taget et stigende omfang, ifølge finanslovsforslag for 1978, er henvend 30% af statens udgifter deficit-finansierede, *uden*, at der er tale om, at staten fører en bevidst keynesiansk krisemanagementpolitik, *snarere tværtimod*. Ses bort fra de »automatiske« virkninger, er statens andel af det samlede forbrug nærmest faldet. Siden 72 er statens investeringer gået tilbage, krisen er ledsaget af nedskæringer på social- og undervisningsbudgetter, af stramminger af finanspolitikken på indkomstsiden etc.

En anden vigtig grund kan være kreditforstrækningen til den private kapital. Både konsumentkredit og cirkulationskredit er tilsyneladende fortsat uberørt af udviklingen i den materielle produktion. Krisen i DK har ikke (som i BRD) i den første fase været karakteriseret af en krise i kreditkapitalen, bankkrak o.lign. Sandsynligvis har opretholdelsen af betalings- og kreditsystemet sikret, at tilbagestrømningen af betalingsmidler har forløbet gnidningsfrit og ikke bidraget til at fremkalde konkurser, krak.

Men for både statslig deficit-spending og for kreditforstrækning gælder, at de er »veksler« på fremtidigt produceret merværdi. Forudsætningen for at tilbagebetalingen ikke skal blive en yderligere belastning for en klemt profitrate, eller omvendt forudsætningen for at deficitspendingen fortsat kan være virksom er, at stagnationen afløses af vækst, at krisens renelse bliver virksom nok til at sikre genopsving, hvad fortsættelsen af den statslige købekraftsudpumpning netop tendentielt modvirker. Eller at tilbagebetalingen væltes over på arbejderklassen gennem en politik, der sikrer fastholdelse af lønnen og forøgelse af skattetrykket med udhuling af reallønnen til følge. (At det drejer sig om en alvorlig belastning fremgår af Vismændenes beregninger ifølge hvilken alene tilbagebetalingen af kortvarig kredit overfor udlandet i renter og afdrag vil belaste betalingsbalancen i 1980 med ca. 8 mia. eller næsten lige så meget som hele underskuddet i 1977, hertil kommer tilbagebetalingen af indenlandske statslån.)

Den væsentligste hæmsko for en egentlig keynesiansk kriseregulering synes dog at være, at den »magiske« virkning af det statslige forbrug,

99. Med automatisk menes selvudløsende, det betyder ikke, at denne effekt *kan udjævne cykliciteten*, men at den virker modgående.

acceleratoreffekten er sat delvist ud af funktion. Med ledig kapacitet, og uden udsigt til et selv bærende konjunkturopsving fører statslig induceret efterspørgsel i første række til højere kapacitetsudnyttelse, evt. sænkning af arbejdsløsheden, forøget import, *men ikke til fornyede investeringer*, dermed ikke til en udvidelse af akkumulationen og ikke til en selvforstærkende prosperitet. *Produktionsfremgangen bliver nøjagtig så lang som underskudsfinansieringen* af efterspørgselsforøgelsen varer. Det forventede opsving udebliver og med det mulighederne for fastholdelse af konsumforøgelsen.

Hertil kommer ikke mindst, at den økonomiske udvikling i DK er aldeles afhængig af niveauet på verdensmarkedet, og underskudsbudgettering i DK har kun ringe eller ingen effekt herpå. Vækst i DK afhænger derfor af vækst i de konjunkturbærende lande, nu som før ligger DK i en venteposition i forhold til et udefrakommende opsving, og betingelserne for at kunne deltage heri er, at »konkurrenceevnen« og profitforholdene for dansk industri er gunstige i forhold til konkurrerende kapitaler.¹⁰⁰ Det skal jeg vende tilbage til i forbindelse med en vurdering af udviklingen i DK i forhold til udlandet.

Endelig kunne man forestille sig, at genopsvingets udeblivelse (stagnationen) skyldtes, at radikalisering og modstand i arbejderklassen hindrer at krisens gennemslag ledsages af en forstærket udbytning. Det sidste er der dog ikke meget der tyder på, langt snarere er krisen præget af en aktiv accept af reallønsenkning fra den organiserede arbejderbevægelse (og i nogle tilfælde af nominallønsenkning, bla. anbefalet indenfor jern- og metal), og passiv godkendelse heraf fra den største del af arbejderklassen. Krisen synes mere at have betydet en styrkelse af reformismens positioner i arbejderklassen end en udbredelse af legitimitetsproblemerne. Trods massive indgreb mod arbejderklassens løn og levevilkår fra den socialdemokratiske regering, er opbakningen fra fagbevægelsen vokset og kommer hyppigere og stærkere til udtryk. Også indenfor fagbevægelsen synes de socialdemokratiske positioner styrket på bekostning af de radikal-reformistiske fremstød (a'la DKP). Det behøver dog ikke alene at være udtryk for en øget

100. Det var problemstillingen i 50'erne, og det er problemstillingen nu. Vi har hørt i de seneste mange rapporter fra Vismændene, og vi vil høre det i de næste mange rapporter: Vi må vente på et konjunkturopsving i de toneangivende lande.

At nægte dette (som Madsen/Vangskjær) er efter min mening at fornægte realiteterne.

opbakning, men kan tillige være udtryk for en samling og opstramning af de »socialdemokratiske kræfter« i et forsøg på at hindre, at en kritik bryder igennem og sætter spørgsmål ved legitimiteten af den førte politik.

5.2. Udviklingen i forhold til andre nationale kapitaler

Selvom disse overvejelser ikke giver grund til at afvise, at der for DK er tale om en overakkumulationskrise, kan en række forhold sætte spørgsmålstegn ved betimeligheden af denne opfattelse som indgangsled til forståelse af det nuværende krisegennemslag i DK.

Det kan synes naivt at diskutere overakkumulation her, som et internt nationalt krisegrundlag. I betragtning af at den danske industri, som ovenfor er karakteriseret ved at være »afhængig« i flere henseender, i kraft af det begrænsede nationale marked i forhold til enkeltkapitalernes produktionsbetingelser, i kraft af sammenfletningen på verdensmarkedet via høje import/eksportkvoter, i kraft af, at import/eksport i stor udstrækning består af råvarer og halvfabrikata (for import ca. 70%), i kraft af institutionelle forhold og valutariske bindinger, kan der ikke være tale om selvstændig overakkumulation i DK, men kun i forbindelse med overakkumulation på verdensmarkedet absolut taget. Set fra denne side er det klart, at overakkumulation i et land som DK, kun kan forstås, som en afspejling af de samme tendenser på verdensmarkedet. Det betyder derimod ikke, at krisen i DK (hvis tesen er rigtig) kun kan forstås som påtvunget udefra eller som relativ i forhold til andre nationale kapitaler. Det sidste synes at være krisemodellen både hos DØR og hos SØ. Danmark er i krise af en række *indenlandske* årsager (løn- eller omkostningsstigninger) som kun er *relative* krisearsager, kun fremkalder krisen fordi udviklingen her har været »svagere« eller »skævere« end i de øvrige kapitalistiske nationer. Snarere betyder sammenfletningen, at den danske industri kun kan forstås som »pars totalis«, som afhængig, men ikke som underordnet, og ikke *nødvendigvis* som forskellig fra andre nationalkapitaler. Kriseudviklingen her behøver derfor ikke at skulle henføres til særlige karakteristika ved den danske industri (arbejdsintensiv, nicheproduktion el. lign.) det så meget mindre, som den stort set har udviklet sig parallelt til udviklingen i andre lande.

»Indenlandske årsager« til krisen betyder derfor heller ikke her udelukkende de nationale særtræk, som skaber en relativ krise i forhold til udlandet, men krisetendenser som også den danske industrikapital udvikler i

kraft af, at den er kapital og dernæst i kraft af, at den er en afhængig kapital. På den anden side er det klart, at udviklingen i DK og udlandet, selvom de mht. de sammenfattede resultater udvikler sig stort set synkront, i de underliggende forhold, dvs. i akkumulationsformerne, udvikler sig forskelligt pga. historiske nationale særtræk (forskellige forudsætninger både mht. produktionens udgangspunkt og mht. politiske forhold), og at den forskellige udvikling afsætter forskellige betingelser for krisegennemslaget og for at deltage i et kommende opsving. Derfor må nationale særtræk naturligvis indgå med stor vægt i analysen.

Ved vurderingen af hvilken vægt, der skal tillægges nationale hhv. internationale forhold, og i vurderingen af hvilke de nationale forhold er, som, om ikke har fremkaldt krisen, så dog sætter nødvendigheden af bestemte renselsesforløb heri for at sikre den danske industri muligheden for at »løbe med i« opsvingsfasen, ved denne vurdering træder problemerne ved at basere undersøgelsen på og forsøge at trække konsekvenser af den form for empiri, der er anvendt her, frem. Karakteristisk for det statistiske materiale er for det første, at det er struktureret ud fra den fremherskende nationaløkonomiske opfattelse af de økonomiske funktionssammenhænge, og at den reflekterer de øjeblikkelige (som tendens) informationsbehov som styringsmulighederne og -problemerne fremkalder og derfor ikke kan sige noget om de relationer, som skal ligge til grund for konklusionerne her, men højst under en række forudsætninger angive bevægelsesretningen i værdistørrelserne som relative forhold. For det andet, og det er vigtigt i denne sammenhæng, at der er tale om ex post-registreringer, som kun angiver det sammenfattede resultat, men ikke de udviklingstræk, der fremstår i dette. Det samme blev nævnt tidligere i forbindelse med problemerne ved empirisk at indikere de modgående faktorerers ophævelse af den tendentielle udvikling i kapitalsammensætningen mht. dennes gennemslag i profitratens fald. Det forhold gør sig på ny gældende her, og jeg skal prøve at klargøre hvordan.

Underforstået i fremstillingen af krisen som en overakkumulationskrise ligger, at den danske industrikapital ikke udvikler sig undergennemsnitligt mht. produktivitetsudviklingen, at den så at sige, som tidligere nævnt, udvikler sig som en ligeværdig del af verdensmarkedskapitalen (indenfor nationale grænser), at overakkumulationen er real som overakkumulation, dvs. at krisen har årsag i, at yderligere kapitaludlæg under givne udbytningsbetingelser ikke tilføjer yderligere merværdi. Var problemet omvendt, at den

danske industri havde akkumuleret undergennemsnitligt, at den tilhørte den lavorganiske kategori, som i opsvings- og højkonjunkturer er markedsprisbærende, men som i skærpede konkurrencesituationer udrenses eller realiserer undergennemsnitlig profit, da ville krisegennemslaget fænomenologi have været stort set den samme:¹⁰¹ ophobning i højkonjunkturer af produktiv kapital, som værdi og i stofflig henseende, realiseringsvanskeligheder, men nu pga. undergennemsnitlige produktionsbetingelser, hvad der ikke fremstår i de statistiske mål, akut fald i profitrater og masse, krak etc.

Set fra det »sammenfattede resultat« kan det således være vanskeligt at angive krisens baggrund. Jeg skal derfor nedenfor søge at underbygge tesen om dansk industris *gennemsnitlighed*, hvad angår produktivkraftsudvikling, gennem en række sammenlignende indikationer.

Tabel 10. Omkostudviklingen i % fra 1973 til 1976

	Prod./ time	Lønsmk./ time	Lønsmk./ prod.enh.	Samme i dollar	Rangord.
USA	2,5	31,4	28,2	28,2	4
Canada	4,1	45,9	40,1	42,2	9
Japan	11,3	64,4	47,7	35,0	7
Belgien	13,1	50,9	33,3	41,1	8
Danmark	22,9	60,7	30,7	30,1	5
Frankrig	15,3	59,0	37,8	28,1	3
BRD	19,4	36,0	14,0	20,0	1
Italien	9,3	92,7	76,4	23,6	2
Holland	11,3	49,3	31,1	45,0	10
Sverige	3,9	73,3	66,8	66,6	12
Schweitz	6,8	23,4	15,6	47,0	11
England	0,9	84,4	82,9	34,8	6
Gennemsn.	9,5	56,0	42,1	36,8	–

Kilde: Det amerikanske arbejdsministerium, juli 77, cit. efter Udenrigsministeriets Tidsskrift for Udenrigsøkonomi, okt. 77.

101. Det gælder for krisens begyndelse, renselsesforløbet gennem hele krisen ville naturligvis have været et andet, men dels er det endnu ikke muligt at konstatere dette, dels ville det kræve dyberegående sammenligninger med andre nationale kapitaler.

Sammenligner vi først udviklingen i produktiviteten i DK med en række øvrige kapitalistiske lande, viser den i forlængelse af, hvad der tidligere er fremført fra anden side at produktiviteten i DK også i krisens første år er steget kraftigere end i udlandet, se tabel 10.

En evt. undergennemsnitlig udvikling kommer heller ikke til syne i udviklingen af markedsandelen for DK- industri i 70'erne (i modsætning til 60'erne, hvor markedsandelen faldt med ca. 1/2% årligt (gennemsnit frem til 72 og mere fra 72-73)). Tværtimod er markedsandelen fra 72/73 - 76 bevaret (0,8%), hvor det er værd at lægge mærke til at DK klarede sig bedre end en lang række sammenlignelige lande (bla. Sverige) og på linie med USA og Japan. Set fra denne side tyder empiriske indikatorer derfor på, at gennemsnitligheden har gjort sig gældende både mht. produktivitsudvikling og profitvotoudvikling, langt mere end undergennemsnitligheden. Men, som det blev fremført ovenfor for enkeltkapitaler, så gælder det også for nationalkapitaler, når disse betragtes som gennemsnit,¹⁰² at de, der producerer under de bedste betingelser, de som realiserer en ekstraprofit i forhold til den gennemsnitlige profitrate, at de også i krisen trods samlet stagnation gennemløber en relativ vækst i forhold til nationalkapitaler, som producerer under mindre gunstige betingelser. Derfor er en placering som gennemsnitlig for en kapital (her nationalkapital) heller ikke tilstrækkelig i konkurrencen med kapitaler med bedre produktionsbetingelser, tværtimod er det at være gennemsnitlig det samme som at være utilstrækkelig i forhold til overgennemsnitlige. Det sammenligningsgrundlag, som kommer til udtryk i bl.a. DØR's rapporter og som er baggrunden for bekymringerne om »den danske konkurrenceevne« har derfor sin realitetsstatus deri, at DK som nationalkapital må udvikle sine profitbetingelser i overensstemmelse med et gennemsnit, som betinges af de højest udviklede kapitalistiske lande. At pukke på, at DK udvikler sig »lige så godt som de fleste« kapitalistisk set, (som implicit ligger hos SØ og direkte hos Birger Linde) er derfor at se bort fra *den* kapitalistiske logik, som eksekveres i konkurrencen, og som dikterer enkeltkapitalerne ikke alene at producere med gennemsnitsprofit, men at i forhold hertil realisere en *ekstraprofit*. Dette imperativ, der for enkeltkapitaler i højkonjunkturer er en betingelse for at bevare markeds-

102. Nationalkapital betyder her således kun gennemsnit af enkeltkapitaler, og anvendes ikke som en særskilt kapitalkategori. Alligevel må dog fastholdes, at en lang række nationale forskelle, politiske forhold, lokaliseringsforhold etc. skiller nationale kapitaler, og »samler til nationalkapitaler«.

profitandele, bliver i krisen betingelsen for overhovedet at overleve. Når profitraten falder til nul eller bliver negativ (sml. tabel 8) og forbliver lav gennem længere tid, betyder hvert omslag *forbrug* af deres akkumulerede kapitalværdi, dermed er deres eksistens som kapital i realiteten allerede ophørt, kun et fornyet opsving kan redde dem. Tilsvarende gælder naturligvis for nationalkapitaler, som bestående af verdensmarkedskonkurrerende enkeltkapitaler, som værende et statistisk gennemsnit herfor.

Dette kommer kun fordrejet til udtryk i markedsandelen (som er forholdet mellem markedets vækst og eksporten for et land). Udviklingsforskelle mellem BRD og USA er illustrerende herfor. Mens USA har bidraget til forøgelse af verdensmarkedshandelen gennem faldende hjemmemarkedsforsyning (stigende importforbrug) og altså nok har holdt sin andel af verdensmarkedshandelen, men har mistet større andel af hjemmemarkedshandelen, har BRD ligeledes holdt sin markedsandel på verdenshandelen, men har tillige forøget sin hjemmemarkedsandel. Selvom konkurrenceevne får samme udtryk i markedsandele, har udviklingen altså været vidt forskellig.

For DK gælder i sammenligning hermed, at importmængden er vokset mindre end mængden i eksporten, og at svarende hertil, at DK's eksportandel af verdenshandelen er vokset mere end importandelen, heller ikke fra denne side er der derfor tale om undergennemsnitlighed.

Men denne konstatering af gennemsnitlighed mht. produktivitetsudvikling for DK i 70'erne er ikke overraskende. Jeg har tidligere været inde på, at det netop er det mest karakteristiske træk ved den danske industris udvikling, at efter 67/68 har produktivitetsstigningerne været store og *uden* modsvarende stigninger i kapitalintensiteten. Denne tendens var væsentligt forskellig fra tendensen i 60'erne, og altså, som det kommer til udtryk i hvert fald mht. produktivitetsudviklingen, også forskellig fra udviklingen i en lang række andre kapitalistiske lande.

Er denne udvikling ikke betinget af ændringer i kapitalindsatsen, finder den, som omvenfor antydnet, sine grænser primært i arbejderklassens villighed til at acceptere forøget intensivering, men denne har siden begyndelsen af 70'erne ikke i større udstrækning udadtil fremstået som en afgørende skranke for produktivitetsforøgelse ad denne vej. Med baggrund heri, og med baggrund i de seneste års erfaringer med indkomstpoltikkens gennemførelse, synes accepten af den *socialdemokratisk orienterede fagbevægelse og dens hegemoni i arbejderklassen at være et af de mest afgørende »strukturtræk«* ved den danske kapitalisme.

Mulighedsbetingelserne for reformismens succes var dog blandt andet udviklingen i kapitalapparatet. Uden modsvarende ændringer heri, havde, reformistisk hegemoni eller ej, intensiveringen og produktivitetsforøgelsen ikke kunnet strækkes år for år i næsten tiår. (*Siden 67 har produktivitetsstigningen faktisk været større i DK end i alle andre sammenlignelige lande*, sml. B. Linde og tabel 10). Havde den danske akkumulationsudvikling væsentligere og alene været bundet til arbejdsintensivering mere end dette var gældende i udlandet, ville betingelserne for krisegennemslaget tilsvarende have været forskellige: med en antagelig grænse for intensiveringsforøgelser i krisen ville den danske industris kriserenselse være betinget af fornyet kapitalisering af produktionsprocessen i et relativt større omfang, og i forlængelse heraf være bundet til kapitalisering af profit, der på grund af den lave kapitalsammensætning måtte være undergennemsnitlig eller kun gennemsnitlig (pga. arbejdsproduktivitetsforøgelsen). Dette viser således hen til vigtigheden af sammenligningen af udviklingen i kapitalforholdet med de øvrige kapitalistiske lande.

Selvom DK traditionelt går for at have en lav investeringskvote, opvejes dette med hensyn til kudsiftningen af de »aktive« kapitalelementer af, at en stor del af investeringerne (51,3% af de faste bruttoinvest. i 68-72), mere end i noget andet OECD-land, har været investeringer i maskiner og udstyr. Også investeringskvoten for maskiner og udstyr er for DK blandt de højeste.^{102a} Så selvom stigningen i kapitalintensiteten i 60'erne var større end i 70'erne, må en del af den store produktivtetsstigning siges at have haft sin betingelse i den relativt hastige udvikling i kapitalforholdet, også sammenlignet med andre lande.¹⁰³

Heller ikke når man betragter udviklingen i kapitalinvesteringerne synes der således at være nogen baggrund for at antage, at industrien her hjemme er blevet relativt »lavere organisk«, snarere tværtimod. Dermed er dog ikke sagt, at industrien hører til blandt de højest udviklede mht. kapitalsammensætning, etc., blandt dens væsentligste fortrin, hvis den har nogle, i forhold til en række nationale kapitaler, synes stadig at være rådigheden over en veluddannet, og frem for alt veldisciplineret og intensiveringsduelig arbejdskraft og en fagbevægelse og et arbejdsmarkedsreguleringssystem, der sikrer kon-

102a 12,1% af BNP, se OECD 1975.

103. Sammenlignes væksten i invest. fra krisen i 67/68 til toppunktet i boom-fasen for BRD og DK viser det sig at forløbet har været næsten ensartet, og at væksten fra bund til top har været lige stor (ca. 70%). Kilde: Semmler/Hoffmann. op. cit.

tinuitet i udbygningen. Bevarelsen og udbygningen heraf er tilsyneladende også blandt de væsentligste motiver bag politikken fra hhv. DA og LO – SD.

Sammenfattende mener jeg derfor, at de faktorer, der kan indikere den relative udvikling i den danske kapital kun understøtter tesen i forrige afsnit om, at den virkelige baggrund for den nuværende krise er overakkumulation af produktiv kapital i stoflig form og i pengeform.

Er baggrunden for udviklingen af statslige kriserinterventioner antagelser om, at krisen har sin baggrund i relative forhold for DK, må mulighedsbetingelserne for disse politikkers krisemodgående effekter eller, hvorvidt de initierende for opsvinget derfor ikke alene diskuterer i forhold til deres »konkurrenceforbedrende« virkninger, således som det ofte sker også på venstrefløj (eks. i afvisningen af indkomstpolitik med den begrundelse, at andre lande også fører indkomstpolitik og af DK derfor kun i bedste fald undgår at forringe sin position), men må tillige diskuteres i forhold til modsætningsfyldte virkningsgrundlag, som overakkumulationens fremtrædelsesformer stiller overfor politikken. Dette skal være emnet for det afsluttende afsnit.

6. Slutning

Med den karakter af krisen, som jeg har søgt at fremstille i de foregående kapitler, er mulighederne for statslige indgreb, der sigter på at fremme et fornyet akkumulationsopsving, stærkt begrænsede.

Overvindelsen af den depressive stagnationsfase, som har afløst den bratte nedgang i slutningen af 74 og begyndelsen af 75, forudsætter en forbedring af profitbetingelserne for enkeltkapitalerne. Selvom dette sandsynligvis allerede har fundet sted i betydeligt omfang, indicerer den forsatte stagnation for det første, at forbedringen ikke har været tilstrækkelig, men for det andet, og det er et væsentligt karakteristikum, at en isoleret profitforbedring i DK ikke er tilstrækkelig til at sikre et genopsving pga. den danske industris afhængighed af konjunkturniveauet på verdensmarkedet. Ventesituationen er således fortsat en realitet, og som tidligere fremført (i foregående afsnit) sikrer den danske kapitalers gennemsnitlighed alene ikke betingelserne for at deltage i et genopsving med samme styrke som konkurrerende kapitaler. Dette hænger sammen med, at den danske industri fortrinsvis består af små og mellemstore kapitaler, som med verdensmarkedsgennemsnitlig profitrate kun akkumulerer utilstrækkeligt i forhold til

større kapitaler. For DK som nationalkapital gælder derfor, at dens profitbetingelser skal være *mindst* gennemsnitlige, *hvis* den skal deltage i et opsving fra dettes begyndelse. Bliver profitforholdene kun forbedret utilstrækkeligt i forhold hertil, vil industrien, som det har været tilfældet tidligere, »halte efter« og først kunne ekspandere mht. markedsandele når opsvinget *er* i gang, dvs. først efter at have tabt andele.

Både med hensyn til at overvinde stagnationstilstanden nationalt, som med hensyn til at deltage i et internationalt konjunkturopsving i en tidlig fase, er en forøgelse af profitraten, hhv. massen således en uomgængelig forudsætning. Mere af det samfundsmæssige arbejde må tilfalde kapitalen, mindre arbejderne, eller der må med Vismændenes ord, ske »en omfordeling til fordel for profitterne.«¹⁰⁴

Men med den nuværende krises karakter af overakkumulations og overproduktionskrise, som kommer til udtryk i stagnationen, er betingelserne for denne omfordeling langt fra modsætningsfri. Jeg skal forsøge at antyde dette.

Den profit, som kapitalen tilegner sig til et tidspunkt t , kan udtrykkes som

$$P(t) = Y(t) - W(t)L(t)^{105}$$

Profitten er således bestemt som den samfundsmæssige nyværdis (Y) overskud over lønsummen (WL). Forøgelsen af profittens andel kan finde sted, enten gennem forøgelse af Y , uden modsvarende forøgelse af lønsummen, dvs. gennem forøgelse af arbejdsproduktiviteten, eller gennem sænkning af lønsummen.¹⁰⁶

Men som det er fremgået, indebærer overophobningen af produktiv kapital i stofflig form, at akkumuleringen af profit ikke finder sted som en udbygning af produktionskapaciteten. Når heller ikke reallønnen kan forøges, indebærer dette en stagnation i Y .

Forøgelsen af profitmassen har tidligere kunnet finde sted gennem en produktivitetstigning, der var større end væksten i reallønnen,¹⁰⁷ men hvor Y har været voksende.

104. Dansk Økonomi, november 76, p. 79.

105. Efter Hoffmann og Semmler: Kapitalreproduktion og indkomstpolitik, p. 46 i Kurasje nr. 14.

106. Jeg ser her bort fra effekter af prisstigninger. Kun såfremt prisstigninger influerer på Y , men ikke modsvares af lønstigninger, medfører de en forbedring af profittens andel. Men dette svarer til en lønsenkning i realtermer, hvorfor den bliver behandlet med det andet alternativ.

107. Se hertil Bredsdorff m.fl. op. cit. p. 36.

Med stagneret Y indebærer produktivitetstigninger et modsvarende fald i beskæftigelsen, eller at det betalte arbejde falder, både med hensyn til dets andel af Y, men også absolut.

Hertil kommer: Hvor den profitforbedrende effekt af løntilbageholdenhed, løndæmpning etc. tidligere hang sammen med at Y voksede mere end lønnen, så betyder stagnation i Y, at profitforbedring forudsætter at *reallønnen sænkes*.

Overakkumulation og stagnation indebærer således en uddybning af kapitalismens modsætninger på to planer:

1. *Økonomisk*: Produktivitetudviklingen medfører nok en forøgelse af merværdiraten, men på bekostning af en modsvarende absolut nedgang i anvendelsen af levende arbejde, således at merværdimassen *forbliver den samme*. Mere af det samfundsmæssige arbejde tilfalder således kapitalen, mindre arbejderne, *men* mindre samfundsmæssigt arbejde overhovedet anvendes. Det, der er en immanent tendens i produktivkraftsudviklingen: afkortning af den nødvendige arbejdstid og »nedgang i den mængde arbejdskraft (det antal arbejdere), der overhovedet anvendes for at sætte en given kapital i bevægelse«,¹⁰⁸ ophører med overakkumulationen, dvs. når kapitalen ikke udvides, med at være en tendens, bliver absolut. Selvom merværdiraten forøges, vokser den organiske sammensætning modsvarende med resultat at profitraten i heldigste fald (for kapitalen) forbliver konstant.
2. *Politisk*: Den eneste mulighed i den nuværende fase for at forøge merværdimassen (og raten samtidigt) består således i at sænke reallønnen absolut. Men for begge metoders vedkommende indebærer de en forværring af arbejderklassens levevilkår absolut, i det ene tilfælde ved at arbejdsløsheden forøges, i det andet ved at reallønnen for de beskæftigede sænkes. På dette punkt fremtræder det kapitalistiske samfund som et polært klassesamfund. Kapitalen kan kun videreeksistere og forbedre sin situation, direkte på bekostning af arbejderklassen. Dermed åbnes muligheden for at den økonomiske krise bliver en politisk krise, og dermed for en radikalisering af arbejderklassen.

Men denne proces (ferringelsen af arbejderklassens levebetingelser) er ikke i sin vorden, men har stået på siden midten af 75 (hvor krisen slog igennem mht. at bringe lønglidningen til ophør), altså i godt og vel to år *uden* at have

108. K. Marx, Kapitalen 3:2, p. 325.

sat sig spor i radikalisering af arbejderklassen. Tværtimod har den sat sig spor i form af en opbakning af den reformistiske arbejderbevægelse.

Betingelserne for at det gnidningsløst har været muligt, at lade løsnin-gen af krisen ske på arbejderklassens bekostning, og dermed betingelserne for at det forsat kan lade sig gøre, og for at den aktuelle form for indkomst-politik, som mere og mere optræder som en fast forudsætning, kan vide-reføres efter 1979, eller omvendt grænserne herfor, lader sig ikke angive eksakt, men til forudsætningerne har sikkert hørt:

1. Den styrkelse af den reformistiske arbejderbevægelse, som presset fra højre har ført med sig. Reformismen er mere end før blevet garanten mod demonteringen af velfærdsstaten.
2. Trykket fra en reservearmé på 200.000.
3. Sammensætningen af denne reservearmé. Den består fortrinsvist af grupper med marginal tilknytning til arbejdsmarkedet (for 2/3's vedkommende unge og kvinder og dertil en stor del ældre), af individualise-rede grupper, med tilsvarende få muligheder for organiseret modstand.
4. At krisen foreløbig er slået igennem primært som en frembringelse af denne reservearmé, men ikke har været ledsaget af omfattende reduktioner i reallønnen for den del af arbejderklassen, der er beskæftiget i industrien (men derimod nok for ansatte i den offentlige sektor).

Men som det er fremgået ovenfor bliver profitforbedring stadig mere uden alternativ bundet til sænkning af reallønnen. Når dette ikke fremmer be-skæftigelsen, men tværtimod, fordi det begrænser massernes konsum, for-øger arbejdsløsheden; når ekspansionen på verdensmarkedet lader vente på sig, bliver det mere og mere velbegrunderet at stille spørgsmålene:

Hvor længe vil den hidtil førte politik blive opfattet som legitim? og dermed:

Hvor længe og under hvilke betingelser kan reformismen undgå, at den økonomiske krise bliver en politisk krise?

DEN STATSLIGE ARBEJDSMARKEDSPOLITIK I KRISEN

Bo Elling Nielsen

Den følgende artikel kan læses i forlængelse af den analyse af den statslige arbejdsmarkedspolitik i perioden 1956 - 74, som jeg har forsøgt mig med i bogen *Stat og arbejdsmarked*.^{*} Det væsentlige i det følgende vil være at afdække hvilke ændrede krav som krisegennemslaget har medført overfor en statslig arbejdskraftregulering, herunder reguleringen af selve arbejdskraftens pris. Problemet bliver altså, indenfor det her afgrænsede analysefelt, at undersøge hvilke indholdsmæssige ændringer krisen gennemtvinger overfor de statslige funktioner til varetagelse af kapitalforholdets reproduktion, og dermed hvordan disse indvirker på arbejderklassens reproduktionsbetingelser.

^{*} Bo Elling Nielsen: *STAT OG ARBEJDSMARKED*. En analyse af den statslige arbejdsmarkedspolitik i Danmark 1950-1974. Kurasje 1977.

Ligesom denne bog er den følgende fremstilling på flere punkter mangelfuld og præsenteres ikke som nogen egentlig analyse, men snarere som en fremstilling af den faktisk førte statslige arbejdsmarkedspolitik siden krisens gennemslag i 1974. Den er således ikke baseret på en empirisk analyse, totalkapitalistisk og branchemæssigt, af kapitalens akkumulationsproces i krisen og dermed ej heller af kampbetingelserne og de faktisk førte kampe, som har fundet sted under det hidtidige kriseforløb, og som har været afgørende for den statslige politiks udformning og gennemførelsesmuligheder. Artiklen er skrevet i januar 1978.

I

I Stat og arbejdsmarked har jeg forsøgt at fremstille, hvorledes den stigende grad af overakkumulation indenfor den samfundsmæssigt anlagte total-kapital i begyndelsen af 1970'erne leder til en modsætning mellem enkelt-kapitalernes reproduktions- og akkumulationsform og sikringen af selve grundlaget herfor, nemlig arbejderklassens reproduktion som arbejdskraft. Denne modsætning fremkommer ved, at enkeltkapitalerne under det stigende tryk på profitraten nødvendigvis må reagere gennem en i stigende grad intensiv udnyttelse af arbejdskraften. Men dette er blot ensbetydende med, at de eksisterende problemer med arbejdskraftens reproduktion (nedslidning, udstødning, invalidering, m.m.) forstærkes således, at grundlaget for en kapitalreproduktion på længere sigt undergraves.

Denne udvikling fører til formuleringen af det, jeg har kaldt en omstillingsstrategi for totalarbejdsstyrken og som, kort fortalt, sigter på den for kapitalreproduktionen optimale fordeling af den samlede nationale arbejdskraft efter dennes funktionsmæssige ydeevne (jvf. Stat og arbejdsmarked s. 84-99). Jeg har desuden i bogen antydnet hvorledes staten på dette punkt støder på dens institutionelle grænser, idet realiseringen af en sådan strategi vil kræve indgreb mod såvel selve *salget* som mod den kapitalistiske *anvendelse* af arbejdskraften, og dette vil være i fundamental modstrid med statens mere almene funktioner til sikring af privatejendommen og individernes dispositionsret over denne.¹

II.

Krisen og arbejderklassens reproduktion – reservearmeen

Krisens endelige gennemslag i efteråret 1974 ændrer totalt denne problematik, hvad angår dens krav til statsapparatet overfor kapital- og arbejdskraftreproduktionen.

1. Dette må i det mindste siges at være gældende for såkaldte demokratiske (parlamentariske) statsformer indenfor den kapitalistiske produktionsmåde. Min tese er, at den nævnte strategi kun vil være mulig at realisere under fascistiske statsformer eller under en autoritær statskapitalisme.

I krisen, som skyldes overakkumulation af samfundsmæssig total kapital i forhold til den samfundsmæssigt producerede profitmasse, afsvækkes total kapitalens akkumulation i forhold til dens hidtidige niveau. Det samfundsmæssige reproduktionsproblem bliver derfor, at genetablere betingelserne for en udvidet total kapitalistisk akkumulation gennem en forøgelse af den samfundsmæssigt producerede profitmasse (som vil være ensbetydende med en forhøjelse af den samfundsmæssige udbytningsgrad). Den fundamentale proces, der skal sikre denne udvidelse af profitproduktionen, er krisen selv ved, at dens rensende virkning gennemsættes således, at de mindst profitable kapitaler destrueres og de øvrige kapitaler forøger deres profitabilitet.

Krisen betyder at arbejdskraft overflødiggøres (frisættes) gennem den skærpede konkurrencekampes destruktion af kapitaler og ved de tilbageblevne kapitalers bestræbelser på at øge deres profitabilitet. Dette kan ske gennem forskellige former for økonomisering med den konstante eller med den variable kapital.² Særligt økonomisering med den variable kapital del fører til en intensivering af arbejdet og en reduktion i antallet af beskæftigede arbejdere.

Den i krisen frisatte arbejdskraft udgør samtidigt en del af grundlaget for, at kapitalerne kan følge de nævnte kriseløsningsstrategier, idet den stigende arbejdsløshed fører til øget konkurrence mellem sælgere af arbejdskraft.

Den industrielle reservearmé, som udvikles i krisen, vil derfor både være bestemt af kapitalakkumulationens hidtidige forløb inden krisen og af de kriseløsningsstrategier, som kapitalerne gennemsætter (har mulighed for at gennemsætte) i krisen. Dette er derfor også ensbetydende med, at selve reservearméens sammensætning kan ændres efterhånden som krisen uddybes og dens renselsesprocesser forløber.

Den reservearmé, som etableres i efteråret 1974 og i løbet af året 1975, består af især 4 specifikke grupper:

I: *Ældre nedslidte arbejdere*, som ofte er frisat i krisens begyndelsesfaser, jvf. tabel 2.²

- Disse økonomiseringsbestrebelselser kan tage form af 1) forkortelse af produktionstiden (formindskelse af k og v) gennem teknologisk udvikling, 2) forøgelse af arbejdsproduktiviteten (forøgelse af m og ofte formindskelse af v) gennem intensivering af arbejdet, ændring i lønssystemer, organisationsformer, mv. 3) forlængelse af arbejdsdagen (forøgelse af m og ofte af v) 4) sænkning af arbejdslønnen (forøgelse af m) 5) økonomisk anvendelse af den konstante kapital gennem stordrift (centraliseringer) og 6) en økonomisering med det arbejde, der bidrager til at producere den konstante kapital gennem udvikling af den samfundsmæssige arbejdsdeling, anvendelse af videnskab og teknologi, mv. (denne sidste mulighed ligger kun i begrænset omfang indenfor enkeltkapitalernes handlingsmuligheder). Eksemplerne her er taget fra Tyge

II: *Unge*, som ofte går lige fra grundskolen eller fra en læreplads ud i arbejdsløshed, jvf. tabel 2.^{2a}

III: *Ufaglærte arbejdere* (specialarbejdere) som har vanskeligt ved at omstille sig til nye arbejdsprocesser, jvf. tabel 3, herunder:

IV: *Kvinder*, jvf. tabel 2, 3 og 4.

Jeg skal meget kort yderligere begrunde det udviklingsforløb, som fører til en sammensætning af den industrielle reservearmé med netop disse 4 hovedgrupper.

Ad I. Ældre nedslidte arbejdere

Da intensiveringen af arbejdsprocessen fortsætter med forøget styrke i krisen, fremtvunget dels af rensesekrisens nødvendighed og dels af arbejderklassens manglende mulighed for at udøve modstand, sker der en forøget nedslidning af arbejds kræfter med endelig udstødning fra produktionsprocessen til følge, da disse, når det især drejer sig om ældre arbejds kræfter, har endnu vanskeligere ved at opfylde kapitalens krav om hurtighed, udholdenhed, o.s.v. Men denne udstødning »skjules« nu i massearbejdsløsheden specielt i form af langtidsløshed.

Hvor denne udstødning før krisen tendentielt betød problemer for den total kapitalistiske reproduktion, dels fordi den betød en *yderligere reduktion* af arbejdsstyrken og dels fordi den betød et fradrag i den nationale akkumulationsfond gennem en stigning i de offentlige budgetter, kan den nu, direkte modsat, have en, i forhold til kapitalreproduktionen, progressiv effekt hovedsageligt fordi, den giver plads til yngre arbejds kræfter, der ellers ville gå arbejdsledige, og som er mere produktive og omstillelige end de ældre og nedslidte arbejdere.

Ad II. Unge arbejdere

Ungdomsarbejdsløsheden skyldes hovedsageligt, at for de enkelte kapitaler er de yngre *erhvervs-optrænede* arbejds kræfter, som frisættes ved krak og indskrænkninger i andre virksomheder, de mest produktive.

Kjær: Nogle eksempler på enkelt kapitalistiske kriseløsningsstrategier. I Økonomi og teknologi i perioden 1960-75. TEK-SAM RUC 1977.

2a Den reelle arbejdsløshed for ældre og unge er betydeligt større end det fremgår af tabel 2. Den del af de ældre som tvinges til at forlade arbejdsmarkedet indgår jo ikke i statistikken. For de unge gælder det, at et meget stort antal ledige unge *ikke* er registreret på AF-kontorerne, særligt unge under 18 år. Det samlede antal arbejdsløse unge vurderes officielt til at ligge på omkring 70.000 i jan. 1978. Se Nyt fra Danmarks Statistik nr. 25 7. feb. 1978.

Så længe disse findes på markedet, er det derfor især dem som opsuges ved øget efterspørgsel og udskiftninger i den beskæftigede del af arbejdsstyrken. Derfor har unge, som kommer lige fra grundskolen eller grunduddannelsen, som ofte er adskilt fra den egentlige produktionsproces, svært ved at opnå beskæftigelse, hvis *ikke* de kan anvendes som *ekstrem billig* arbejdskraft:

- de er enten ikke specifikt erhvervsuddannede, eller
- de er ikke erhvervsoptrænede eller erfarne og
- de er oftest ikke disciplinerede til produktionsprocessen.

Der kan i denne henseende peges på de stigende vanskeligheder for EFG-elever med at opnå praktikpladser, mens der er et stigende antal tilbud om at gennemgå den traditionelle mesterlære (jvf. det følgende under pkt. IV. 3.).

Umiddelbart medfører dette ikke noget problem hvad angår den beskæftigede arbejdsstyrkes produktivitet, men på længere sigt kan en udvikling, som betyder, at størsteparten af en årrækkes unge arbejdskraft ikke integreres i den beskæftigede del af arbejdsstyrken (dvs. ikke reproduceres som arbejdskraft), være ensbetydende med, at arbejdsstyrken *ikke* reproce-res i en for kapitalreproduktionen tilstrækkelig produktiv form.³

Ad III. Ufaglærte (specialarbejdere)

At en forholdsvis stor andel af reservearmeen består af ufaglærte skyldes, at disse, på grund af deres manglende eller specielle uddannelse, ofte har vanskeligt ved at omstille sig til nye arbejdsfunktioner, hvis de tvinges ud af deres hidtidige beskæftigelse og, at disse arbejdere oftest er beskæftiget i de arbejdsintensive delprocesser indenfor de enkelte brancher. Det vil netop være indenfor disse arbejdsintensive processer, der vil kunne frisættes

3. Her må det også fremhæves, at den høje ungdomsarbejdsløshed ikke blot skyldes, at de unge kræver oplæring inden de er tilstrækkeligt produktive for kapitalen, som det bl. a. er nævnt i det foregående. Jvf. netop de mange lærlinge som på forhånd er fyrede, når deres læretid udløber. Disse er jo netop erhvervsoptrænede, men da nyoptaget på de fleste virksomheder er meget begrænset i forhold til afgangen, vil ansættelse af nyudlærte svende ofte skulle ske på bekostning af allerede ansatte svende. Heri ligger reelt en interessemodsætning (dvs. splittelsesgrundlag) mellem lærlinge og svende. Dette kan bl. a. være grundlaget for splittelsen mellem lærlingenes landsorganisation LLO og LO, som er blevet stadig uddybet i krisen. I løbet af 1977 har dette ført til at LO fratog LLO økonomisk støtte og en række store forbund udmeldte kollektivt deres lærlinge af LLO, og oprettede nye lærlingeorganisationer, der reelt kontrolleres af fagforbundene og LO.

arbejdskraften ved en forøget intensivering af arbejdet, da der oftest ikke sker nogen tilsvarende udvidelse af produktionsanlægget i krisen.

Men de ikke-faglærtes særligt høje arbejdsløshed skyldes ikke alene, at det specielt er deres arbejdsområder der rammes i krisen, men også at de faglærtes omstillelighed m.v. gør det muligt for dem at gøre indhug på de ikke-faglærtes arbejdsområder. Dette vil derfor ofte føre til modsætninger mellem disse to grupper omkring imødegåelse af kapitalernes kriseløsningsstrategier.

Ad IV. Kvinder

At kvindearbejdsløsheden indenfor alle brancher er højere end mændenes, skyldes i hovedsagen, at kvinderne især er beskæftiget indenfor de arbejdsintensive delprocesser i industrien.⁴ De er derfor tilsvarende de ikke-faglærte mænd, som er beskæftiget i disse processer, udsat for en større arbejdsløshedsrisiko. Men kvindearbejdsløshedsprocenten bliver højere end mændenes, fordi der før krisen var en relativ større andel af kvinderne, der udførte sådant arbejde, end det var tilfældet blandt mændene.⁵

4. Der er for visse brancher ikke blot tale om at der i de arbejdsintensive delprocesser særligt beskæftiges kvinder, men at langt den overvejende del af det samlede antal beskæftigede er kvinder. Det er bl. a. tilfældet for textil-, fodtøj- og beklædningsbrancherne.
5. Dette må ses som den væsentligste baggrund for den relativt større kvindearbejdsløshed, men heri ligger selvfølgelig ikke nogen forklaring på denne. Hertil fordres en analyse af kvindernes arbejdsmæssige placering, specielt indenfor industrien, deres betydning som arbejdskraftreserve, som billig arbejdskraft, i relation til familien og familiearbejdet, osv., kort sagt en analyse af hvorfor kvinderne specielt er beskæftiget indenfor de pågældende arbejdsprocesser, i efterkrigstiden frem til krisen i 1970'erne og hvilken ændring, denne har betydet for disse forhold. Forlaget Modtryk's udgivelsesserie Kvindearbejde og kvindekamp, indeholder en del af denne analyse. Se Brita Foged: Kvindearbejde 1950-71. Margit Christensen, m. fl.: Kvinder i elektronikindustrien. Ruth Emerik og Birte Siim: Kvinders arbejds- og levevilkår. Anette Borchorst, m. fl.: Hvor gik kvinderne hende da de gik ud? I efterskriftet til Brita Foged, nævner Randi Markussen og Birte Siim følgende forhold som værende af afgørende betydning for kvindernes svagere stilling på arbejdsmarkedet, som specielt kommer til udtryk i krisen: »a) en løsere tilknytning (til arbejdsmarkedet) f.ex. pga. deltidsarbejde eller fravær fra produktionen gennem længere tid, b) dårligere kvalifikationer, der gør det lettere at bortrationalisere kvinderne under en krise, c) dobbeltarbejdet giver også en løsere tilknytning og en mere udsat position, d) kvinderne er ofte placerede i konjunktur-, og (struktur), følsomme brancher og sektorer, og e) endelig er de dårligere organiserede og har færre kampraditioner.« (s. 133).

Disse fire grupper er de mest karakteristiske for, hvad Marx kalder, den relative overbefolknings akutte fremtrædelse under krisen (Kapitalen 1. bog 4 s. 902). I det følgende (pkt. IV) skal jeg beskæftige mig med, hvorledes denne specifikke sammensætning af den industrielle reservearmé på den ene side fremtvinger bestemte indgreb overfor arbejdskraftreproduktionen, og hvorledes de statslige indgreb overfor arbejdskraftreproduktionen på den anden side indvirker på reservearmeens sammensætning og funktion.

Her kan vi i første omgang konstatere, at den samlede industrielle reservearmé, er et udtryk for, at krisen betyder reproduktionsvanskeligheder for arbejderklassen som helhed, herunder særligt vanskeligheder med dens (arbejderklassens) reproduktion som arbejdskraft i og med spaltningen i beskæftigede og arbejdsløse. Men denne manglende reproduktion udgør ikke, som det tendentielt var tilfældet under reproduktionsbetingelserne før krisens gennemslag, nogen skranke for totalkapitalens reproduktions- og akkumulationsproces; den er tværtimod et resultat af, at skranken for kapitalreproduktionen ligger i kapitalen selv, som relativ overakkumulation og manglende profitabilitet.

Krisen ophæver således den skranke for kapitalens akkumulation, som arbejderklassens reproduktions- og cirkulationsproces fremtræder som før krisen⁶, først og fremmest ved at manglen på arbejdskraft, herunder mangel på tilstrækkelig produktiv arbejdskraft, ikke længere gør sig gældende og ved, at arbejderklassens muligheder for at udøve modstand mod enkeltkapitalernes intensivering af arbejdet undermineres af reservearmeens eksistens og truslen om arbejdsløshed. Den statslige politik, som sigter på at ophæve en sådan skranke, er dermed også overflødiggjort.

6. For at undgå mistorstæelser: Der er naturligvis ikke tale om, at det er arbejderklassens cirkulations- og reproduktionsproces der er det egentlige grundlag for de stigende vanskeligheder for kapitalreproduktionen i begyndelsen af 1970erne, men omvendt, som nævnt i det foregående, er det den faldende profitraten siden midten af 1960erne, som tvinger enkeltkapitalerne til en mere intensiv udnyttelse af arbejdskraften, og som bevirker de stigende vanskeligheder for arbejderklassens reproduktion som arbejdskraft. Dette forstærker ganske vist kapitalens reproduktionsvanskeligheder, da arbejderklassen svarer igen ved at udøve modstand mod kapitalens intensiveringsbestrebelse, bl.a. ved at tilkæmpe sig lønkomensationer, og ved at mangelen på arbejdskraft bliver forstærket af udstødningen.

Krisens ophævelse af denne skranke sker altså ved, at de egentlige kriseårsager nu fremtræder i deres »sande skikkelse« som overakkumulation af samfundsmæssig totalkapital. Dette er selvfølgelig ikke ensbetydende med, at de egentlige kriseårsager erkendes, f.eks. af de borgerlige økonomer, men krisens »sande« konsekvenser i form af krak, braklægning af kapital og massearbejdsløshed, kan de jo ikke løbe fra.

Jeg skal i det følgende forsøge at vise, hvorledes dette da også fører til en fundamental ændring af de statslige interventioner og disses former overfor arbejdsmarkedet og arbejdskraftreproduktionen, og forsøge yderligere at begrunde, hvad der betinger disse ændringer. Forinden skal jeg ganske kortfattet omtale den statslige krisepolitik generelt, og særligt dens finansielle former.

III. Krise og stat

En statsmagt som i en krise vil påvirke kapitalens renselsesproces, med henblik på at genetablere profitproduktionens betingelser, har, ifølge den borgerlige nationaløkonomi, meget groft set to alternativer: – Det ene, som foreskrevet af den *neoklassiske økonomiske teori*, er i hovedsagen at lade kapitalens renselsesproces forløbe frit, dvs. uden statslig intervention i markedskræfternes frie spil og samtidig nedskære de offentlige uproduktive udgifter (eksempelvis udgifterne til socialforsorg og uddannelsesforanstaltninger), da disse medvirker til at skabe et »unaturligt« højt prisniveau. Bag denne opfattelse hos neoklassikerne ligger antagelsen om, at der i det økonomiske system eksisterer en naturlig tendens til opretholdelse af ligevægt: på varemarkedet således, at udbuddet svarer til efterspørgslen og på arbejdsmarkedet således, at enhver har beskæftigelse.⁷

Men denne ligevægtstilstand forudsætter fuldstændig fri konkurrence og fuldt bevægelige arbejdskræfter, og det er derfor, ifølge neoklassikerne, den lønpolitik som staten og fagforeningerne fører, som er årsagen til en tilstand, hvor der eksisterer arbejdsløshed. For statens vedkommende gennem at den sikrer mindste-lønninger eller, at den bidrager til arbejdsløshedsunderstøttelsen – fagforeningerne ved, at de udnytter en gunstig beskæftigelsessituation til at presse lønningerne unaturligt i vejret, eller, at de gennem en monopolistisk politik ved salget af arbejdskraften hindrer dens frie bevægelighed.

7. En af neoklassikerne, Pigou, formulerer det således: »Ved fuldstændig fri konkurrence mellem arbejderne og ved fuldt bevægelige arbejdskræfter ..., vil der til stadighed virke en stærk tendens mod at tilpasse lønsatserne til efterspørgslen således, at enhver har beskæftigelse.« (Citeret fra W. Hofmann: Sozialökonomische Studentexte. Band 2. Berlin 1963 s. 251).

– Det andet alternativ er, som foreskrevet i den *keynesianske økonomiske teori*, at tilskynde til nyinvesteringer ved at stimulere efterspørgslen gennem statslig udpumpning af købekraft ved deficitfinansiering. Ifølge Keynes er det nemlig en aftagende forbrugstilbøjelighed, ved stigende indkomst, der medfører en aftagende investeringstilbøjelighed hos fabrikanten (kapitalisten), som er årsagen til den tilstand, hvor der hersker høj arbejdsløshed. Derfor må efterspørgslen stimuleres. Ved den statsligt finansierede efterspørgsel skabes der, via den såkaldte multiplikatoreffekt⁸, yderligere efterspørgsel, investering, indkomst, forbrug, osv. i en vis aftagende afsmitningsgrad afhængig af forbrugskvoten. I modsætning til neoklassikerne, der udelukkende betragter lønnen som en omkostningsstørrelse for virksomhederne, fokuserer keynesianerne på lønnens efterspørgselsmæssige virkninger for den samlede økonomi.⁹ Hvor neoklassikerne anser en reduktion af den samlede lønsum som en direkte nødvendighed i krisen, vil keynesianerne anse dette for at have en direkte skadelig virkning på investeringer og beskæftigelse, da det jo blot vil betyde en reduktion af den samlede nationale efterspørgsel.¹⁰ Historisk satte 30'ernes krise et alvorligt spørgsmålstejn ved den neoklassiske teori om ligevægt på arbejdsmarkedet. Selv i lande hvor staten traditionelt ikke havde interverneret i arbejdsmarkedet og hvor fagforeningerne stod svagt, var arbejdsløsheden uhyggelig høj (f.eks. USA og Frankrig).

Keynes formulerede sin teori i 1936 bl. a. på baggrund af erfaringerne fra de kapitalistiske krigsøkonomier under 1. verdenskrig og fra fascismen i Italien og Tyskland i 1920erne og 30erne samtidig med, at statsmagten i forskellige kapitalistiske lande forsøgte en politik med en statslig stimulering af efterspørgslen (herhjemme ved statslige beskæftigelsesarbejder og statsligt forbrug koblet sammen med en statslig lønbegrænsningspolitik).¹¹ Men den egentlige betydning for den statslige

8. En kritik af Keynes findes hos Paul Mattick: Marx og Keynes. Kbh. 1973. En kritik af multiplikator teorien, specielt s. 140-144.

9. Dette er selvfølgelig ikke Keynes' opfindelse. Foruden Marx, betonedede R. Hilferding særligt dette, se Das Finanzkapital. EVA Frankfurt a M Band II s. 499.

10. Men Keynes afholdt sig ikke fra at anvise hvorledes lønsumsreduktioner bedst opnås. Hvis lønsumsreduktioner opnås gennem en sænkning af nominallønningerne (altså lønstørrelsen i f.eks. kr. og ører) skaber det, i følge Keynes, for meget modstand fra arbejderklassen og tab som følge af strejker mv. Derfor anbefaler Keynes, at reduktionen sker ved at lønningerne stiger mindre end priserne. Herved opnås en reallønsenkning samtidig med at nominallønninger godt kan stige.

11. Keynes videreudviklede en række samtidige økonomers arbejder. Bl. a. Gunnar Myrdal, hvis anbefaling af en ekspansiv finanspolitik som et led i en konjunkturstimulering under krisen, blev

Herhjemme var den keynesianske økonomiske politik i denne periode et vigtigt led i den statslige konjunkturreguleringspolitik, herunder i 60erne en inflationspolitik, samtidigt med, at visse af neoklassikernes forskrifter blev anvendt; først og fremmest blev det gennem en bevægelsesfremmende politik overfor arbejdskraftcirkulationen forsøgt at skabe de markedsmæssige forudsætninger for, at prisen på varen arbejdskraft kunne tilpasses de akkumulationsmæssige imperativer.¹²

Keynes og hans efterfølgere beskæftigede sig ikke med den keynesianske finanspolitikens begrænsninger.¹³ Historisk fremtrådte disse begrænsninger i slutningen af 1960erne og begyndelsen af 70erne i form af den statsligt initierede akkumulations stagnation sammen med en galoperende inflation. Yderligere forsøg på en statslig stimulering af akkumulationen gennem en udvidelse af efterspørgslen, fører, sammen med det stigende statslige forbrug i øvrigt, blot til et fald i den akkumulerbare profitmasse og til yderligere inflationsprocesser, der også virker hæmmende på akkumulationen. Krisegennemslaget var i sig selv det klareste udtryk for disse grænser, da det jo ikke var lykkedes at forhindre det med de keynesianske reguleringsmekanismer, selv om det i årevis var blevet udbasuneret som mulighed.

De *finansielle* kriseindgreb har da også med al ønskelig tydelighed vist deres ofte modsætningsfyldte virkemåde og magtesløshed overfor krisens tvangsmekanismer. I denne situation har den såkaldte økonomiske sagskundskab, som ellers siden krigen herhjemme har været stærkt domineret af forskellige varianter og videreudviklinger af Keynes¹⁴, atter vendt sig mod varianter af neoklassisk teori, specielt den såkaldte monetarisme.¹⁵ Jeg skal ikke behandle denne her, ej heller analysere dette skifts eventuelle betydning for den førte økonomiske politik, men henvise til publikationen fra Det økonomiske Råd.

introduceret herhjemme i 1934 af Jørgen S. Dich i artiklen: Offentlige arbejder som middel mod arbejdsløsheden, i Særtryk af Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1934 s. 149-170. økonomiske politik fik Keynes' teori ikke primært under krisen, men i 1950ernes og 60ernes højkonjunktur.

12. Se Stat og arbejdsmarked s. 69-84.

13. Jeg skal ikke her give en fremstilling af disse, men henvise til Mattick, op. cit., hvor de først og fremmest er blevet formuleret.

14. En grundig teorihistorisk analyse af neoklassisk teori samt Keynes, og teoretiske videreudviklinger heraf i 1950erne og 60erne, specielt hvad angår disses lønteoretiske ansatser, findes hos Erling Havn: Om fagforeninger og lønpolitik. Kbh. 1977.

15. Se Det økonomiske Råd: Dansk Økonomi. April 1976. s. 13-31.

I takt med krisens gennemslag og uddybelse har krisepolitikken fulgt et mønster, der groft kan sammenfattes i to faser:

En *første fase* (ca. 1974-75) hvor den har forsøgt at hindre krisetilbagelaget, m.h.p. en forventet ny højkonjunktur, dvs. forhindre udrensning af kapitaler (nedlæggelse af kapacitet) ved, at give finansielle tilskud til kapitaleme (de såkaldte omkostningsdæmpende ydelser) og ved, modsvarende hertil, at forøge den samlede efterspørgsel (skattelettelser, besparelser på de statslige budgetter, midlertidig sænkning af momsen). Men denne politik kunne ikke forhindre en voldsom stigning i massearbejdsløsheden, besparelserne bidrog direkte til dens udvidelse, og betød samtidig 1) at de inflationære tendenser forstærkedes, 2) at krisens renselsesprocesser (udrensning af de mindst profitable kapitaler, løntryk, m.m.) blev udskudt eller hæmmet, hvad der i første omgang også var meningen, men som betyder forøgede vanskeligheder, når krisen forstærkes og dens renselsesprocesser ikke har fået lov at virke fuldt ud, og 3) forøget statsgælden og dermed forøget det fremtidige fradrag i akkumulationsfonden, der må gå til renter og afdrag på gælden, og derigennem bidraget til en udtømmning af krisepolitikens finansieringsmuligheder.

I *anden fase* (fra ca. 1976), da det uomtvisteligt er en økonomisk krise af længerevarende karakter man står overfor, sker der da også en drastisk omlægning af politikken, og den mangeårige snak om indkomstpøolitik bliver til virkelighed i form af en statslig lønbegrænsningspolitik. Hovedsigtet i krisepolitikken bliver nu at forøge den såkaldte investeringstilbøjelighed gennem en forhøjelse af kapitalernes profitter og en nedbringelse af betalingsbalanceunderskuddet. Dette forsøges opnået gennem en reduktion i kapitalernes kostpriser, specielt den variable kapitaldel (lønbegrænsningspolitikken) og ved en opslugning af købekraft gennem skatte- og afgiftsforhøjelser. Begge former for indgreb medvirker desuden til en udrensning af de mindst profitable kapitaler, da de medfører en kraftig reduktion i efterspørgslen. Samtidig medfører indgrebene en stærk forøgelse af arbejdsløsheden, som det forsøges at råde lidt bod på gennem de såkaldte beskæftigelsesplaner, der består af forskellige former for tilskud til bestemte arbejders udførelse, herunder egentlige beskæftigelsesarbejder.¹⁶

16. En vurdering af augustforlig I og II (1976 og 1977) findes hos regeringens egne økonomiske vismænd i beretningerne fra Det økonomiske Råd: Dansk økonomi. November 1976, s. 67 og Dansk økonomi. December 1977, s. 46. Her vurderes såvel de samlede virkninger af forligene m. h. t. beskæftigelse og betalingsbalance, som virkningerne af de enkelte dele, dvs.

Anden fase af den statslige krisepolitik er således stærkt medvirkende til en udvidelse af massearbejdsløsheden. Dette sker gennem en omlægning af de finansielle indgreb til at virke i retning af en begrænsning af den samlede efterspørgsel samtidig med, at hovedvægten i den statslige krisepolitik forskydes fra de finanspolitiske virkemidler til bestræbelser på at opnå de tilsigtede virkninger gennem direkte indgreb i fastsættelsen af lønningerne. Herigennem foregriber og understøtter den statslige krisepolitik de renselsesprocesser, specielt reservearmeens tryk på lønningerne og udrensningen af de mindst profitable kapitaler, som den i den første fase var medvirkende til at hæmme eller udskyde.

Jeg skal ikke yderligere beskæftige mig med den statslige krisepolitik generelt. Formålet med det foregående har først og fremmest været at vise begrænsningerne i de finansielle kriseindgreb og deres ofte modsigelsesfyldte virkemåde, for derigennem at indplacere den følgende gennemgang af de statslige politikker, som retter sig direkte mod arbejdsmarkedet, herunder de omtalte lønindgreb, i den rette sammenhæng. Det skal således vises, hvorledes den *retlige* interventionsform tiltog i takt med vanskelighederne omkring de finansielle indgreb.

IV. Stat og arbejdsmarked i krisen

Som anført i det foregående kan der, som følge af krisens fundamentale omvæltning af forholdene på arbejdsmarkedet, konstateres et meget markant skift i de statslige politikker, som rettes direkte mod arbejdsmarkedet og desforuden en øget vægt på disses retlige indgrebsformer.¹⁷

Hvor den indirekte lønregulering gennem arbejdsmarkedspolitikens omstillingsforanstaltninger m.v. og inflationens virkninger var domine-

af lønindgrebet, afgiftsforhøjelse og af de såkaldte beskæftigelsesplaner. Augustforlig I's beskæftigelsesmæssige virkninger har været stærkt diskuteret, jvf. det følgende. Virkningen af forligets beskæftigelsesfremmende foranstaltninger må siges at være stærkt begrænsede. Jvf. interview med Preben Wilhjelms i Politisk Revy nr. 315.

17. Om de statslige interventionsformer på arbejdsmarkedet, se Stat og arbejdsmarked, s. 56-60.

rende i 1960erne og begyndelsen af 1970erne, fremtvinger krisen *direkte* statslige indgreb i lønfastsættelsen.

Hvor arbejdsmarkedspolitikken i 1960erne var rettet mod en omstrukturering af kvalifikationsstrukturen for den *samlede* arbejdsstyrke og i begyndelsen af 1970erne blev formuleret som en strategi for den *samlede arbejdsstyrkes reproduktion som arbejdskraft* (jvf. Stat og arbejdsmarked s. 84-100), medfører krisen, at den statslige arbejdsmarkedspolitik foruden de direkte lønindgreb – koncentrerer om stærkt *selektive* indgreb overfor arbejdsstyrkens reproduktion som arbejdskraft.

Statsindgreb overfor lønstørrelsen

Jeg vil indledningsvis forsøge at skitsere baggrunden for at statsindgreb overfor lønstørrelsen bliver en central del af den statslige krisepolitik; herunder vil jeg omtale nogle forskellige virkninger af lønindgreb.

En statslig lønpolitik som sigter på at *begrænse* lønudviklingen har til formål at hæve profitkvoten og dermed den akkumulerbare andel af den producerede merværdimasse. Herigennem håber man også på at opnå en forbedret konkurrenceevne overfor udlandet. At en sådan statslig lønpolitik overhovedet bliver en ønskelig mulighed skyldes følgende forhold.

Det totale nationale værdiprodukt er alene afhængigt af antallet af produktive arbejdere og af den samfundsmæssige udbytningsgrad. En udvidelse af det samlede antal produktive arbejdere vil altså forøge det nationale værdiprodukt, men det vil ikke have nogen virkning m.h.t. det som er det egentlige problem i krisen, nemlig en forøgelse af kapitalens profitabilitet. Hertil må der ske en udvidelse af det nationale værdiprodukt gennem en højnelse af den samfundsmæssige udbytningsgrad. De enkelte kapitaler har imidlertid *ikke* nogen umiddelbar mulighed for at påvirke udbytningsgraden, da den er en samfundsmæssig bestemt størrelse. De enkelte kapitaler kan gennem forskellige former for omkostningsreduktioner, eksempelvis en mere intensiv udnyttelse af arbejdskraften, opnå en større andel af den totalt producerede profitmasse, men dennes størrelse (det vil sige hvad der samlet er til rådighed til fordeling mellem de enkelte brancher og imellem de enkelte kapitaler indenfor brancherne) påvirkes ikke umiddelbart af enkeltkapitalernes forskellige manipulationer, da den er samfundsmæssig bestemt gennem den samfundsmæssige udbytningsgrad.

Det er dette forhold der bevirker, at et statsligt løndgreb, som betyder en generel sænkning af lønningerne, er et effektivt middel til at sikre samtlige enkeltkapitaler en umiddelbar omkostningsreduktion, idet et indgreb betyder en omfordeling i forholdet mellem løn og profit, til profittens fordel. Altså kort sagt: en umiddelbar forøgelse af den samfundsmæssige udbytningsgrad.

Et løndgreb forekommer derfor at være et effektivt og yderst oplagt middel i en statslig krisepolitik, når vi som udgangspunkt tager, at det som, kapitalistisk set, må ske i krisen, og det som i sidste instans skal ophæve den, er, at kapitalens samfundsmæssige profitabilitet forøges.

Virkningerne af løndgreb er imidlertid (afhængigt af indgrebets konkrete udformning) forskellige og oftest modsigelsesfulde.

I det følgende vil jeg omtale virkningerne på 3 områder:

- a. beskæftigelsesmæssige virkninger, d.v.s. på *antallet* af beskæftigede.
- b. virkninger m.h.t. krisens *renselses*processer.
- c. virkninger m.h.t. den i produktionsprocesserne anvendte teknik.

a. Beskæftigelsesmæssige virkninger

En reduktion af den samlede lønsum vil betyde en forøgelse af den samfundsmæssige udbytningsgrad, og dermed en omfordeling mellem løn og profit til profittens fordel. Ser vi på dette generelt, så håber man herigenem, at opnå en stigning i nyinvesteringerne da den akkumulerbare merværdi forøges og arbejdskraft bliver billigere. Samtidig håber man på en forbedring af konkurrenceevnen overfor udlandet, som også skulle forøge investeringer og beskæftigelse. Men den negative virkning er en reduktion af købekraften og dermed af efterspørgslen.

Da en reduktion af lønsummen specielt rammer de almindelige daglige forbrugsnødvendigheder og ikke luksusforbruget, vil dette fald i efterspørgslen specielt ramme konsummiddelsektoren, d.v.s. industrier med et stort arbejdskraftforbrug. Dette medfører altså på den anden side en forøgelse af arbejdsløsheden, som så i øvrigt betyder en yderligere reduktion af købekraften og dermed yderligere arbejdsløshed. En del af denne effekt kompenseres til en vis grad af den købekraft, der opretholdes gennem den statsligt finansierede arbejdsløshedsunderstøttelse, men afgørende herfor er selvfølgelig om det statslige bidrag finansieres over skatterne eller ved låntagning i udlandet. Men totalt set må den arbejdsløshed som en reduk-

tion af lønsummen skaber, modstilles den effekt som en sådan politik kan have i retning af at forøge beskæftigelsen. (Ang. nettovirkningerne mht. beskæftigelsen, se det følgende).

b. Virkninger m.h.t. krisens renselsesprocesser

I det følgende vil jeg specielt omtale hvorledes *reduktion af forventede lønstigninger* kan foregå, d.v.s. hvorledes man kan fastsætte et maximum for lønsummen. Der er i princippet 2 måder at gøre dette på:

1. gennem en fastfrysning af de eksisterende uligheder i lønningerne (lønstrukturen) ved at give éns %-tillæg, eller det samme (i kroner og ører) til alle arbejdere. (I det tilfælde vil der selvfølgelig forekomme en minimal udjævning).
2. gennem en udjævning af de eksisterende uligheder i lønningerne ved at fastfryse de højere lønninger og give visse tillæg til de laveste lønninger. (Endelig vil der selvfølgelig foreligge en 3. mulighed ved at give tillæg til de højere lønninger og fastfryse de lavere lønninger. Denne mulighed vil jeg ikke omtale i det følgende.)

Disse to alternative strategier vil ud over de under punkt a) nævnte generelle effekter af en reduktion af lønsummen, virke i modsat retning i forhold til et gennemslag af en krisens renselsesprocesser.

ad 1) En *fastfrysning af de eksisterende uligheder* i lønningerne. En sådan politik vil have en effekt i retning af at *hindre udrensning* af kapital i virksomheder, som er lavt profitable og som reproduceres i kraft af undergennemsnitlige lønninger (d.v.s. virksomheder som kun kan opretholde en vis profitandel ved at udbetale lønninger, der ligger *under* arbejdskraftens værdi); en udrensning som ellers ville have fundet sted ved en vis dynamik i lønbevægelserne, også i en krisesituation. Denne form for lønindgreb betyder altså, at et vist antal arbejdspladser opretholdes på kort sigt, men *hindrer* krisens rensende effekter i at sætte sig igennem og forlænger derved krisen.

ad 2) En *fastfrysning af de højere lønninger og tillæg til de laveste*. En sådan politik vil have en effekt i retning af at den *fremmer en udrensning* af de under punkt 1) omtalte kapitaler. Den skaber derfor umiddelbart en forøget arbejdsløshed, men på længere sigt vil den medvirke til at gennemsnætte krisens renselsesproces og derved afkorte krisens varighed.

Det kan her i øvrigt bemærkes, at det er denne effekt, som udenfor egentlige krisetider, har været et tilstræbt element i den svenske arbejdsmarkedspolitik siden slutningen af 1950'erne, som et led i en såkaldt strukturrationalisering indenfor de industrielle kapitaler. Denne politik er blevet gennemsat ved fagforeningernes *solidariske lønpolitik* (fagforeningerne søger at sikre et ensartet lønniveau ved bestandigt at forsøge at presse de laveste lønninger i vejret). Denne solidariske lønpolitik er så blevet kompletteret med en aktiv statslig arbejdsformidlings- og arbejdskraftomstillingspolitik.

Herhjemme har der ikke været ført en sådan solidarisk lønpolitik og den statslige arbejdsformidlingspolitik har mere sigtet på, at fjerne eventuelle markedsmæssige barrierer for en effektiv tilpasning af lønningerne til de branche- og virksomhedsspecifikke akkumulationsbetingelser.

c. Virkninger m.h.t. den i produktionsprocesserne anvendte teknik

Jeg skal her kun ganske kort omtale dette forhold.

En reduktion af den samlede samfundsmæssige lønsum kan medvirke til at *udskyde investeringer i ny teknik*, da arbejdskraft bliver billigere, og dermed forskydes den grænse, hvor det kan betale sig at erstatte arbejdskraft med fast kapital. Samtidig må det anføres, at et statsligt lønindgreb der billiggør arbejdskraften, på den anden side gør det mere fordelagtigt at foretage nyinvesteringer da den arbejdskraft, der skal anvendes pr. investeret kapitaldel, jo er blevet billigere. Men under krisen fører dette forhold ofte *ikke* til nye investeringer (udvidelsesinvesteringer), da der i forvejen findes uudnyttet kapacitet.

Men dette må *ikke* forlede til at slutte, at der ikke foretages investeringer i det faste kapitalapparat i krisen ud over egentlige erstatningsinvesteringer. Kapitalens problem i krisen er jo netop, at den investerede kapital må gøres mere profitabel. Dette kan kun ske ved, at der for hver enkelt kapitaldel sættes mere levende arbejde i bevægelse. Eller med andre ord: at arbejdskraften udnyttes mere intensivt. Nye investeringer må derfor medføre at den allerede bundne kapital bliver mere profitabel. Dette opnås i krisen ofte ved såkaldte *rationaliseringsinvesteringer* eller sekundærinvesteringer, som muliggør en økonomisering med såvel konstant som variabel kapital.

Den statslige lønreguleringspolitik siden 1974

I det følgende skal jeg nu opridsede hovedtrækkene i den faktisk førte statslige politik overfor lønudviklingen siden krisens gennemslag. Denne politiks hovedbestanddele har været en række indgreb dels overfor den såkaldte automatiske dyrtidsregulering og dels direkte i forhold til selve lønfastsættelsen.

Venstre-regeringen, som sad ved magten i krisens begyndelsesfase, forsøgte med mere traditionelle neoklassiske midler, specielt pengepolitikken, at opnå en omfordeling af industriens investeringer fra hjemmemarkeds- og byggeindustri til exportindustrien og at opnå en omfordeling mellem løn og profit. Denne politik førte ikke til direkte indgreb i lønfastsættelsen, men bl.a. til udbetalingerne af de såkaldte *omkostningsdæmpende ydelser* (som skulle kompensere, som man sagde, for de forøgede omkostninger som de stigende lønninger påførte virksomhederne) og til en *nulstilling af pristallet* pr. 1. januar 1975.

Den socialdemokratiske regering, som tiltrådte i februar 1975, fortsatte den førte politik med udbetaling af omkostningsdæmpende ydelser til kapitalejerne.

I foråret 1975 greb regeringen ind i overenskomstforhandlingerne og forlængede overenskomsterne uændret; dog blev der givet et mindre tillæg til de lavest lønnede. Selv om arbejdsgiverne lagde op til en afskaffelse af dyrtidsreguleringen, blev denne bevaret, men ændret således, at der betaltes *samme* portion til alle, d.v.s. én dyrtidsportion var et fast beløb uanset den enkeltes hidtidige lønstørrelse. Herved skete der en vis reduktion af de højstlønnedes samlede lønstigning i forhold til de lavestlønnede.

Septemberforliget i 1975 indeholdt en såkaldt hensigtserklæring om, at staten skulle kompensere for de lønstigninger, der oversteg det beløb som svarede til én dyrtidsportions udbetaling – i henholdsvis januar og juli måned 1976.

Anden gang regeringen greb direkte ind i lønfastsættelsen var med det såkaldte *augustforlig 1976*.

Hovedindholdet i forligets lønpolitiske del var, at der i *hvert* af indkomstårene 1977/78 og 1978/79 kun måtte udbetales 2 dyrtidsportioner og den årlige lønstigning derudover *ikke* måtte overstige 2%. Men denne 2% stigning i pengelønningerne blev *ikke* givet som et 2%-tillæg til alle, men som en *ramme* hvorindenfor det *samlede* resultat af lønforhandlingerne indenfor LO-området skulle holdes.

Dermed tog regeringen ikke stilling til hvorledes den samlede lønsum, som 2% rammen gav, skulle fordeles på de enkelte overenskomstområder. Dette overlod man til forhandlingsparterne selv.

En sådan politik medfører i det mindste to afgørende forhold, som begge vil medvirke til at lette gennemførelsen af en statslig lønbegrænsningspolitik:

1. statens legitimitet i forholdet til arbejderklassen lider ikke så alvorligt et knæk, som hvis der var tale om en absolut og endelig fastsættelse af lønnen (dette gælder selvfølgelig i særdeleshed når det, som her, er Socialdemokratiet, der optræder som regeringsparti).
2. en splittelse i fagbevægelsen om lønrammens interne fordeling.

I fagbevægelsens reaktioner på augustforliget viste der sig da også tydelige tegn på uenigheder om lønrammens fordeling. Disse blev mest iøjnefaldende repræsenteret ved Metalforbundets og SID's standpunkter.

Metalforbundet, hvis medlemmer traditionelt hører til de højstlønnede indenfor LO-området, reagerede på augustforliget ved at lægge op til en sprængning af 2%-rammen og markerede, at det ikke ville afstå fra at kræve lønstigninger (underforstået: det ville ikke acceptere en politik, f. eks. fremført af LO, der udelukkende tillagde de lavtlønnede 2%-stigningen). Ud over at man selvfølgelig ikke umiddelbart og frivilligt giver afkald på lønstigninger, var denne holdning dikteret af, at jern- og metalindustrien er *minimallønsområde*, dvs. lønnen ud over mindstelønnen, som forhandles centralt (forbundsplan), fastsættes ved lokal forhandling, som kan finde sted i hele overenskomstperioden p.g.a. den såkaldte løfteparagraf. Et overenskomstresultat, der på forhånd tillagde hele 2%-rammens lønstigninger til de lavtlønnede, ville således kunne sætte hele metalforbundets lønforhandlingssystem ud af kraft; noget som ved tidligere statsindgreb i lønfastsættelse ikke havde været tilfældet, da disse blot var rettet mod selve minimallønnens fastsættelse. Tidligere statsindgreb i lønfastsættelsen, først og fremmest indgrebet i 1956 og helhedsløsningen i 1963 har derfor ikke haft afgørende virkning for Metalforbundets medlemmer, da det for dem er de lokale forhandlinger, der er afgørende for lønnens faktiske størrelse.

Specialarbejderforbundet, som er det forbund der har den største andel af de lavtlønnede og som forhandler efter normallønprincippet, krævede i sit udspil til forhandlingerne, at der foretoges en fordeling således, at 2%-rammen fortrinsvist tildeltes de lavtlønnede. Men SID var i dette krav svækket af dets forholdsvis inhomogene sammensætning af medlemmer; det rummer også

forholdsvis store grupper af højtlønnede. Samtidig var det også en svækkelse af SID, med dets i forvejen uforholdsmæssige store arbejdsløshedsprocenter, at en fordeling af lønsummen fortrinsvis til de lavtlønnede ville skabe en vis arbejdsløshed, som netop ville ramme hårdest indenfor dets eget område.¹⁸

Metallforbundet, derimod, stod forholdsvist stærkt med dets krav til forhandlingerne. Arbejdsløsheden var i sammenligning med andre områder moderat og forbundet har en ret homogen medlemsskare, da det stadigvæk i langt overvejende grad består af faglærte smede- og maskinarbejdere.

Umiddelbart efter augustforliget (1976) fremkom forskellige vurderinger af dets beskæftigelsesmæssige virkninger. Det blev hævdet, at Handelsministeriet lå inde med beregninger der vurderede de samlede virkninger til en stigning i arbejdsløsheden på ca. 20.000 personer årligt.

Foreningen Socialistiske Økonomer beregnede de negative virkninger på beskæftigelsen til 12.000 arbejdspladser årligt, for den lønpolitiske del af forliget alene, og når der korrigeredes for lønbegrænsningens positive virkninger på eksportstigninger og importreduktioner. Augustforliget som helhed beregnede SØ til en negativ virkning på beskæftigelsen på ca. 30.000 arbejdspladser årligt.

Disse tal skal selvfølgelig anskues med et vist forbehold, da de rummer mange usikkerhedsmomenter. Men selv med store forbehold viser beregningerne klart de umiddelbart negative virkninger i beskæftigelsesmæssig henseende af de lønreduktionistiske indgreb.¹⁹

Hvorledes virkningerne vil være på længere sigt, vil det nærmest være umuligt at vurdere.

Men hvor alvorligt regeringen mente sine lønpolitiske indgreb, på trods heraf, fik man et indtryk af i december 1976, som samtidig indvarslede en ny politik på et andet arbejdsmarkedspolitisk område, det *arbejdsretslige*.²⁰

Under indtryk af en lang række *overenskomststridige* lønstrejker i efteråret 1976, hvor de strejkende forsøgte at opnå lønstigninger *inden*

18. Dette var også problemet ved overenskomstforhandlingerne i 1975 inden statsindgrebet, hvor SID ved forhandlingernes indledning i efteråret 1974, havde krævet forholdsvis store tillæg til de lavtlønnede, men senere afstod fra dette krav under indtryk af den kraftige tilbagegang i beskæftigelsen for specialarbejdere i vinteren 1974/75, idet man frygtede, at lavtlønstillæg ville skabe en yderligere arbejdsløshed.

19. Dette bekræftes da også af Det økonomiske Råd i Dansk Økonomi. November 1976, s. 66-67, selv om det fremstilles i slet skjulte vendinger.

20. Jeg tænker her bl. a. på de angreb, som statsmagten, specielt indenfor de sidste årstid, har anført overfor fysiske blokader som fagligt kampmiddel.

augustforligets ikrafttræden pr. 1. marts 1977, lod regeringen sig presse af de borgerlige partier i folketinget, til at indgå på et forslag om en direkte *civilretslig kriminalisering* af overenskomststridige strejker, som førte til lønforbedringer. Forslaget blev dog ikke gennemført, p.g.a. modstand fra LO. Dansk Arbejdsgiverforenings formand Leif Hartwel udtalte, efter at forslaget var taget af bordet, at man ikke ønskede det.

Men selve forslagens fremkomst antyder en klar tendens bort fra den politik, som kom til udtryk under højkonjunkturen i den nye lov om arbejdsretten af 1973, der betød en *afkriminalisering*, i arbejdsretslig forstand, af overenskomststridige strejker af en varighed på op til 48 timer.

I stedet for dette forslag gennemførtes i december 1976 et *løn- og prisstop*, som skulle gælde frem til augustforligets ikrafttrædelse pr. 1. marts 1977. Dette stop betød, at lønstigninger opnået ved overenskomststridige strejker kunne modregnes direkte i de opnåede stigninger ved overenskomsten 1977. Prisstoppet medførte at 1 dyrtidsportion, som ellers ville være opnået inden augustforligets ikrafttræden, ikke blev udløst.

Overenskomstforhandlingerne i foråret 1977 mellem LO og DA endte, ikke uventet, med et sammenbrud. Et mæglingforslag fremsat af statens forligsmand blev vedtaget af arbejderne, men forkastet af arbejdsgiverne. Derefter blev *forslaget ophøjet til lov*, som det også blev *krævet* af LO. De væsentligste punkter i loven er en garanteret mindsteløn på 29 kr. i timen til alle arbejdere og en forhøjelse af samtlige tidlønsatser, for både minimal- og normallønsområdet, på i alt 4 rater á 70 øre fordelt halvårligt over hele overenskomstperioden (svarer til ca. 1% forhøjelse). Hertil indeholder det til lov ophøjede mæglingforslag et protokollat om, at forudsætningen for disse satsforhøjelser er, at de ikke giver grundlag for en almindelig forhøjelse af lønniveauet; altså en bestemmelse som sigter på at begrænse lønglidningen.²¹

Sammenfattende kan det om det første mere langsigtede forsøg på indkomspolitik (som de facto kun er lønpolitik) i Danmark siges: selv om reaktionerne i arbejderklassen på augustforliget (1976) var voldsomme og forlangte en sprængning af forliget, så lykkedes det ikke i perioden op til eller ved overenskomstforhandlingerne i foråret 1977 at foretage denne

21. Denne må således holdes indenfor ca. 1% årligt, hvis augustforligets bestemmelser skal efterleves.

sprængning. Tværtimod, situationen blev vendt om, og LO måtte *kræve* det mæglingforslag, som var holdt indenfor forligets ramme, ophøjet til lov. Dette peger således i retning af, at den *eksisterende industrielle reservearmé har været en mere afgørende faktor for begrænsningen af lønudviklingen end den statslige lønpolitik*. Denne kan i overensstemmelse hermed fortrinsvis ses som havende en slags katalysatorvirkning på den disciplineringsproces, som reservearmeens genetablering udløser i arbejderklassen. F. eks. kan indkomstpolitikken gøre det lettere for fagbevægelsens centrale instanser (LO og forbundsledelserne) at føre en mere tilbageholdende lønpolitik på trods af de mere militante dele af arbejderklassen. At en sådan defensiv lønpolitik i sidste instans er et resultat af den stærkt svækkede position, som krisen har påtvunget arbejderklassen, forhindrer ikke, at den førte lønpolitik kan dækkes ind under lovgivningsmagtens autoritet, som derved kommer til at virke som legitimation af fagforeningernes defensive politik overfor kapitalens skærpede udbygning af arbejderklassen.

Udviklingen indenfor metalområdet er her et oplagt eksempel. Efter augustforliget forlangte Metalforbundets formand Paulus Andersen en sprængning af forliget. Senere viste det sig meget vanskeligt for metalarbejderne at tilkæmpe sig lønstigninger via løfteparagraffen, mange steder måtte man tværtimod acceptere forringelser (jvf. udviklingen på skibsværfterne). Metalforbundet svingede da om og har siden ført en benhård politik *imod* lokale lønkampe indenfor dets eget område (eksempelvis Scania-konflikten).

Selektive statsindgreb overfor arbejdskraftreproduktionen

I det foregående er det blevet fremhævet hvorledes krisens spaltning af arbejderklassen i beskæftigede og reservearmé betyder en manglende reproduktion – som arbejdskraft – af arbejderklassen som helhed, men at dette ikke er ensbetydende med nogen skranke for den nationale *kapital*reproduktion. Tværtimod vil denne spaltning af arbejderklassen, som altså i sig selv er et resultat af kapitalens krise, være medvirkende til at gennemsætte kapitalens renselsesprocesser og dermed muliggøre dens reproduktion som kapital. Dette forudsætter naturligvis, at den etablerede reservearmé er fordelt på samtlige brancher således, at dens virkninger gør sig gældende indenfor alle brancher og ikke blot på nogle enkelte eller specifikt udsatte brancher (dvs. at reservearmeens tilstedeværelse bevirker en forøgelse af

den nationale kapitals udbytningsgrad, og ikke blot, at nogle enkeltkapitaler tilraner sig en større andel af den samlede nationale profitmasse på bekostning af andre).²²

Under forudsætning af en sådan fordeling vil arbejdskraftreproduktionen, i form af spaltningen mellem beskæftigede og reservearmé, være den mest adekvate, set i forhold til kapitalreproduktionen, under de givne akkumulationsbetingelser. Under disse forhold skal statsindgreb, der sigter på at tilvejebringe de bedst mulige betingelser for kapitalreproduktionen, derfor ikke være rettet mod at sikre den samlede arbejderklassens reproduktion som arbejdskraft, men mod at sikre, at de for kapitalen mest produktive (dvs. mest udbyttelige) arbejderne indgår i den *beskæftigede* del af arbejderklassen.²³

Sådanne indgreb må nødvendigvis være *selektive* overfor arbejderklassen, da de skal tilsigte dels, at en særlig del af denne (herunder på lidt længere sigt specielt de unge arbejdere) reproduceres som arbejdskraft og dels, at den for kapitalen mindst produktive arbejdskraft (herunder ældre/nedslidte) forlader den beskæftigede del af arbejderklassen og reproduceres udenfor lønarbejdet.

Den følgende gennemgang af de statslige selektive indgreb overfor arbejdskraftreproduktionen i krisen vil vise, at disse faktisk i høj grad rummer tendenser, der kan medvirke til en sådan for kapitalen mest adekvat reproduktion af arbejderklassen og, at det således har været muligt at føre en sådan politik.²⁴ Struktureringen af gennemgangen er bestemt af de fire hovedgrupper indenfor den industrielle reservearmé, som blev opridset i det foregående, og som de statslige selektive indgreb i hovedsagen retter sig imod. Specielt skal problemerne omkring de unge og de ældre/nedslidte arbejdere behandles.

22. At der faktisk i Danmark under den nuværende krise er tale om en fordeling af den industrielle reservearmé på samtlige brancher fremgår af opgørelserne af den samlede ledighed fra Danmarks Statistik fordelt på brancher. Se Tabel 3.01 i Statistiske Meddelelser: Arbejdsløsheden, div. årg.. De gennemsnitlige arbejdsløshedsprocenter for de enkelte brancher i året 1976 ligger ifølge Tabel 3.01 på mellem 9,0 og 14,4.

23. Denne betragtning er naturligvis kun gyldig i ren kapitallogisk forstand, og det er selvfølgelig ikke ensbetydende med, at det dermed også vil være tilfældet under givne historiske og politiske forhold.

24. Hermed menes, at arbejderklassen ikke gennem organiseret kamp har kunnet forhindre en sådan politik. Det er en del af formålet med denne artikel, at vise hvorledes det i krisen bliver tydeliggjort, at den statslige arbejdsmarkedspolitik, og de statslige arbejdskraftreproduktive politikker i øvrigt, virker differentieret overfor arbejderklassens forskellige lag, aldersgrupper, branchegrupper, osv. og at dette differentierede gennemslag udspringer af kapitalens akkumulationsformer og -krav. Heri ligger i høj grad muligheder for fraktionering og splittelse i arbejderklassen.

Siden 1975 er der over de statslige finanser bevilget penge (ca. 300 mill. kr. frem til midten af 1977) til forskellige former for beskæftigelse eller uddannelse af unge arbejdsløse. Problemet med sådanne foranstaltninger er som bekendt, at de ikke må betyde, at arbejde, der ellers ville være blevet udført på normal kapitalistisk vis, bliver udført med subsidier. De forskellige beskæftigelsesmæssige foranstaltninger for unge er derfor oftest ikke rettet direkte mod det almindelige lønarbejde, men kan være:

- a. arbejdsmarkedsorienterede (f. eks. informationsvirksomhed om beskæftigelsesmuligheder for specielt unge på arbejdsmarkedet, erhvervsforberedende kurser)
- b. uddannelsesmæssige (undervisning eller kurser med henblik på videreuddannelse eller opnåelse af erhvervskompetance)
- c. beskæftigelsesforanstaltninger (egentlige beskæftigelsesarbejder som medvirker til en midlertidig opretholdelse af arbejdsvevnen)

Set i forhold til antallet af unge arbejdsløse må midlerne til disse foranstaltninger dog siges at være meget beskedne og dermed også de beskæftigelsesmæssige virkninger.

Men disse foranstaltninger (særligt a) og b)) har en virkning på en anden måde, idet de, hos de arbejdsløse unge, kan medvirke til at opretholde troen på, at det er muligt at opnå beskæftigelse og derved opretholde selve motivationen til at være beskæftigessøgende. Derigennem kan foranstaltningerne også være medvirkende til at afbøde krisens demoraliserende effekter. Indenfor de egentlige erhvervsuddannelser for unge er der imidlertid også sket afgørende ændringer under krisens forløb.

Ved oprettelsen af EFG-uddannelserne i 1970, på forsøgsbasis, var det hensigten, at de erhvervsfaglige grunduddannelser skulle opbygges indenfor alle fagområder og, at mesterlæren skulle bortfalde i 1982. Desuden blev statsmagten direkte involveret i uddannelserne, dels gennem reguleringen af optaget og dels ved de statslige tilskud til lønnen på basisåret.

I krisen er der sket en stadig begrænsning af EFG-uddannelsernes udbygningstakt, og der har desuden, som nævnt i det foregående, vist sig stigende vanskeligheder med at opnå praktikpladser for EFG-elever samtidigt med en stigning i antallet af tilbudte mesterlærepladser.

I december 1976 indgås et forlig i folkettinget som betyder, at lønnen på EFG-uddannelsernes basisår ikke kommer til at indgå i den endelige lov om uddannelserne. Ved vedtagelsen af den endelige og reviderede EFG-lov

i juni 1977 stadfæstes denne afskaffelse af lønnen i basisåret samtidig med, at der åbnes mulighed for mesterlærens bevarelse.²⁶

Bag denne revision af EFG-uddannelserne ligger givetvis de i krisen stadig tydeligere modsætninger mellem den tiltagende dequalificeringstendens af de industrielle arbejdsprocesser samtidigt med EFG-uddannelsernes fortsatte og udvidede bidrag til udviklingen af det faglærte arbejderlag indenfor industrien. En sådan fortsat udvikling vil, specielt i krisen, kunne styrke de faglærte arbejdere på bekostning af de ufaglærte og derved skabe yderligere vanskeligheder for lønpolitiske styringsforsøg.²⁷

Set i en mere umiddelbar beskæftigelsesmæssig sammenhæng er det desuden klart, at basislønnens afskaffelse vil gøre EFG-uddannelserne mindre attraktive og betyde, at de unge atter i stigende grad indgår i den traditionelle mesterlære; nogle vil være tvungne hertil. Udbuddet af lærepladser er stigende, fordi lærlingene vil kunne anvendes som ekstrem billig arbejdskraft²⁸ og en stor del af de unge har i krisen ikke andre muligheder for uddannelse eller endog beskæftigelse, når EFG-lærepladserne formindskes, lønnen på basisåret fjernes og der i øvrigt eksisterer eller indføres adgangs begrænsning ved de øvrige uddannelsesmuligheder. Endvidere indeholder denne udvikling ikke umiddelbart den ovenfor omtalte modsætning, da mesterlærepladserne oftest ligger hos små håndværksmestre.

Endnu et forsøg på at bringe flere unge arbejdsløse i beskæftigelse er indeholdt i det såkaldte augustforlig II fra september 1977. Herefter kan der gives et statsligt finansieret *løntilskud* til private virksomheder, der forøger arbejdsstyrken ved at ansætte unge (dvs. under 25 år) arbejdsløse.²⁹ Der er

26. Jvf. lov nr. 289 af 8. juni 1977 om erhvervsfaglige grunduddannelser, § 16 stk. 1, som blot bestemmer at undervisningsministeren *kan* ophæve adgangen til at indgå lærekontrakter efter mesterlæreloven indenfor et fag eller et geografisk område.

27. Jvf. artikel i Politisk Revy nr. 313 af Uddannelsesgruppen om »EFG-forliset«, som også indeholder en kortfattet omtale af de kampe som EFG-lærlingene har ført mod forringelser og indskrænkninger af uddannelserne.

28. Samtidig er det blevet mere økonomisk fordelagtigt at beskæftige lærlinge, da betalingen for skoleophold i lærlingetiden ikke mere påhviler mesteren, som herved kan spare op til ca. 4000 kr. pr. lærling i forhold til tidligere. Jvf. Nyt fra arbejdsdirektoratet, nr. 10, 1975 s. 345.

29. Tilskuddet administreres af amts- og primærkommunerne. Der kan ydes tilskud med 10 kr. pr. arbejdstime for hver ung arbejdsløs virksomhedens samlede arbejdsstyrke udvides med. Tilskuddet kan gives i normalt 6 måneder, ved ansættelse af langtidsløse unge i op til 12 md. Ordningen omfatter også, at der kan ydes tilskud til vikaransættelser og til oprettelse af ekstraordinære lære- og praktikpladser (med max. 15.000 kr. pr. elev).

i det mindste to bemærkelsesværdige forhold ved en sådan ordning. For det første: finansieres løntilskuddene over skatterne, vil de overvejende være en omfordeling mellem løn og profit, til profittens fordel. Heri adskiller en sådan ordning sig altså ikke fra omfordelinger i form af såkaldte omkostningsdæmpende ydelser eller statslige lønsumsreduktioner. Men en løntilskudsordning kan tages i anvendelse, frem for direkte lønreduktion, der hvor lønnen i forvejen ligger i nærheden af eksistensminimum. Men herigennem, og det er det andet bemærkelsesværdige forhold, kan en løntilskudsordning bevirke, at visse grupper arbejdere (her unge arbejdsløse under 25 år) beskæftiges *frem for* andre (f.eks. ældre arbejdere). Ordningen, som den her er praktiseret, kan altså have en vis push-effekt imellem aldersgrupperne således, at det i sidste ende er de ældste og nedslidte arbejdere, der bliver sorteper. Det vil, som vist i det foregående, også være det mest adekvate for kapitalreproduktionen. Denne udvikling forløber selvfølgelig også selv om staten ikke intervenserer med f. eks. løntilskud. Det bemærkelsesværdige er, at staten understøtter denne udviklingstendens.

Ældre/nedslidte arbejdere, som frisættes (udstødes) fra produktionsprocessen, kan i første omgang reproduceres (om end på et lavere niveau) udenfor denne via arbejdsløshedsunderstøttelsen. Men da denne herhjemme er tidsbegrænset,³⁰ må den arbejdskraft, som tvinges til at forlade arbejdsstyrken på grund af denne begrænsning, derfor på anden måde sikres mulighed for at opretholde livet. Det såkaldte augustforlig I (1976) følger da også et historisk traditionelt mønster, hvad angår pensionslovgivning i krisetider, hvor der åbnes flere muligheder for ældre arbejderes opnåelse af forskellige former for pension, samtidigt med at aldersgrænserne nedsættes.

Med augustforliget gøres det muligt at opnå førtidspensionering efter det fyldte 55 år. Da denne lovgivning også omfatter beskæftiget arbejdskraft, ligger der desuden heri et direkte incitament til ældre arbejdere om at forlade arbejdsstyrken.

30. Selve princippet med tidsbegrænset understøttelse, har eksisteret siden de første arbejdsløsheds-kasser blev oprettet på forsikringsbasis i 1870'erne. Det var dengang en simpel nødvendighed, da relativt få langvarigt ledige ellers ville kunne tæppe kasserne for deres begrænsede midler. Siden arbejdsløsheds-kasserne i 1907 har kunnet opnå statstilskud har tidsbegrænsningen været fastsat ved lov. Efter de nugældende regler skal en arbejder have haft arbejde i samlet mindst 26-uger indenfor de seneste 3 år for at bevare retten til dagpenge.

Selve tidsbegrænsningen i retten til at oppebære arbejdsløshedsunderstøttelse³¹ rammer naturligvis ikke kun ældre arbejdere, men samtlige arbejdere som falder for grænsen. Inden dette sker, vil en del arbejdere på grund af tidsbegrænsningen være tvunget til, at tage et nyt arbejde der både indholdsmæssigt og lønmæssigt er betydeligt ringere, end det de havde før deres arbejdsløshed indtrådte. Men en meget stor andel af de arbejdsløse, i den nuværende krise, har ikke haft blot denne mulighed, og der har da også fra dele af arbejderklassen og fagbevægelsens³² side, været ført en kamp for at omgå eller få reglen fjernet.

I løbet af foråret 1976, hvor en del af de, som blev arbejdsløse i 1974 eller før, havde meget snarlig udsigt til at falde for den såkaldte 26-ugers regel, ledte disse kampe til et pres på arbejdsministeren for, at få ham til at udstede et cirkulære til AF-kontorerne om, at de længst ledige skulle anvises først arbejde; en praksis som arbejdsløsheds-kasserne tidligere har fulgt i vid udstrækning. Det blev imidlertid ikke til noget cirkulære, selv om ministeren på et tidspunkt tilsyneladende havde indvilget. Problemet er jo ganske enkelt det, at AF-kontorerne *ikke* kan pålægge kapitalejerne at antage den anviste arbejdskraft.³³ Det ville jo være at antaste den private ejendomsret til produktionsmidlerne, hvis noget sådant kunne lade sig gøre, og det kan de åbenbart ikke.³⁴

Bortset herfra ville det, som det fremgår af det foregående, være en, kapitalistisk set, dårlig politik at føre en sådan praksis, da det ville være den for kapitalen mindst produktive arbejdskraft, der herved ville komme i beskæftigelse.

Her viser det sig altså med al ønskelig tydelighed, hvad arbejderklassen (og fagbevægelsen) har mistet, da arbejdsanvisningen, med LO's accept, fratoges arbejdsløsheds-kasserne under 1960ernes højkon-

31. Dette er i øvrigt kun en rettighed såfremt man er medlem af en statsanerkendt arbejdsløsheds-kasse, da arbejdsløshedslovgivningen stadigvæk bygger på et *frivilligt* forsikringsprincip.
32. Især Det Centrale Arbejdsløshedsudvalg og progressive, ofte mindre forbund, har været aktive i denne kamp.
33. Desuden må det understreges, at AF-systemet lige siden dets oprettelse i 1967 har haft vanskeligt ved »at komme ind på markedet«; kun en meget lille andel af ansættelserne formidles af AF, ifølge AF's egne beregninger mellem 5 og 10%. Et cirkulære som det omtalte ville have betydet yderligere vanskeligheder for AF.
34. Det kan derimod udmærket lade sig gøre, at antaste retten til at råde over egen arbejdskraft. Kun når visse betingelser er opfyldt, kan en arbejder nægte at modtage anvist arbejde. I skrivende stund (jan. 78) synes arbejdsministeren også, at dette er for galt og bebuder lovforslag, der bevilger arbejderen denne rettighed – i 1 (een) måned efter indtrædelsen af evt. arbejdsløshed.

junktur.³⁵ Dette var ganske vist noget, der ikke rigtig havde nogen værdi for arbejderklassen under højkonjunkturen, men den har ikke kunnet tilbageerobre de pågældende eller tilsvarende muligheder i krisen.³⁶

Men problemet med de mange langtidsledige, der snart ville falde for 26-ugers reglen, pressede stadigvæk og i august 1976 vedtoges en lov således, at det tidsrum en arbejder kan opretholde understøttelse, uden at have haft i alt 26 ugers beskæftigelse, midlertidigt (frem til den 1/1-78) blev forlænget fra 3 til 4 år. Samtidigt indeholdt loven en dispensation fra reglen således, at ingen kunne falde for denne før d. 1/7-77. Hermed var problemet ikke løst, men udskudt.

I december 1977 vedtages atter en lov, der udskyder 26-ugers reglens virkninger, således at ingen kan falde for reglen inden den 1/1-79. Men denne lov får kun tilbagevirkende kraft fra den 15/11-77. Dermed blev de, der havde været arbejdsløse i 4 år uden mindst 26 ugers beskæftigelse indenfor tidsrummet 1/7 - 14/11-77, altså ofre for reglen.

En undersøgelse foretaget af Arbejdsløshedskassernes Samvirke viser, at ca. 1000 langtidsarbejdsløse er blevet ofret. Heraf er de ca. 400 medlemmer af Specialarbejderforbundet, ca. 105 Kvindeligt Arbejderforbund, ca. 200 HK'ere og de resterende ca. 300 fordelt på en lang række, fortrinsvis mindre forbund. Undersøgelsen viser samtidigt, at hvis ikke dispensationen fra 26-ugers reglen var givet, ville yderligere ca. 20.000 arbejdsløse have mistet deres understøttelse i tidsrummet frem til den 31/12-78.³⁷

Bortset fra de, som allerede er faldet for reglen, har de langtidsarbejdsløse altså endnu engang fået en stakket frist. Selve det, at der kun har været tale om dispensationer og det lille »hul«, som skabtes mellem den 1/7 og 15/11, viser klart perspektivet for den kommende tid efter den 31/12-78. Selve tidsbegrænsningen af arbejdsløshedsunderstøttelsen vil ikke blive ophævet, og mange tusinde arbejdsløse vil blive tvunget til helt at forlade arbejdsmarkedet.

35. Jvf. Stat og arbejdsmarked, s. 71-73.

36. Også på dette punkt bebuder (jan. 78) arbejdsministeren forslag om, at arbejdsanvisningen atter skal kunne tillægges arbejdsløshedskasserne, efter ansøgning; altså under visse betingelser. Men dette vil *ikke* betyde, at arbejdsløshedskasserne vil kunne genetablere deres tidligere praksis med først ledig først i arbejde. Denne byggede jo på, at hvis en kapital ejer ikke antog en anvist arbejder, ja så ville han ikke blive anvist en anden, samtidig med, at det forudsatte indbyrdes solidaritet blandt de arbejdsløse. Men selv om a-kasserne atter får anvisningsret, ved siden af AF, vil AF forsat kunne pålægge arbejdere at tage anvist arbejde.

37. Undersøgelsen er på nuværende tidspunkt (30/1-78) ikke offentliggjort.

Endelig skal det her fremhæves, at for den store gruppe af ufaglærte mænd og kvinder gennemføres der ikke *specielle* beskæftigelsesmæssige foranstaltninger, ved siden af de nævnte generelle foranstaltninger (omfattes af især augustforligene 1976 og 77). Arbejdsløse indenfor disse to grupper er derfor, hvis de vil forbedre deres chance for igen at komme i arbejde, næsten udelukkende henvist til at forbedre deres erhvervskompetance/kvalifikationer gennem deltagelse i specialarbejderkurser. Optaget på disse kurser er imidlertid begrænset; en del af kurserne kræver deltagelse i forudgående kurser, og endelig vil den tidligere beskæftigelse ofte være afgørende for hvilke kurser, en arbejder vil kunne optages på.³⁸

Mulighederne for ad denne vej atter at komme i beskæftigelse, vil derfor, for disse store grupper, være ret begrænsede. Endelig vil dette ikke løse noget problem for arbejderklassen som helhed, da antallet af arbejdspladser jo ikke ændres herved. Tværtimod vil sådanne individuelle strategier forøge konkurrencen indenfor arbejderklassen eller kort sagt forøge trykket fra den industrielle reservearmé.

Dermed bliver det på den anden side også klart, at specialarbejderuddannelserne ingeniende bliver overflødige i krisen, kapitalistisk set. Uddannelserne får nu i særlig grad den effekt, at de medvirker til at opretholde arbejdssevnen (reproducere de arbejdsløse som arbejdskraft) for de som optages på kurserne.³⁹ Herigennem opretholdes samtidigt de arbejdsløses motivation til at søge beskæftigelse (jvf. det forudgående) og det sikres, at denne del af reservearmeen udgør en reelt virkende reservearmé (den dobbelte vedligeholdelsesfunktion).

Den omstillelighedsfunktion og bevægelighedseffekt, som specialarbejderuddannelserne sigtede på i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne, og som også skulle kompensere for manglen på en industriel reservearmé, vil derfor stadigvæk være gældende under kriseforløbet. Men specialarbejderuddannelserne vil nu ikke kompensere for, men direkte medvirke til

38. Endelig skal det her nævnes at for kvinderne, der jo i forvejen på grund af familie- og kønsrollemæssige forhold er særligt udsatte for arbejdsløshed, har den statslige krisepolitik været en faktor som har *forstærket* deres udsatte position, jvf. f. eks. nedskæringerne på daginstitutionsområdet.

39. Kun 50% af de 42.909 kursister i 1976/77 havde haft fuld beskæftigelse de sidste 4 uger inden kurset. Af samtlige kursister havde 38% været sikret beskæftigelse efter kurset samtidig med, at de havde haft fuld beskæftigelse i de sidste 4 uger inden kurset. Se Arbejdsmarkedsuddannelserne. Statistik 1976-77. Kbh. 1977. s. 47.

at gennemsætte og forstærke reservearmeens tryk, idet de sikrer en rigelig tilstrømning af specialuddannede arbejdere til de områder, hvor der sker en (selv nok så beskeden) udvidelse af beskæftigelsen.⁴⁰ Herigennem medvirker specialarbejderuddannelserne i krisen ikke blot til en kvalifikatorisk omstilling blandt de beskæftigede, men også til en kvalifikatorisk omstrukturering indenfor reservearmeen.

Den adskillelse mellem direkte lønindgreb og selektive indgreb overfor arbejdskraftreproduktionen, som har været indeholdt i den foregående fremstilling, skal selvfølgelig ikke opfattes derhen, at de selektive indgreb ikke har nogen lønmæssig effekt. Men adskillelsen fremkommer gennem det forhold, at de direkte lønindgreb, som det er fremstillet i det foregående, har til hensigt, at hæve profitraten generelt, og at dette indgreb ikke kræver nogen stofflig formidling, men kan foregå umiddelbart på det værdimæssige plan som indgreb i forholdet mellem løn og profit. Derimod må indgreb, der ikke sigter på arbejderklassens reproduktionsniveau generelt, udtrykt via lønstørrelsen, men som er betinget af de stoffligt forskellige forudsætninger, som de enkelte arbejds kræfter besidder til at indgå i den kapitalistiske produktionsproces, så som alder, køn, kvalifikationer, fysisk og psykisk tilstand, m.v., og af kapitalens behov for arbejdskraft, formidles via disse stofflige forskelligheder for arbejdskraftreproduktionen. Den lønmæssige effekt af de selektive indgreb vil dermed være af indirekte karakter og vil primært være et resultat af de selektiv indgrebs effektivisering af den industrielle reservearmees virkemåde.

V. Opsummering

Skal der til slut opsummeres, aftegner der sig et billede af en politik, som nok til en vis grad har kunnet indvirke på det *tids* mæssige forløb af krisens renselsesprocesser på selve kapitalsiden, i det mindste i krisens begyndelsesfase, men hvis væsentligste funktion har været at påvirke kapitalens akkumulationsbetingelser i en mere gunstig retning gennem regulering af arbejdskraftreproduktionen.

40. Der findes utallige eksempler på hvorledes en fabrik får uddannet f. eks. 30 specialarbejdere og derefter antager i alt 2 stk. Ofte vil der endog ikke være tale om egentlig nettoudvidelser af arbejdsstyrken, men om erstatning af hidtil beskæftiget arbejdskraft altså nyoptag i forbindelse med fyringer.

Denne regulering har ikke sigtet på at reducere reservearmeens *størrelse*, snarere tværtimod, men har primært haft til funktion at sænke arbejderklassens reproduktionsniveau generelt og at gøre den eksisterende arbejdsstyrke mere produktiv. Dette er, foruden de direkte lønreduktionistiske indgreb, forsøgt ved, at de statslige interventioner har sigtet på:

- at medvirke til at de mest produktive arbejdere indgår i den beskæftigede del af arbejdsstyrken,
- at medvirke til at sikre kapitalen en reelt virkende reservearmé, og
- at sikre den for kapitalen overflødige arbejdskraft kan reproduceres udenfor lønarbejdet.

Herigennem bliver desuden klart, at den statslige regulering af arbejdskraftreproduktionen overfor arbejderklassen ikke er nogen homogen *størrelse*, men tværtimod vil virke differentierende overfor arbejderklassens reproduktion som arbejdskraft. Den vil derved, snarere end at virke i retning af en udjævning af de af kapitalen satte ulige betingelser for reproduktionen af arbejderklassens forskellige lag, være medvirkende til at fastholde disse uligheder. Når dette er tilfældet bliver de statslige politikker overfor arbejdskraftreproduktionen derfor en del af den genstand, som kampen mod kapitalens krise må rette sig imod.

Tabel 1. Det samlede antal arbejdsløse¹ 1973 – 1978. Kvartalsvis

	Mænd	Kvinder	I alt
1973			
januar kvartal	26.000	5.800	31.800
april kvartal	14.300	5.100	19.400
juli kvartal	8.400	3.900	12.300
oktober kvartal	17.300	6.600	23.900
1974			
januar kvartal	27.000	9.100	36.100
april kvartal	18.900	10.100	29.000
juli kvartal	32.200	12.700	44.900
oktober kvartal	69.300	28.500	97.800
1975			
januar kvartal	100.000	37.600	137.600
april kvartal	82.400	37.900	120.300
juli kvartal	73.400	38.600	112.000
oktober kvartal	92.800	49.600	142.400
1976			
januar kvartal	99.700	48.100	147.800
april kvartal	67.400	46.900	114.300
juli kvartal	66.700	50.800	117.500
oktober kvartal	90.300	62.500	152.800
1977			
januar kvartal	104.900	65.900	170.800
april kvartal	82.200	69.400	151.600
juli kvartal	79.500	74.000	153.500
oktober kvartal ²	88.600	83.300	171.900
1978 ³			
januar kvartal	115.900	90.300	206.200
april kvartal	96.600	90.600	187.200

Kilde: Arbejdsmarkedsnævnenes vurdering af beskæftigelses- og ledighedsudviklingen i januar og april kvartaler 1978. Arbejdsdirektoratet. Januar 1978.

1. Omfatter samtlige af AF-kontorerne registrerede fuldtidsforsikrede, deltidsforsikrede og ikke-forsikrede ledige. Tallene er gennemsnit af arbejdsdirektoratets ugeopgørelser over arbejdsløsheden.
2. Omfatter perioden 5/10 – 6/12 1977.
3. Tallene for 1978 er skøn foretaget af Arbejdsmarkedsnævnen.

Tabel 2. Det samlede antal arbejdsløse indenfor industrien¹ i årene 1973 – 1976, fordelt på aldersgrupper

	18 – 24 år			25 – 54 år			55 år og derover			Tilsammen		
	ledige	forsikr.	%	ledige	forsikr.	%	ledige	forsikr.	%	ledige	forsikr.	%
1973												
mænd	1111	48958	2,3	3310	197044	1,7	1980	57685	3,4	6401	303687	2,1
kvinder	243	20378	1,2	851	46181	1,8	326	8463	3,9	1420	75022	1,9
tilsammen	1354	69336	1,9	4161	243225	1,7	2306	66148	3,5	7821	378709	2,1
1974												
mænd	1458	49879	2,9	4324	199078	2,2	1739	56619	3,1	7521	305576	2,5
kvinder	809	21759	3,7	1642	47427	3,5	362	8253	4,4	2813	77439	3,6
tilsammen	2267	71638	3,2	5966	246505	2,4	2101	64872	3,2	10334	383015	2,7
1975												
mænd	8042	50264	16,0	21241	203624	10,4	7088	56244	12,6	36371	310132	11,7
kvinder	4286	20382	21,0	6967	47769	14,6	1917	8500	22,5	13170	76651	17,2
tilsammen	12328	70646	17,5	28208	251393	11,2	9005	64744	13,9	49541	386783	12,8
1976												
mænd	9534	54501,	17,5	22975	211041	10,9	8345	58541	14,3	40854	324083	12,6
kvinder	4609	21134	21,8	9359	50546	18,5	1958	9408	20,8	15926	81088	19,6
tilsammen	14143	75635	18,7	32334	261587	12,4	10303	67949	15,2	56780	405171	14,0

Kilde: Arbejdsløsheden. Statistiske Meddelelser. Danmarks Statistik. div. årgange. Tabel 3.06.

1. Omfatter samtlige forsikrede indenfor egentlig industri + chauffører og transportarbejdere.

Tabel 3. Antal arbejdsløse og arbejdsløshedsprocenten for specialarbejdere¹, mænd i øvrigt, kvinder og for samtlige arbejdsløshedsforsikrede i årene 1973 – 77

	1973		1974		1975		1976		1977 ²	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
Specialarb.	10570	4,1	18514	7,3	39649	15,2	34295	12,4	43880	15,1
Mænd i øvr.	8552	2,2	17330	4,2	38813	8,6	33546	6,7	42463	7,9
Kvinder	4662	2,6	11132	6,1	27713	12,8	33759	11,5	56222	15,9
Samtlige	23784	2,9	46976	5,5	106275	11,4	101600	9,5	141180	12,0

Kilde: Arbejdsløsheden. Statistiske Meddelelser. Danmarks Statistik. Div. årgange. Tabel 3.04 og Statistiske Efterretninger nr. 14, 1978. tabel 8.

1. Omfatter samtlige medlemmer af Specialarbejderforbundets arbejdsløhedskasse.
2. Tallene for 1973-76 er årgennemsnit. For 1977 gennemsnittet for november måned.

Tabel 4. Arbejdsløshedsprocenten for kvinder og mænd indenfor gruppen fremstillingsvirksomhed. Årgennemsnit for 1973 – 1977¹

	1973		1974		1975		1976		1977	
	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
Næringsmiddel	3,9	1,5	8,7	3,4	19,4	7,8	19,4	7,4	28,0	9,7
Textil	2,4	1,8	10,1	6,0	21,4	14,1	15,7	9,4	27,1	12,3
Beklædning og sko	4,4	4,6	13,5	7,9	21,7	14,2	15,0	9,2	27,4	11,6
Træ og møbel	2,5	1,6	11,1	5,9	27,6	14,2	22,9	6,9	28,0	9,2
Papir og graf.	1,3	1,3	4,3	3,3	14,5	10,5	13,6	7,9	17,9	9,5
Læder	1,5	2,2	7,0	4,8	12,3	9,3	12,2	9,7	19,0	14,5
Kemisk	1,3	2,0	4,4	4,3	13,0	12,2	13,1	11,3	19,6	13,1
Sten, ler, glas	–	2,5	–	6,2	–	15,5	–	10,7	14,0	11,7
Jern og metal	2,0	1,6	7,2	3,4	22,8	9,8	19,8	8,8	25,6	10,5
Anden industri	1,7	2,2	6,3	5,1	15,5	13,1	15,0	9,5	21,0	13,0
Fremst. i alt	2,9	1,7	8,8	3,9	20,4	10,4	17,6	8,6	25,6	10,5

Kilde: Arbejdsløsheden. Statistiske Meddelelser. Danmarks Statistik. Div. årgange. Tabel 3.01 og Statistiske Efterretninger nr. 14 1978. tabel 8.

1. 1977 omfatter kun gennemsnittet for november måned.

FAGBEVÆGELSENS LØNPOLITIK

ET SVAR TIL NILS BREDSORFF, JENS BRINCH
OG LEIF HANSEN: *INDKOMSTPOLITIK OG KAPITAL-
AKKUMULATION I DANMARK*

Erling Havn

I deres artikel i Kurasje nr. 17 analyserer Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen lønpolitikens udvikling og eksistensbetingelser i Danmark. De forsøger at påvise de særlige muligheder, der i Danmark frem til 1974 eksisterede for at føre en egentlig lønpolitik uden længerevarende direkte statalige indgreb i organisationernes kontakter, altså uden en langsigtet indkomspolitik.

Deres centrale tese er, at disse muligheder er skabt gennem udviklingen af en omfattende rammestyring (arbejdsret, forligsmand, arbejdsmarkedsnævn m.v.) samt udviklingen af en stærkt centraliseret fagbevægelses lønpolitik, en politik der sædvanligvis går under navnet »den solidariske lønpolitik«.

Artiklen indeholder en nøje gennemgang af den statslige indkomstpoltiks problemer i akkumulationsudviklingens forskellige faser, men undlader, på trods af sin problemstilling, på tilsvarende måde at analysere de problemer, der eksisterer for en centraliseret fagbevægelses lønpolitik. Dette problem berøres kun i nogle spredte bemærkninger i artiklens sidste del. Forfatterne udvider imidlertid indkomstpoltikdiskussionen på en række væsentlige punkter, og det følgende svar er derfor skrevet i et forsøg på at præcisere nogle problemer, som ikke berøres i artiklen, men som forekommer mig centrale for denne udvidede indkomstpoltikforståelse.

På baggrund af den danske (eller i det hele taget den skandinaviske) fagbevægelses lønpolitik er Bredsdorff, Brinch og Hansen i stand til at gennemføre en meget præcis kritik af Jürgen Hoffmanns og Willi Semmlers indkomstpoltikanalyse.¹ Hoffmann og Semmler undersøger i deres artikel den

statslige indkomstpolitikens forskellige former og dens forskellige eksistensbetingelser i efterkrigstidens akkumulationsfaser. De påviser at indkomstpolitikens former og formål selvfølgelig ikke er uafhængig af akkumulationsproblemernes fremtrædelsesformer, af lønarbejdernes kampstyrke og i denne sammenhæng af den industrielle reservearmes størrelse. De påviser samtidig hvorledes den indkomstpolitiske debat intensiveredes op gennem 60'erne, altså i den fase af akkumulationsudviklingen hvor »de cykliske kriser på grund af en almen overakkumulation ikke længere er i stand til at opfylde deres 'funktion', som er at skabe grundlaget for et nyt opving.«² Det bliver i denne periode den berømmelige »fuld-beskæftigelsespolitik« opgave – iøvrigt sammen med den private kreditudvidelse – at sikre en vellykket akkumulation ved hjælp af en udvidet penge og finanspolitik »En permanent ydre begrænsning af lønnen er klart nødvendigt, når man anvender disse midler.«³

Men hvorledes gennemføres en indkomstpolitik i en periode, hvor der, på trods af akkumulationsudviklingen, hersker en relativt høj beskæftigelsesgrad? Hoffmann og Semmler påviser nok indkomstpolitikens akkumulationshistoriske forudsætninger, og de analyserer de virkninger dens forskellige former har på profitmassen og merværdiraten, men de gør sig meget få tanker om, hvorledes denne indkomstpolitik politisk kan sættes igennem.

Det er her Bredsdorff, Brinch og Hansens analyse sætter an. De påpeger, at når Hoffmann og Semmler undlader at diskutere indkomstpolitikens gennemførelsesmuligheder, fremstår det, som de antager, at der eksisterer en automatisk kobling fra en akkumulationsteoretisk påvist lønbegrænsningsnødvendighed til en rent faktisk gennemført statslig lønbegrænsningspolitik. En sådan antagelse ser fuldkommen bort fra de politiske legitimeringsproblemer, som er forbundet med et indgreb i lønkampen, på trods af at Hoffmann og Semmler iøvrigt selv i deres indledning hævder, at de med analysen af indkomstpolitikken inddrager »den centrale konflikt i de kapitalistiske samfund, nemlig konflikten mellem lønarbejde og kapital.«⁴

1. Jürgen Hoffmann og Willi Semmler: »Kapitalreproduktion og indkomstpolitik«, i: Kurasje nr. 14/1976.

2. Ibid. s. 42.

3. Ibid.

4. Ibid. s. 31.

Bredsdorff m.fl. inddrager legitimeringsdiskussionen med et citat fra en artikel af nationaløkonomen Anne Romanis Braun. Hun skriver her, at indkomspolitik oftest defineres »som en regerings planlagte intervention i prisdannelsesprocessen på arbejdskraft og varer, med det formål at hindre pengeindkomsterne i at stige hurtigere end væksten i nationalindkomsten i faste priser.« Men at det »imidlertid er ønskelig også at inddrage de planlagte virkninger, der skabes af organisationerne og den private sektor på nationalt plan uden regeringsindgreb. I et system af koordinerede lønforhandlinger er den centrale fagbevægelse stillet over for nødvendigheden af en indkomspolitik, da de må sætte deres beslutninger i forhold til den generelle økonomisk situation og konjunkturerne.«⁵

Braun fremhæver altså her organisationernes selvstændige politik, hvilket især vil sige fagbevægelsens selvstændige lønpolitik. Nu overtager de tre forfattere naturligvis ikke Brauns nationaløkonomiske ligevægtsantagelser, men fastholder at lønnen er akkumulationsudviklingens afhængige variabel, og dermed at lønpolitikens formål er afhængig af akkumulationsproblemerne. Dens formål var i 50'erne at skabe tilstrækkelig akkumulérbar kapital, mens den i 60'erne var rettet mod inflationsproblemerne. Kodeordet for lønpolitikken som antiinflationspolitik var, som Braun nævner det, at forhindre pengeindkomsterne (reelt lønnen) i at stige hurtigere end nationalindkomsten i faste priser. Politikens mål var derfor at binde lønudviklingen til produktivitetsstigningen og prisstigningen. Men denne lønpolitikform, der i al væsentlighed fastfryser udbytningsraten er så mild »at det under visse omstændigheder endda vil kunne blive et offensivt mål for fagbevægelsen at få indført lønbegrænsning i præcis denne form«, hvilket betyder at en lønpolitik, »der effektivt binder arbejdslønnens udvikling til prisudvikling og produktivitetsstigning, i bestemte perioder er i stand til at overflødiggøre en egentlig indkomspolitik, forstået som ydre statslige indgreb i løndannelsen«. Den reformistiske fagbevægelse er i stand til selv

5. Anne Romanis Braun: »The Role of Incomes Policy in Industrial Countries Since World War II, i: IMF Staff Papers, march 1975, s. 1f.

Jeg skal ikke her komme ind på en diskussion af hvorvidt indkomspolitik reelt er andet og mere end blot lønpolitik, men henviser til behandlingen af dette problem hos såvel Hoffmann og Semmler som hos Bredsdorff, Brinch og Hansen, samt hos Flemming Bahner: »Indkomspolitik, stat og fagbevægelse.« Stencilat, Sociologisk Institut 1976.

at gennemføre denne lønpolitik, og dermed undgås »legitimationsproblemer, som altid vil ledsage statslige lønstyringsforsøg.«⁶

Akkumulationsudviklingen kan imidlertid nødvendiggøre langt mere drastiske lønbegrænsningsforsøg, som i langt højere grad fremtvinger lønarbejdernes modstand, og som den reformistiske fagbevægelse ikke – eller ihvertfald ikke alene – kan gennemføre. »Det interessante spørgsmål må så blive hvornår og under hvilke betingelser arbejdslojnen udvikling kan styres institutionelt, d.v.s. uden statslig indkomstpøolitik, og hvornår den kun kan styres som direkte statslig politikfelt.«⁷

Artiklens forfattere påpeger, at besvarelsen af dette spørgsmål nødvendigvis implicerer en analyse af det enkelte lands specielle nationale udvikling. Især for Danmarks vedkommende er det helt nødvendigt at analysen af lønbegrænsningspolitikken gennemsættelsesformer inddrager kombinationen af de statslige politikkers udfoldelsesgrad og fagbevægelsens lønpolitik. »En analyse af lønbegrænsningspolitikken i Danmark må lægge særlig vægt på den statslige rammestyring og på fagbevægelsens lønpolitik, p.gr.a. denne rammestyrings og fagbevægelsens særlige historiske udvikling.«⁸

Det er forhåbentligt i denne gennemgang blevet tydeligt, at artiklen så at sige »flytter« lønpolitikken i bestemte akkumulationsfaser i Danmark fra det statslige regi til fagbevægelsens regi. Staten »nøjes« i disse perioder med at opretholde kontraktforholdets rammer, d.v.s. arbejdsretten, forligsmandsinstitutionen m.v. Dermed lader artiklen imidlertid fagbevægelsens lønstyring fremstå som noget relativt uproblematisk. En fortsat analyse af dette må derfor indledes med et spørgsmål om, hvorvidt fagbevægelsen overhovedet er i stand til centralt eller decentralt at styre lønnen.

Det er klart at spørgsmålet stillet på denne måde kun lader sig besvare i meget abstrakte vendinger. En mere indgående besvarelse forudsætter en analyse af fagbevægelsens politik og af dens struktur, samt af akkumulationsproblemernes udvikling. Hoffmann og Semmler fokuserede i deres artikel især på akkumulationsudviklingens senere faser, præget af overakkumulation, ekspansiv finanspolitik, privat kreditudvidelse og en forholdsvist høj beskæftigelsesgrad m.v. Lad os prøve at analysere den centraliserede fagbevægelses lønstyringsproblemer i denne fase.

6. Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen: »Indkomstpøolitik og kapitalakkumulation i Danmark«, i: Kurasje nr. 17/1978, s. 10 f.

7. Ibid., s. 11.

8. Ibid., s. 13 f.

Fagbevægelsens lønstyring

A. R. Braun fremhævede som nævnt fagbevægelsens centrale betydning for en vellykket anti-inflationspolitik. Det fremgår af det ovennævnte citat som stammer fra artiklens indledning. Senere i artiklen kommer hun imidlertid frem til, at der i de sene 60'ere forekom en »vigtig langsom ændring i den gængse lønfastsættelsespraksis, med et skift i forhandlingsstyrken fra fagforeningens centrale instanser til arbejderne på virksomhedsniveauet. Dette skift ... blev åbenlyst ... i næsten alle de vesteuropæiske lande undtagen England, hvor det allerede var en realitet.«⁹ Hoffmann og Semmler beskriver i deres artikel samme fænomen: i forbindelse med de statslige indkomstpoltiske forsøg i slutningen af 60'erne udvikledes et pres fra fagforeningsbasis, som i en vis udstrækning kunne få opfyldt »omfattende lønkrav gennem bedriftsnære kampe mod enkeltkapitaler« og som kunne tvinge fagforeningsledere, som var samarbejdsvillige, til at afvise de statslige lønbegrænsninger.¹⁰ Spørgsmålet er om disse problemer for en statslig lønpolitik ikke også samtidig er problemer for en centraliseret fagbevægelses lønpolitik.

Lad os for at nå frem til en yderligere præcisering af problemet prøve at gå videre med et eksempel fra de danske overenskomstforhandlinger. F.eks. overenskomstsituationen 1960-61, den første i efterkrigsperioden der var præget af en relativt høj beskæftigelse. Inden for minimallønsområdet havde der i et stykke tid eksisteret en lønglidning, der var noget større end den man tidligere havde set, og iøvrigt var der overalt en ikke helt ubetydelig strejkeaktivitet.

Arbejdsgiverne forsøgte at dæmme op for lønglidningen ved at idømme et par firmaer en kollegialbod på hver 100.000 kr. for udbetaling af det den kaldte for »sortbørslønninger«. Store dele af den ufaglærte arbejdskraft havde imidlertid ikke fået del i lønglidningen, og overenskomstforhandlingerne gik i hårdknude, bl.a. på grund af Dansk Arbejdsmandsforbunds krav om en mindsteløn på 250 kr.

De enkelte forbund under LO reagerede meget forskelligt på denne situation.

Alfred Petersen, der på det tidspunkt var formand for DAF, har især beskrevet Smedeforbundets reaktion¹¹: Hans Rasmussen foreslog i LO at

9. A. R. Braun: op.cit. s. 12.

10. Hoffmann og Semmler: op.cit. s. 55.

11. Alfred Petersen: »Trommehvirvler og Kanonslag«, København 1975.

man afsluttede forhandlingerne så hurtigt som muligt og godkendte de nye overenskomster uden at have fået nogen væsentlige indrømmelser, samt at man undlod at inddrage hovedorganisationerne i forhandlingerne, men derimod fortsatte og afsluttede dem på underorganisationsniveau. Dette sidste forslag var et klart brud på de vedtagne forhandlingsregler, efter hvilke forhandlingerne skulle overgå til hovedorganisationerne, hvis underorganisationerne ikke kunne komme frem til et resultat inden en bestemt dato, som allerede var overskredet. Alfred Petersen giver i sin bog udtryk for, at han mener, at der i denne regel var nedlagt nogle »tanker om solidarisk lønpolitik«, og det forekom ham dengang »helt urimeligt, at en enkelt organisation, fordi den på anden vis kunne klare sine egne økonomiske vilkår, atter ville bryde det solidariske princip, som den selv havde været med til at godkende gennem vedtagelse af forhandlingsreglerne.«¹²

Når smedene kunne klare deres økonomiske vilkår på anden vis, skyldes det naturligvis deres mulighed for inden for minimallønssystemet at føre lønforhandlinger med korte intervaller, og dermed deres mulighed for at udnytte den stærke position, som de havde i begyndelsen af 60'erne på grund af den store efterspørgsel efter faglærte maskinarbejdere, en position de iøvrigt i større eller mindre omfang havde haft i hele efterkrigsperioden.¹³

Man kan umiddelbart på baggrund af denne beskrivelse af nogle træk ved overenskomstsituationen 1960-61 stille to spørgsmål.

For de første: Hvilke muligheder havde Dansk Smede og Maskinarbejderforbund (eller Dansk Arbejdsgiverforening for den sags skyld) for at styre den lønglidning, der i 60'ernes begyndelse foregik på virksomhedsniveau, fremtvunget af en stor efterspørgsel efter faglærte arbejdere.

For det andet: Hvilke muligheder havde LO for at føre en sammenhængende lønpolitik i en situation, hvor den vidt forskellige beskæftigelsessituation, som h.h.v. maskinarbejdere og ufaglærte befandt sig i, accenturede det gammelkendte konkurrenceforhold mellem DSMF og DAF.

Det fremgår af denne beskrivelse, at de forskellige »kampe mellem fagforeningerne«¹⁴ kun udgør en del af lønstyringspolitikens problemer.

12. Ibid. s. 102.

13. Jfr. hertil: Erik Christensen: »Konflikter mellem faglærte og ufaglærte arbejdere«, Aalborg 1978. Tabel 14, s. 75.

14. Jfr.: Bredsdorff, Brinch og Hansen: op.cit. s. 34.

Ganske vist skærpedes konkurrencen mellem de to fagforbund, men det skete på baggrund af enkelte kapitalers efterspørgsel efter arbejdskraft med bestemte kvalifikationer. Med andre ord var den materielle baggrund for at konflikterne accentueredes foruden en bestemt konjunktural situation også en bestemt teknologisk produktionsstruktur og en bestemt kvalifikationsstruktur m.v., forhold der ikke på kort sigt kan ændres. En hvilken som helst lønpolitik må – ligesom iøvrigt en statsligt initieret efterspørgsel – *tilpasse sig den eksisterende produktionsstruktur*.

Hvorledes forholder den danske fagbevægelses lønpolitik sig til disse problemer?

Produktionsstrukturen, fagstrukturen, enkeltkapitalernes varierende profitabilitet i akkumulationsudviklingens forskellige faser stiller de enkelte arbejdergrupper meget forskelligt i lønkampen, hvorved de umiddelbart agerer ud fra forskellige interesser. Det forekommer derfor helt logisk, at den centraliserede fagbevægelse ved sin lønpolitik forsøger at overvinde denne konkurrence i forsøget på at etablere en sammenhængende lønpolitik. Og det er netop én af intentionerne med den »solidariske lønpolitik«.

Bredsdorff, Brinch og Hansen påpeger i deres artikel, at analysen af lønbegrænsningspolitikken gennemsnættelsesformer må inddrage kombinationen af de statslige politikkers udfoldelsesgrad og fagbevægelses lønpolitik. De statslige politikker var som bekendt indtil 1974 koncentreret om opretholdelse af en rammestyring, uden længerevarende direkte indgreb i kontraktautonomien, bortset fra gentagne ideologiske opfordringer til at tage samfundsmæssige hensyn. »Denne rammestyrets forudsætning og følge er en bestemt type fagforeningspolitik, som både indeholder et element af binding mellem løn – produktivitet – og priser, et element af intern tendentiell ophævelse af konkurrencen lønarbejdere imellem og endelig et element af forhåndsaccept af det samfundsmæssige produkts delingsforhold.«¹⁵ En vis solidaritet mellem lønarbejderne, specielt med de dårligst placerede arbejdere, er altså en forudsætning for etableringen af denne specielle reformistiske lønpolitik gennemført af en centraliseret fagbevægelse.

Der er næppe nogen tvivl om, at centraliseringsdiskussionen og diskussionen om lavtlønsproblemerne har været ganske tæt forbundne i den danske fagbevægelses udvikling. F.eks. gik Dansk Arbejdsmandsforbund i begyndelsen af århundredet stærkt imod en landsomfattende centralisering

15. Ibid., s. 14.

af fagbevægelsen, og forbundet var i perioden 1925-26 simpelthen udmeldt af De samvirkende Fagforbund. Da arbejdsmændenes organisation endelig accepterede den centralisering, der (godt hjulpet af statsmagten) blev etableret i 30'ere, var en af forudsætningerne formentlig, at DsF havde indarbejdet lavtlønsproblemerne i sin politiskideologiske argumentation.¹⁶

Den samme sammenhæng mellem organisationsstruktur og lavtlønsproblemer lader sig nemt opspore i Centralorganisationen af Metalarbejderes udvikling. Centralorganisationen blev stiftet 1912, men arbejdsmændene, der var beskæftiget inden for metalområdet, gik først ind i dette kartel 37 år efter. De var simpelthen bange for at blive sorteper, hvis de skulle føre lønforhandlinger sammen med de faglærte arbejdere. Det er den samme angst, som op til idag har fået specialarbejderne til at fastholde, at CO kun er et kartel og ikke umiddelbart kan transformeres til et industriforbund. Det var i protest mod dette standpunkt, at Dansk Metalarbejderforbund udmeldte sig af CO i 1975.

Denne udmeldelse har skærpet strukturdiskussionerne i fagbevægelsen, og SID udgav i 1977 en pjece, hvori det ganske klart gør op med Metalarbejderforbundets industriforbundskrav: »Industriforbund er en umiddelbar synlig løsning af problemet omkring ændring af forholdet faglært-ufaglært. De faglærte vil i en del brancher blive ret stærke, og derfor er det en form, som faglærte i de stærke brancher ikke er bange for. Imidlertid forbliver et væsentligt problem uløst for de ufaglærte og kvinderne. Det har mange sider, men går i korthed ud på: hvorledes sikres varetagelsen af de ufaglærtes specielle interesser i en struktur, hvor de ufaglærte er splittet op i forskellige brancher. De brancheegoistiske interesser kan være stærke i forhold til en mere idealistisk interesse i solidarisk lønpolitik. Indenfor de stærke brancher kan lønudviklingen måske ske i overensstemmelse med de lavtlønnedes interesser, men i andre brancher vil de stå ret svagt, hvis deres overenskomster ikke sammenkædes med de stærke branchers. Derfor vil en eventuel overgang til industriforbund næppe løse de ufaglærtes specielle problemer.«¹⁷

Problemerne for en centraliseret lønpolitik består ikke kun i, at manglen på en industriel reservearmé i perioder fremtvinger en ikkekontrollerbar

16. Når Stauning derfor i tyverne talte om at de specielle danske forhold var karakteriseret ved en reduceret gensidig konkurrence mellem faglærte og ufaglærte, har det næppe stået uimodsagt. Jfr. Bredsdorff, Brinch og Hansen op.cit. s. 34.

17. SID: »Fremtidens fagbevægelse: – ét stort forbund, Marts 1977, s 14.

lønglidning, men også i, at de skiftende konjunkturer rammer de forskellige arbejdergrupper meget forskelligt alt efter deres kvalifikationer og geografiske placering. Det er derfor en oplagt arbejdsgivertaktik at splitte arbejderne ved hjælp af selektive lønstigninger.

I sin løndifferentieringsartikel fremhæver Christel Neusüss¹⁸ at Vesttysklands reelt temmelig decentrale lønforhandlingsstruktur, hvor de egentlige lønforhandlinger foregår i bedriftsråd, der er oprettet på de enkelte virksomheder, er blevet et stadigt stigende problem for fagbevægelsen p.g.a. dens »voksende hjælpeløshed overfor arbejdsgivernes metoder til løndifferentiering og lønfastsættelse.«¹⁹

På grund af et pres nedefra har fagforeningerne i perioder krævet stærkere lønstigninger for de laveste løngrupper. Christel Neusüss fremhæver i denne forbindelse, at udviklingen af en sådan politik medfører en ændring i fagbevægelsens agitation, idet nødvendigheden af særlige lønstigninger for de lavest lønnede væsentligst bliver »begrundet ud fra arbejdskraftens reproduktionsomkostninger.« Og dermed antydes »en drejning i arbejdskraftens lønpolitiske orientering. En tendens til at gå bort fra den *fordelingspolitiske begrundelse* for lønkrav ... henimod en *begrundelse ud fra opretholdelse af et historisk udviklet leveniveau*.«²⁰ Hermed ser Christel Neusüss kampen om en centralisering af lønforhandlingerne introduceret i Forbundsrepublikken. Men jo vel at mærke introduceret på grund af en periodevis radikaliserings af lønkampen.

Det fremgår altså, at en solidarisk lønpolitik forstået som lavtlønspolitik er en forudsætning for en centralisering af fagbevægelsen. Som Christel Neusüss fremhæver, må en lavtlønspolitik begrundes ud fra et historisk udviklet leveniveau, men den skandinaviske teori om den solidariske lønpolitik som stabiliseringspolitik er samtidig lige præcis *fordelingspolitisk begrundet*: den indeholder en forhåndsaccept af det samfundsmæssige produkts delingsforhold. Dette kommer konkret til udtryk i forsøget på at binde den *gennemsnitlige* lønudvikling til den *gennemsnitlige* pris- og produktivitetsudvikling. Men den gennemsnitlige løn- og produktivitetsudvikling er et beregnet tal, der dækker over store produktivetsforskelle mellem de enkelte kapitaler og over en stor lønspredning. For så vidt som den solidariske lønpolitik sigter mod at nivellere lønstrukturen, kan et mid-

18. Christel Neusüss: »Noter om løndifferentieringen«, i: Kurasje nr. 13/1976.

19. Ibid. s. 103.

20. Ibid. mine understregninger.

del f.ex. være at udbetale lige store dyrtidsportioner til alle lønarbejdere.²¹ Men det løser jo ikke den solidariske lønpolitikks stabiliseringspolitiske problem. Som lønrestriktionspolitik må den nødvendigvis forsøge at binde de stærkeste arbejdergrupperes lønudvikling: »de enkelte fagforeninger må afstå fra at forsøge at udnytte de specielle muligheder indenfor deres fagområde, d.v.s. de må opgive særinteresserne til fordel for fællesinteressen.«²² D.v.s. at den centrale fagbevægelse må *styre de stærkeste fagorganisationers lønpolitik*, men samtidig også lønkampens fundament: de organiserede eller uorganiserede arbejderes kamp mod den kapital, der har købt deres arbejdskraft. Hvordan bærer LO sig ad med at svække de stærkeste lønarbejdergrupperes kampkraft? Og hvordan gør den det specielt i en periode med forholdsvis høj beskæftigelse som i slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne?

Det faktum, at det netop er de højestlønnede arbejderes organisationer, der forhandler inden for minimallønssystemet, er vel næsten et tilstrækkeligt bevis på, at LO ikke kan føre en sådan politik. Men vanskelighederne skyldes ikke kun minimallønssystemet. Lad os prøve at se på lønpolitikens akkumulationsmæssige grundlag i slutningen af 60'erne.

Bredsdorff, Brinch og Hansen opererer i deres artikel med en firdeling af investeringsudviklingen.²³ Perioderne 1951-56 og 1959-67 var præget af en relativt stor stigning i investeringerne. Det var perioder, hvor der fandt stærke teknologiske fornyelser, d.v.s. primære innovationer, sted. Perioden 1956-59 og især perioden efter 1967 var præget af en langt kraftigere forøgelse af væksten i arbejdsproduktiviteten end i den samtidige forøgelse

21. Jfr. Peter Søndergård: »Løndifferentiering og overenskomst«, i: Politiske Arbejdstekster nr. 11-12/1977, samt Bent Rold Andersen og Else Marie Kjerkegård: »Holdepunkter i arbejdsmarkedspolitikken«, København 1969, s. 46f.

Dermed er ikke sagt, at dyrtidsreguleringen er årsagen til den rent faktisk forekommende lønstrukturnivellering i Danmark. Årsagen må nok snarere indkredses i sammenhæng med en analyse af produktions- og kvalifikationsudviklingen.

22. Bredsdorff, Brinch og Hansen: Op.cit. s. 34.

Jeg skal ikke her komme ind på den solidariske lønpolitikks eventuelle kapitalstrukturelle konsekvenser, selv om jeg iøvrigt finder en analyse af denne form for strukturpolitik relevant. Den har jo været en del af den officielle socialdemokratiske teori i Sverige i en del år. Mer jeg føler mig bestemt ikke særlig overbevist om, at den danske lavtlønspolitik har haft nogen større kapitalstrukturel effekt.

Jfr. iøvrigt kommentarerne i P. Hansen, P-O. Hultberg og L. Söderlund: »Svensk kapitalism – en studie i Sveriges ekonomiska historia«, Göteborg 1976, s. 138ff.

23. Bredsdorff, Brinch og Hansen: op.cit. s. 17 ff.

af kapitalintensiteten. »Det tyder på, at der er tale om en anden form for vækst, en vækst hvor de sekundære innovationer er fremherskende.«²⁴

Man kommer sikkert nemt til at overfortolke distinktioner som denne mellem primære og sekundære innovationer. Måske er artiklens periodisering også lovlig summarisk, men der er dog næppe nogen tvivl om, at de sekundære innovationer, altså groft sagt ændringerne i produktionsprocessens »subjektive aspekter«, spillede en væsentlig rolle for produktionsudviklingen i sidste halvdel af 60'erne og iøvrigt fortsat gør det. Alene den rammeaftale om arbejdstidsstudier som LO og DA indgik i 1963 og den store mængde litteratur om forskellige former for produktivitetsfremmende lønsystemer, der blev udgivet i løbet af 60'erne, indicerer at organiseringen af produktionsprocessen spillede en stor rolle.

Sekundære innovationer defineres i artiklen som ændringer i arbejdskraftens kvalifikationer, i arbejdsorganiseringen, i lønsystemerne og lønformerne. Hertil må naturligvis tilføjes større eller mindre teknologiske tilpasninger til den ændrede arbejdsorganisering. Men som hovedtendens satte altså ændringer i enkeltkapitalernes produktionsprocesser sig igennem i form af ændringer i arbejdernes løn- og arbejdsbetingelser. Frem til 1974 forløb denne proces samtidig med en forholdsvis høj beskæftigelsesgrad, der dog var varierende for de forskellige arbejdergrupper alt efter deres uddannelse og geografiske placering.

Konklusionen på dette må så vidt jeg kan se være, at forudsætningerne for en central lønstyring har været meget dårlige i netop denne periode.

Denne konklusion understøttes af, at »akkorderne normalt ikke hører til de generelle spørgsmål ved overenskomstforhandlingerne. Enten forhandles de som specielle spørgsmål af underorganisationerne eller klares ved lokal forhandling.«²⁵

Hertil kommer modsætningerne mellem arbejdernes og arbejdsgivernes organisationsformer. Arbejderne er med få undtagelser organiseret efter faggrupper, mens arbejdsgiverne er organiseret efter brancher og underbrancher. D.v.s. at de resultater som en fagorganisation har tilforhandlet, skal tilpasses en række vidt forskellige branchers og underbranchers specielle forhold. Dette nødvendiggør et meget stort antal forhandlinger om

24. s. 21.

25. Arbejdsmarkedets Håndbog 1973, s. 302.

de specielle krav. I fortindelse med overenskomstforhandlingerne ligger antallet af specielle forhandlinger et sted mellem 600 og 650.

Såvel analysen af akkumulationsudviklingens centrale træk som analysen af organisationsstrukturen synes altså at modsige tesen om den centrale lønstyring, på trods af at forhandlingerne om de generelle krav foregår mere centralt i Danmark end i de fleste andre vesteuropæiske lande.

Imidlertid er disse mange lokale lønforhandlinger om nye udviklede lønsystemer, om ændringer i stillingsstrukturen o.s.v. absolut ikke et udtryk for at arbejderne står stærkt i lønkampen. Tværtimod. De foregår jo som regel i sammenhæng med ændringer i produktionsprocessen, hvilket vil sige at arbejdsgiverne har udspillet. De har også de bedste ressourcer, ihvertfald på de større virksomheder, og de støttes af overenskomstsistemets fredspligt.²⁶ Dette styrkeforhold har naturligvis en indflydelse på såvel lønstrukturen som lønniveauet, men dette er dels ikke kun et dansk fænomen, dels kan effekten af det ikke betegnes som resultatet af en centraliseret fagbevægelses lønstyring. Det er snarere sådan, at fagbevægelsen tilpassede sin lønpolitik til tingenes tilstand. For så vidt at de produktivitetsfremmende lønsystemer førte en vis lønudjævning med sig, kan man selvfølgelig godt i en vis forstand karakterisere fagbevægelses lønpolitik på dette punkt som »solidarisk«, altså lønstrukturnivellerende,²⁷ men man kan ikke hævde, at der er tale om en central *styring*.

De fleste socialdemokratiske teoretikere var da heller ikke indtil krisens gennemslag særligt optimistiske med hensyn til den centrale lønstyrings muligheder. F.eks. skrev Auken og Buksti i 1975 at »de lønstigninger, der direkte er et resultat af de centraliserede overenskomstforhandlinger på det private arbejdsmarked, er relativt beskedne i forhold til de lønstigninger, der sker i kraft af den automatiske dyrtidsregulering og i kraft af den lønglidning, der finder sted på den enkelte arbejdsplads. Størstedelen af de aftalemæssige lønstigninger på det private arbejdsmarked sker netop ikke centralt, men *decentralt*, hvor det eneste 'værn' mod de 'excessive' lønstigninger er arbejdsgivernes evne og vilje til at sige nej. Det er begrænset

26. Jfr. hertil argumentationen i Horst Hart og Carsten v. Otter: »Lönebildung på arbetsplatzen«, Vänersborg 1973, især s. 111ff, samt Thomas Mitscherlich og Christel Neusüss: »Neue Momente in der Klassenbewegung 1973 in der Metallindustrie«, i: Prokla. nr. 10/1973 s. 35ff.

27. Jfr; Bredsdorff, Brinch og Hansen, note 31, s. 35.

hvad lovgivningen og i virkeligheden også organisationerne kan gøre for at kontrollere, at den tilsigtede tilbageholdenhed udvises her.«²⁸

Denne skepsis som Auken og Buksti gav udtryk for i 1975 udelukker ikke, at »den solidariske lønpolitik (fortsat) ikke blot er den overenskomstpolitiske, taktisk-tekniske del« af det socialdemokratisk dominerede LO's lønpolitik, »men også ... danner det langsigtede politiskideologiske element« i denne politik.²⁹ Det forekommer mig ganske vist lidt uklart hvad »langsigtet« betyder her, men eftersom det er en kommentar til en tabel over realløns- og produktivitetsudviklingen i industrien, og denne tabel går op til 1976/77, kan det vel betyde at forfatterne mener, at LO fastholder den solidariske lønpolitik, som den kooperative lønpolitikens taktisk-tekniske, politisk-ideologiske kerne, selv om arbejdsledelsesudviklingen og den indkomstpolitiske udvikling ændrede sig radikalt i 1974/75. Det er ihvertfald rigtigt at LO ikke er holdt op med at tale om nødvendigheden af en solidarisk lønpolitik, forstået som støtte til de lavestlønnede. Men som lønbegrænsningspolitik kan den næppe stå uimodsagt heller ikke blandt socialdemokrater, dertil støder den ind i for mange problemer.

Dansk Metalarbejderforbund, der for det første (endnu) er et af de stærkeste forbund indenfor LO, og hvis ledelse for det andet er totalt socialdemokratisk domineret, fører da også en noget anden politik.³⁰

Metals industriforbund og industripolitik

Dansk Metalarbejderforbund har i mange år forholdt sig positivt til lønbegrænsningspolitikker, men har absolut gjort det på en måde, der har vist, at det opfatter sig som et stærkt forbund, der har sine medlemmer i en stærk industri.

F.eks. skrev Hans Rasmussen i 1963 at »når vi i fagbevægelsen som det første punkt på dagsordenen kræver opretholdelse af den fulde beskæftigelse, kan vi meget godt indse, at vi må afstemme vor lønpolitik i overensstemmelse hermed.« Men han fremhæver i samme åndedrag, at »rationelt

28. S. Auken og Jacob A. Buksti: »Den indkomstpolitiske problematik i Danmark«, i: Økonomi og Politik nr. 3/1975 s. 271.

29. Bredsdorff, Brinch og Hansen: op.cit. s. 37.

30. Metal-ledelsens folk er jo også både socialdemokrater og varetagere af et bestemt forbunds interesser. De to roller lader sig ikke altid forene.

indrettede virksomheder med et relativt højt lønniveau uantastet skal kunne tiltrække sig gode arbejdere.« Dette vil fremme produktiviteten og er uden negative virkninger fordi »løn, der har dækning i en forudgående produktion, ikke skaber økonomiske vanskeligheder.«³¹

Den lønopfattelse, der her kommer til udtryk, ligger et godt stykke fra den solidariske lønpolitik teori. Hans Ramussen siger ikke noget om, at samme type arbejde skal betales med samme løn. Tværtimod. Det er de enkelte kapitalers bærekraft, der her er udgangspunktet for lønfastsættelsen, ihvertfald forsåvidt som de stærkeste kapitaler ikke skal forhindres i at bruge lønnen som middel til at tiltrække sig den bedste arbejdskraft.

Da Dansk Metalarbejderforbund meldte sig ud af CO i 1975 fik denne lønopfattelse lov til at udfolde sig helt. Men dog nu tydeligvis påvirket af jern- og metalindustriens stigende vanskeligheder og af den forventede kommende teknologiudviklings trussel mod de faglærte arbejderes position i produktionsprocessen.

Jern- og metalindustrien i Danmark har hidtil været karakteriseret ved en relativt lav organisk sammensætning og småserieproduktion. Andelen af faglærte er stor (ca. 61% i 1970³²), og selv om man ikke umiddelbart kan slutte fra stillingsstrukturen til kvalifikationsindholdet i arbejdsfunktionerne, så tyder en nyere SFI-undersøgelse på, at en ganske stor del af de faglærte arbejdere udfører arbejde, der kræver en faglig uddannelse.³³

Men den nye nummerisk styrede teknik, som alle forventer vil slå igennem i jern- og metalindustrien i løbet af nogle år, vil totalt ændre dette billede.³⁴ Det er derfor vigtigt for Dansk Metalarbejderforbund at få styret produktionen hen i en retning, der fortsat gør faglært arbejdskraft nødvendig.

31. Hans Rasmussen: »Samarbejdet i samfundet – og dets betydning for et stabilt prisniveau«, s. 7. Udgivet af DSMF i 1963.

32. Jfr.: Erik Christensen: op.cit. s. 28 samt tabel 8.

33. David Brunnage, Nils Mortensen og Anders Rosdahl: »Teknikken og Arbejderen I«, SFI publ. nr. 61, København 1976, s. 80 ff. Denne undersøgelse kommer frem til, at ca. 25% af de faglærte arbejdere inden for jern- og metalindustrien beskæftiger sig med ting, der ikke kræver faglærte arbejdskraft. I andre industrigrene, f.eks. den grafiske industri, arbejder over 50% af de faglærte på denne måde.

34. Angående NS-teknologien jfr.: Lauge B. Rasmussen: »Automationens kvalifikationsmæssige konsekvenser – eksemplet med værktøjsmaskiner«, Stencil, Sociologisk Institut, 1977.

Metalledelsens argumentation er derfor nu centreret om tre nøglepunkter:

For det første fastholder de, at det er nødvendigt at føre en lønbegrænsningspolitik, for det andet ønsker de en industripolitik etableret, og for det tredje kæmper de hårdere end nogen sinde for at få dannet et industriforbund.

Metalarbejderforbundet fremlagde i 1976 et industripolitisk program, hvori de foreslår dannelse af et industriministerium, som skal varetage den overordnede industripolitiske styring.

Endvidere foreslår forbundet, at der dannes et industriens erhvervsråd, bestående af repræsentanter for kapitalejere og lønarbejdere. Dette råd skal rådgive industriministeriet, samt fungere som koordinerende organ for en række *industrielle brancheråd*. Det er disse brancheråds opgave i et snævert samarbejde mellem 'interessepartnere' at foretage de »fornødne analyser af de særlige brancheproblemer, herunder at stille forslag til løsninger af opståede problemer.«³⁵

På Metals kongres i 1975 blev det klart, at forbundet håber gennem brancherådene at kunne sikre en 'højt forædlet' produktion og dermed de faglærte arbejders beskæftigelse. En del af den teknologiske omstillingsproces skal efter forslaget finansieres gennem ØD-fonde.³⁶

Investeringsstyringen udgør dog kun en del af de særlige brancheproblemer. Et andet væsentligt problem er af lønmæssig art, og det er derfor nødvendigt, at arbejderrepræsentanterne har kontrol med den lønpolitik, som fagbevægelsen fører indenfor branchen. De traditionelle fagforbund må derfor opløses, eftersom de organiserer arbejdere indenfor flere brancher, og industriforbund må dannes i stedet for.

Dermed har Metalarbejderforbundet skabt et organisatorisk grundlag for etableringen af en selektiv investeringspolitik og en *branchespecifik lønpolitik*, der skal gøre det muligt for de faglærte metalarbejdere at føre en lønpolitik *uafhængigt* af det øvrige arbejdsmarked. Det er ikke overraskende at SID forlængst er stået af.

Jeg mener, at det er en oplagt opgave at give sig i kast med en analyse af dette politikforslags gennemførelsesmuligheder. Men det ligger jo desværre udenfor denne artikels rammer. Jeg skal her begrænse mig til at

35. Metal nr. 9/1975, s. 15.

36. Jfr.: Paulus Andersens beretning i Dansk Metalarbejderforbunds kongresprotokol 1975.

påpege, at *der ikke indenfor LO er, og formentlig heller aldrig har været, enighed om, at lønpolitikens mål er at binde den gennemsnitlige lønudvikling til den gennemsnitlige produktivitetsudvikling.*

Metalarbejderforbundet er det forbund indenfor LO, der er kommet længst i retning af at etablere en *sektiv* lønstyringstaktik.

Spørgsmålet er så om den branchevise lønpolitik har bedre gennemsættelsesmuligheder end en samlet lønpolitik. Stabiliseringspolitisk set skulle dens fordel være, at den kan tilpasses en enkelt branches valoriserings-situation. Men alle de fundamentale problemer følger med: også inden for de enkelte brancher vil arbejdere med forskellige kvalifikationer have ulige betingelser i lønkampen, og de enkelte kapitaler vil være varierende sårbare over for h.h.v. produktionsstandsninger og lønforhøjelser. Naturligvis er lønpolitikens muligheder på ingen måde uafhængig af arbejdsmarkeds-politikens udformning og organisationernes struktur og politik, men dens fundamentale problem er, »at lønnen er klasse modsætningernes og klassekampens udgangspunkt og ikke ganske enkelt en makroøkonomisk reg-nestørrelse, der lader sig manipulere gennem centrale lønforhandlinger.«³⁷

37. Thomas Mitscherlich og Christel Neustüss: op.cit. s. 43.

TYPOGRAFARBEJDE?

EN ANMELDELSE AF NY TEKNIK PÅ DAGBLADENE*

Bjarne Andersson og Peter Søndergaard

»Årsagen til, at dagbladsejernes teknologiske offensiv først og fremmest retter sig imod de grafiske arbejdere, er, at arbejdsgiverne betragter dem som en økonomisk belastning og en trussel mod produktionen af aviser, fordi de har monopol på de kvalifikationer, som skal til at fremstille disse aviser. De grafiske arbejdere har desuden vist, at de er parate til at benytte dette monopol til at sikre ordentlige arbejds- og lønforhold. Hvis de grafiske arbejdere nægter at fremstille aviserne, kan ingen andre gøre det. Sådan har det ihvertfald været indtil for få år siden.«

Med dette citat åbnes der i studenter-projektrapporten *Ny teknik på dagbladene* for en aktuel, exemplarisk analyse af en skærpet klassekampssituation, som den udspiller sig mellem dagbladsledelser og grafiske arbejdere på baggrund af indførelse af ny teknik i produktionsprocessen. En situation som er anderledes og har et ganske andet perspektiv for de grafiske arbejders reproduktionsbetingelser end det tegnede til »for få år siden«.

Rapporten er udgivet på RUC-forlag i en serie, hvor de tidligere udgivelser har været *Rammerne for socialt arbejde – om socialarbejdernes erhvervsfunktion*, *Kvinder i industrien* og *Asfaltarbejde – en arbejdsmiljøundersøgelse*. Den gruppe studerende, som har skrevet rapporten om ny teknik på dagbladene, har gennem længere tid arbejdet med analyser af og forsøgt at koordinere diskussionerne om den grafiske branche i bred forstand. Sidst har gruppen stået som organisator af et weekend-seminar i foråret 1977 på RUC omkring situationen på de danske dagblade. Deltagere var bl.a. medlemmer fra det grafiske kartels arbejdsløshedsudvalg, typografer fra forskellige dagblade, forskere og studenter.

* Grete Breinholt, Niels Peter Dahl, Bjarne Bo Jensen, Timm Nielsen, Søren Viemose: *Ny teknik på dagbladene* Projektrapport fra RUC, Roskilde Universitetsforlag. 1977, 116 sider.

Den følgende gennemgang af gruppens rapport er opbygget således: først skal rapporten refereres i sine hovedtræk; dernæst skal den belyses som et led i traditionen for de fagkritiske rapporter; så følger et kritik-afsnit, hvor vi vil koncentrere kritikken om gruppens teknologiopfattelse og gruppens fagforeningsbestemmelse og behandling. Vi slutter af med en diskussion af gruppens forslag til og forståelsen af indholdet i de grafiske arbejderes kamp.

Hvad handler rapporten om?

Inden for den grafiske branche har gruppen valgt at koncentrere sig om den tekniske udvikling på dagbladene og har her igen afgrænset problemstillingen omkring årsager og konsekvenser af den »ny tekniks« indførelse i dagbladenes satsafdelinger. Afgrænsningen er ikke begrundet i, at den ny teknik alene indsættes her, men i at indførelsen her størrelsesmæssigt og aktuelt er den mest massive. Og så fordi indsættelsen af ny teknik her sker i en arbejdsproces, som hidtil har været præget af levende håndværksmæssige arbejde. De truende perspektiver for arbejderne i satsafdelingerne er derfor frisættelse i stor skala.

Gruppen har endvidere afgrænset beskrivelsen til at omfatte 13 ud af ialt 44 danske dagbladssætteri. Ved udvælgelsen af de 13 har de valgt et spektrum, som repræsenterer forskellige stadier af teknisk udvikling, og således at det fortrinsvis er de større dagbladssætteri, som er medtaget.

Efter de indledende afsnit gør gruppen rede for »motiverne bag den ny tekniks indførelse«. Her finder gruppen, at der er tale om to uadskillelige motiver hos dagbladsejerne. Det ene er et »økonomisk motiv«, dvs. det at skabe »så stort et overskud som muligt«. Det andet er et »politisk motiv«, dvs. det at »bevare og udbygge herredømmet over produktionen«. Det er de samme to motiver som giver teknologien sin kapitalbetingede stofflige karakter, da den er »udformet på en bestemt måde for at opfylde de krav om rentabilitet og herredømme, som kendetegner vort samfundssystem.«

Efterhånden som gruppens motiv-diskussion skrider frem efterlades dagbladsejernes »økonomiske motiv« alene begrundet i driftsøkonomiens husholdningsbudgetfornuft. Gruppens ærinde er ikke den økonomiske analyse men den tekniske og politiske, som den udspiller sig i den åbne konflikt eller klassekampssituation mellem dagbladsledelser og typografer. I

denne kamp antager den ny teknik mere og mere våbnets form i hænderne på dagbladsejerne, og den bærende teknologiforståelse hos gruppen drejes derfor over i en forståelse af teknologien som »politisk teknologi«.

Uklart forbliver det dog, om denne teknologiopfattelse er almen eller om den politiske form teknologien antager er forbeholdt den extreme situation, hvor et massivt teknologiinput i produktionsprocessen står overfor en større mængde levende arbejde, som teknologien helt eller delvist skal erstatte. Med speciel reference til dagbladssætterierne fastslår gruppen, at »den ny teknik er politisk«, idet det er »hensigten med den ny teknik at overflødiggøre arbejdere, at spille arbejdergrupper ud mod hinanden, at kunne kontrollere arbejderne, osv., altsammen som led i forsøget på at bevare rentabiliten og forøge profitten«. Efter denne konstatering går gruppen igang med »kortlægning af den ny tekniks indførelse« i satsafdelingerne, som sammen med det efterfølgende afsnit, der er en kort gennemgang af tekniske forhold mv. på de udvalgte 13 dagblade, udgør hovedparten af rapporten såvel sidemæssigt, som indholdsmæssigt.

Tekstbehandlingen i satsafdelingen har 5 typer af arbejdsprocesser: *Genskrivning*, (journalisternes manus skal skrives ind i systemet); *Justering og orddeling* (linier i samme spaltebredde); *Sætning* (sætning af tekst i bly eller fotosats); *Korrektur* (korrekturlæsning/korrekturretning) og *Ombrydning* (satsen skal placeres i spalter og på sider med illustrationer, annoncer, fotos, etc.). Arbejdsprocessens opdeling i disse momenter er den samme for »gammel« som for »ny« teknik, og efter at have beskrevet arbejdsprocessen under den gamle teknik baseret på de manuelt betjente bly sættemaskiner beskriver gruppen det eksemplariske, det typiske udviklings- og faseopdelingsforløb for den ny teknik. De styrende momenter i udviklingsforløbet og i overgangen fra en fase til den næste begrundes dels i teknikkens egen logiske procesudviklingskarakter, dels i driftsøkonomiske forhold, og dels i politiske forhold, såsom overvindelse af flaskehalse, og overvindelse af styringsog kontrolvanskeligheder. Ialt udskiller gruppen faseudviklingen i 5 hovedtempi, hver med sin karakteristiske ændring af de nævnte 5 typer arbejdsprocesser, hvis foreløbige slutpunkt efter de kumulerede ændringer nærmer sig det automatiske sætteri. Hertil er dog ingen danske dagbladssætterier endnu nået.

Gruppen mener, at denne teknologiske udviklingstendens på den ene side (bl.a. på grund af det massive kapitaludlæg til investeringer den vil fordre) vil tendere til en kapitalcentralisering i form af »bladfabrikker«. På

den anden side vil den helt ændre eller true med at ændre arbejdsforholdene for det typografiske arbejde og dermed reproduktionen af typografisk arbejdskraft. Det er om disse ændringer i arbejdsforhold og arbejdskraftreproduktion resten af rapporten handler.

Ændringer mht. ledelse og fordeling af arbejdet

Selv om dagbladsledelserne under den »gamle teknik« formelt havde retten til at lede og fordele arbejdet, så kunne de grafiske arbejdere realt modvirke denne ret i den daglige arbejdssituation. Arbejderne havde – skriver gruppen – »gode muligheder for selv at tilrettelægge arbejdet indenfor de eksisterende tekniske og tidsmæssige rammer«, fordi ledelserne »kun i meget ringe grad har haft indsigt i hele den tekniske side af fremstillingen af aviser« (s. 66). Eksempelvis nævner gruppen, at denne, de grafiske arbejderes »relative kontrol« over arbejdsprocessen især gjaldt spørgsmål som: »hvordan aviserne skal fremstilles«, »hvor hurtigt« og »hvem og hvor mange skal udføre arbejdet«.

Hvordan dette arbejdsproceskontrolforhold historisk er dannet og hvorfor dagbladsledelserne ikke har haft muligheder (»indsigt«) til at forhindre de grafiske arbejderes relative kontrol over arbejdsprocesserne undersøger og besvarer gruppen knapt nok. Vi må nøjes med at fornemme at forklaringerne ligger i forhold, som er begrundet i selve arbejdsprocessens tekniske karakter, i der grafiske arbejderes kvalifikationer, i deres faglige monopol på at formidle »det trykte ord« og i deres faglige styrke i det hele taget. Med andre ord et relativt kontrolmønster hvis opståen begrundes i en række tekniske og politiske forhold. Det forbliver dog et åbent spørgsmål, hvorfor dagbladsledelserne ikke, som andre ledelser af enkeltkapitaler i andre produktionssektorer, massivt i tidligere faser har nedbrudt dette kontrolmønster. Skyldes det, at ledelserne på dagbladene af objektive grunde har været forhindret i at opnå teknisk indsigt i produktionsprocessen, eller at arbejdsprocessen med hensyn til udparcellering af enkelte arbejds momenter i sætteriernes er afgørende forskellig fra andre sektorer arbejdsprocesser, eller at de typografiske arbejdere har en sådan politisk styrke, at de har kunnet afvise ledelsernes indsigtssøg, eller at dagbladsledelserne simpelthen »driftsøkonomisk« har kunnet leve og leve godt uden »herredømmet« over arbejdsprocessen, og at denne forklaring muligvis er begrundet i avisen som en særlig vare, hvis afsætning i højere grad beror på indholdets karakter/journalistisk kvalitet og i mindre

grad på avisens pris. Gruppen tager ikke disse nærliggende spørgsmål op til en detaljeret diskussion, men man fornemmer at den hælder til en forklaring gående på de grafiske arbejdes faglige og politiske styrke sammenholdt med den »gamle tekniks« særlige karakteristika.

Kampen om herredømmet over arbejdsprocessen – som gruppen anskuer det – førte på et tidspunkt til at dagbladsledelserne greb til det middel at »funktionsspecialisere«, dvs. til en opdeling af arbejdsprocessen i større eller mindre kontinua af arbejds momenter, bl.a. på dagbladene for at svække de grafiske arbejdes styrkeposition og med henblik på en intensivering af arbejdet. Eksempler på funktionsspecialiseringen er opsplittningen af funktioner som annoncesættere, korrektursættere, ombrydere, osv.

Tilsyneladende betragter gruppen ikke denne funktionsopsplittning som en forløber og *nødvendig* betingelse for den ny tekniks udformning og indsættelse, idet man konkluderer, at funktionsopsplittningen ikke førte til et tilfredsstillende resultat for dagbladsledelserne. »Således lykkedes det ikke arbejdsgiverne at erstatte de grafiske arbejdes organisering med deres egen, sådan som det var hensigten. Arbejdsgiverne startede derfor en ny offensiv, som skulle have til formål at fjerne *grundlaget* for arbejdernes styrke. Arbejdsgivernes primære våben i denne offensiv er den ny teknik« (s. 70). Vi får heller ikke en forklaring på, hvorfor arbejdsgivernes strategi mislykkedes, men må tro at det skyldes, at de ikke var stærke nok over for typografernes samlede magt.

Med den ny teknik – som gruppen hermed introducerer i herredømme-diskussionen – er der imidlertid tegn på, at arbejdsgiverne har vinden i ryggen. Den truer ganske med at opløse de gamle klassekampspositioner i dagbladssætteriernes, simpelthen fordi den ene part sparkes ud af porten, eller i hvert fald næsten. Nu kan ledelserne bestemme, hvordan avisen skal fremstilles (beslutningerne indkodes i maskinen eller lægges over til blad-funktionærer), hvor hurtigt den skal fremstilles (fordi maskintakten løsri-ves fra det levende arbejdes arbejdstakt), og hvem der skal udføre arbejdet (ufaglært arbejde eller journalistarbejde). Positionerne og styrkeforholdet i den lokale klassekamp er gennem den genistreg der hedder ny teknik ganske vendt op og ned – eller truer med at gøre det, ifølge gruppens mening. »Det, at kontrolmulighederne fjernes fra arbejderne, bygger altså på, at de forskellige arbejdsled overtages af maskiner og indbygges i dem. Det gøres *uoverskueligt*, hvor tingene foregår og hvordan ... Når arbejdet er uoverskueligt for typograferne, og det samtidig er overskueligt for ledelsen, ja

så har samme ledelse betingelserne for at intensivere arbejdet, ligesom arbejderne har tilsvarende dårligere betingelser for at sætte sig til modvægt heroverfor ... Det fælles faglige udgangspunkt, som tidligere har givet de grafiske arbejdere en fælles faglig identitet, vil ikke mere have et egentligt materielt grundlag. *Uoverskueligheden kan altså komme til at betyde en svækkelse af de grafiske arbejderes styrke ...*« (72-74)

Ændringer mht. de typografiske kvalifikationer

I og med at den ny teknik i dagbladssætterierne overtager en række manuelle, håndværksmæssige arbejdsfunktioner overtager den også en række af de til arbejdsfunktionerne knyttede og samhørende kvalifikationer som tidligere fulgte det levende arbejde. De typografiske kvalifikationer bliver til en kvalitet ved maskineriet, og rejser på ny spørgsmålet om hvem der skal udføre det tilbageblevne levende arbejde, og hvilken karakter dette arbejde har afhængigt af hvilken udviklingsfase den ny teknik befinder sig på. Gruppen finder at, »mens det således er tydeligt, at der stilles andre og mindre omfattende kvalifikationskrav til de grafiske arbejdere, som udelukkende skal *betjene* maskinen, så vil udviklingen af ny teknik nødvendigvis gøre, at der uddannes en gruppe af teknikere med et indgående kendskab til den ny teknik. Denne gruppe af teknikere skal varetage de mere komplicerede funktioner, som for eksempel udvikling af indkodningsprogrammer, tilpasning af maskinanlæggene, foretage reparationer samt sikre, at tilrettelæggelsen af arbejdsgangen sker mest rationelt« (s. 77-78). Gruppen nævner endvidere at samme spaltning i kvalifikationskravene objektivt set vil forøge mulighederne for såkaldt »piratvirksomhed«, fordi de tekniske muligheder tegner sig således, at der stort set kan produceres aviser uden typografiske fagarbejdere. Dette øger igen konkurrencen mellem arbejderne, vanskeliggør den faglige organisering og bibeholdelse af det faglige monopol på typografisk arbejde samt truer med at sænke prisen på arbejdskraften i disse arbejdsprocesser.

Ændringer mht. beskæftigelse

Den ny teknik nedbringer på den ene side behovet for den absolutte mængde levende arbejde og ændrer på den anden side behovet for arbejdskraftskvalifikationer i spaltningsprocessen mellem de- og rekvalifikation. Den

typografiske arbejdskraft er således truet på såvel sin mængde som på sin art. Gruppen gennemgår beskæftigelsesudviklingen på de 13 dagblade, men kan konstatere at der endnu ikke er nogen helt klar udviklingstendens for det forventede fald i antallet af typografiske arbejdere. Tværtimod er der i flere lokale tilfælde tale om en stigning i antallet, men stigninger synes kun at være kortvarig begrundet i indkøringsvanskeligheder med den ny teknik. Således synes det at være almindeligt, at de sidst ansatte typografer ikke er omfattet af de lokalt indgåede trykkesaftaler. En anden forklaring på stigningen i antallet af beskæftigede angives at være en stærk stigning i dagbladstrykkeriernes civiltryksopgaver, hvilket naturligvis truer beskæftigelsen på civiltrykkerierne. Antallet af beskæftigede er i nogle tilfælde allerede løst fra produktionsmængden. Således viser gruppen i et eksempel hentet fra dagbladet *Aktuelt*, at hvis den producerede mængde idag skulle produceres med gammel teknik, så skulle der være ansat tre gange så mange typografer som de 75, der var ansat da gruppen skrev sin rapport.

(Som eksempel på denne udvikling kan vi give nogle tal fra BRD. I de seneste fem år er: omsætningen i den grafiske branche steget fra 10 til 15 mia. DM, der er 35000 færre arbejdere beskæftiget, lønomkostningerne som del af den samlede omsætning i den grafiske branche er faldet fra 37% til 33%. Endelig er arbejdskraftproduktiviteten steget kraftigt, idet en arbejder for at producere en given værdistørrelse målt i 1000 DM skulle arbejde 29 timer i 1972 mod 17½ time i 1976. Bemærk dog, at der er tale om »løbende pris«).

Hvad bør der gøres?

Efter således at have trukket skyerne kraftigt sammen over hovederne på de grafiske arbejdere på dagbladssætteriernes materialiseret gennem den ny teknik stiller gruppen sig det spørgsmål: Hvad bør der gøres? Hvad kan strategien være for de grafiske arbejderes kamp?

Indledningsvis gør gruppen opmærksom på, at man må skelne mellem den langsigtede og den mere kortsigtede, dagsaktuelle kamp. Den langsigtede kamp er kampen om et socialistisk samfund, hvor eksempelvis teknologien dels vil have en anden stofflig udformning og dels vil fremtræde og virke som udviklingen af samfundsmæssig rigdom og rigdom for producenterne, og ikke som nu, som »et middel til undertrykkelse af arbejderen«

(s. 96). Denne kamp – skriver gruppen – »kan synes uendelig lang«, men er indeholdt som delmomenter også i den mere kortsigtede aktion: »*På kort sigt* drejer kampen for de grafiske arbejdere sig i høj grad om at forhindre disse planlagte virkninger, som den ny teknik har på arbejdsbetingelserne. Det er en kamp, hvor de grafiske arbejdere må hindre, at produktionen bliver uoverskuelig, at der fyres arbejdere, at der sker en intensivering af arbejdet, at arbejdsmiljøet forringes og at lønnen sænkes ... *På lang sigt* er det i det hele taget et spørgsmål om menneskers forhold til teknikken. De grafiske arbejdere, vi har snakket med under arbejdet med denne rapport, har fremhævet, at man på et tidspunkt må komme så langt, at maskinerne udformes ud fra menneskers behov og ikke ud fra en yderligere styrkelse af arbejdsgivernes økonomiske og politiske position ...« (s. 103)

Her standser gruppen dog ikke. Man hopper et lille trin ned fra generaliteten og sammenfatter sin egen opfattelse med de erfaringer der allerede er høstet i den mere kortsigtede kamp omkring den ny tekniks virkninger på reproduktionsbetingelserne. Her fremholdes det, at kan typograferne bevare den »relative kontrol« over arbejdsprocessen, så vil det igennem denne kontrol også være muligt at modvirke de kvalifikationsprocessen og frisættelsesprocessen. Derfor bliver kontrolproblematikken et strategisk vigtigt område for den faglige kamp. Vi skal afslutte denne korte gennemgang af rapporten med eksempelvis at referere gruppens forslag til faglig strategi på dette område:

»- at de grafiske arbejdere allerede *inden* beslutningerne om indførelse af ny teknik kræver og får indflydelse på, om der skal indføres ny teknik og i givet fald hvilke maskiner, der skal anvendes, og hvordan de skal opstilles.

- at man fastholder, at de beslutninger, der skal træffes i hele produktionsforløbet, fortsat skal træffes af de grafiske arbejdere. Det er alt lige fra den mindste detalje om skrifttype og -størrelser til spørgsmål om lay-out, hastighed, fordeling af arbejde, osv.

- at de grafiske arbejdere alle uddannes i, ikke alene *betjeningen* af den ny teknik, men også i *forståelsen* af hele opbygningen, udformningen og indretningen af de nye maskiner. På de fleste aviser oplæres man udelukkende i lige præcis de funktioner, som er de allermest nødvendige for, at maskinerne kan køre.

- at man skiftes til at arbejde ved alle de forskellige funktioner, således at man hos alle skaber et overblik over den samlede produktionsproces. Naturligvis må en sådan jobrotation tilrettelægges af de grafiske arbejdere selv og ikke af ledelsen, ligesom det er vigtigt, at jobrotation skemalægges,

så den ikke kan misbruges af ledelsen til en udnyttelse af »ledige stunder««. (s. 98)

Det skal for fuldstændighedens skyld nævnes, at gruppen uddyber disse strategiteser samt at den gør opmærksom på, at deres beskrivelse »ikke er fyldstgørende, hverken for de grafiske arbejdere eller arbejderklassen i det hele taget« (s. 97).

Ny teknik på dagbladene som fagkritisk rapport

Gruppens arbejde er et af de seneste skud på stammen af fagkritiske rapporter, hvor forgængerne er rapporter som Malerrapporten, Linoleumsrapporten, Lærlingerapporten, diverse arbejdsmiljørapporter m.fl. Disse rapporter har udviklet sig fra et produkt, der i vid udstrækning blev til på universiteterne og de højere læreanstalter uden deltagelse af de berørte, frem til rapporter hvor de »undersøgte objekter« ophørte med at indtage en passiv position i undersøgelsesprocessen. Kort sagt, forsker- og studentergrupperne arbejdede på de lønarbejdergruppers betingelser, hvis problemer skulle kortlægges og hvis branche skulle analyseres nærmere økonomisk, teknologisk, osv. Denne sidste type af fagkritiske rapporter tager i langt højere grad udgangspunkt i at etablere en bredere forståelse af en given branches eller arbejdsplads totale problemer, dens nationale/internationale økonomiske eksistensbetingelser, dens specifikke teknologiske problemer, de specielle miljømæssige farer virksomhedernes produktionsteknologi frembyder, de fagpolitiske modforholdsregler dens tillidsmænd, sikkerhedsrepræsentanter og øvrige arbejdere må gribe til for aktivt at styre hele dette kompleks. *Ny teknik på dagbladene* har intentioner om at placere sig i denne sidste kategori af fagkritiske rapporter.

Som det allerede under gennemgangen af rapportens indhold blev antydnet, finder vi at der rejser sig en række formidlingsproblemer, som dels skyldes indholdsmæssige – måske selvpålagte – begrænsninger, og dels er sammenhængende med den primære »brugerkreds« rapporten henvender sig til.

Ny teknik på dagbladene som fagkritisk rapport blev diskuteret på et møde mellem gruppen og nogle grafiske arbejdere. Fra mødet – som er refereret i Dansk Grafia 11-12/78 – hedder det bl.a.: »Det er ingen hemmelighed, at der blandt arbejdere findes en del skepsis over for studenter. Men denne bog viser, at en gruppe studenter har udført et stykke arbejde til gavn for arbejderklassen. Det er først i de senere år, at fagbevægelsen har indledt et aktivt samarbejde

med studenter. Det skal prioriteres meget højt. I andre lande har samarbejdet fungeret i mange år. Men det skal understreges, at samarbejdet først og fremmest skal ske på arbejdernes betingelser. Det skal være sådan at arbejderne er med allerede ved fastlæggelsen af de opgaver, der skal tages fat på.«

»Jeg er også glad for, at der endelig er gennemført en undersøgelse af den grafiske industri, som er typografvenlig. I alle de undersøgelser, der er gennemført hidtil, er typograferne ikke blevet inddraget ... Når vi har mulighed for at samarbejde med studenter om undersøgelser, der kan forbedre vore arbejdsforhold, skal vi sandelig også gøre det.«

»For mig har dette arbejde været med til at sætte mig i gang med at skaffe mig mest mulig viden om den nye teknik. Jeg tror også at den færdige bog kan virke igangsættende for mange andre. ... Vi skal ikke være maskinstormere. Men hvis den nye teknik rettes direkte mod arbejderne og betyder massearbejdsløshed, er det et spørgsmål, hvilken holdning vi skal have til de nye maskiner. Vi må i hvert fald søge at skaffe os indflydelse på den måde, som teknikken bliver brugt på.«

»Det er også vigtigt, at det gennem bogen er muligt at skaffe sig kendskab til, hvad der sker på andre arbejdspladser end ens egen. Det er en væsentlig forudsætning for en kvalificeret debat om disse spørgsmål.«

»Bogen kan bidrage til, at vi kommer igang med de nødvendige diskussioner om vor holdning til den ny teknik. Der er selvfølgelig ingen løsninger i bogen på, hvordan vi får fod på den nye teknik, men »blot« anvisninger på, hvor vi skal sætte ind for ikke at blive fuldstændigt smadret af den teknologiske udvikling. I sidste ende er det et politisk spørgsmål. Vi må se i øjnene, at den tekniske udvikling ikke kan komme arbejderklassen til gode i dette samfund. Her kan vi kun føre reformpolitik. Der kan ikke gøres noget virkeligt dybtgående, før vi har gennemført en samfundsændring.« (Citeret fra de grafiske arbejdere.)

Det fremgår af mødeindlæggene, at de grafiske arbejdere hæfter sig ved, at rapporten er et »typografvenligt arbejde«, at den er et udtryk for et eksemplarisk »tæt samarbejde mellem Dansk Typograf-Forbund (DTF) og de studerende«, at den formidler viden om den ny teknik til grafiske arbejdere (!), og at den kan bruges som håndbog/opslagsbog til formidling af et sammenhængende kendskab om de generelle og lokale tekniske udviklingsstadier på dagbladene.

Det fremgår ligeledes implicit af diskussionen, at rapporten forbavsende nok opfattes som en vigtig igangsætter af diskussion blandt de grafiske ar-

bejdere om, hvordan man skal forholde sig til den ny teknik. Forbavsende, fordi det forekommer at være på et mildt sagt sent tidspunkt at starte denne diskussion. Diskussionen har tilsyneladende ikke tidligere haft høj prioritet i DTF at dømme efter forbundets faglige strategi mht. ny teknik på dagbladene. Til trods for at den ny teknik jo ikke længere kan siges at være dugfrisk.

Ligesom en række andre indholdsmæssige problemer i gruppens rapport, f.eks. omkring gruppens undertiden politologiske opfattelser af økonomiske og teknologiske drivkræfter – sandsynligvis en følge af rapportens delvis driftsøkonomiske tilgang – er det også bemærkelsesværdigt at rapporten ikke behandler DTF's manglende faglige strategi over for den nye teknik. *DTF er indholdsmæssigt ikke til stede hverken implicit eller explicit i rapporten*, når bortses fra det selvskrævede forord. Vi formoder, at gruppen har haft taktiske grunde til denne udeladelse, dels fordi DTF derfor nødvendigvis måtte udsættes for en grundlæggende kritik, og dels fordi gruppen derfor ville have haft vanskeligt ved at gennemføre sit samarbejde med menige forbundsmedlemmer. Det har gruppen sandsynligvis vurderet som uklogt i sin studie- og arbejdssituation, men for os andre »udenforstående« er det klart utilfredsstillende, at den fagforeningsmæssige diskussion helt er undladt. Hvordan forestiller gruppen og de grafiske arbejdere sig at kampen om »kontrol« med den ny teknik skal foregå: skal den foregå igennem de nuværende faglige organisationsledelser?

DTF står i en presset situation. Til trods for en principiel tilslutning til »nødvendigheden af samfundets og dermed arbejdernes medindflydelse på produktionen« (fra DTF's målsætning) er det så som så med det offensive i DTF's teknologipolitik. DTF spiller stadig den forbløffede iagttagere, der konstaterer, at den grafiske industri teknologisk set har stået stille i 500 år, hvorefter den ny teknik på arbejdsgivernes foranledning vælter ind over branchen i løbet af 60'erne og 70'erne. Hvorfor strammede DTF ikke ballerne for 10-15 år siden?

Rapporten mangler forklarende ord om forbundets reformistiske strategi overfor arbejdsgivernes interesser. (For den sags skyld også overfor Socialdemokratiets interesser ... jf. f.eks.; »spørgsmålet om økonomisk og industrielt demokrati må løses ad faglig vej« og »Socialdemokratiets ØD-forslag udretter intet isoleret« – (udtalelser fra DTF's delegeretmøde i 1973). Der mangler ligeledes diskussion omkring den internationale krises altafgørende betydning for teknologieksplosionen, om forbundets alt for sene interesse for at udforme en radikal teknologipolitik, om DTF's vaklende strategi overfor

forbund i Grafisk Kartel, overfor H.K. m.fl. med hensyn til en fælles beskæftigelsespolitisk front vendt mod den grafiske industris arbejdsgivere.

Rapporten mangler at behandle disse spørgsmål, selv om det i det sidste kapitel *De grafiske arbejderes kamp* ville have været et oplagt sted at tage denne diskussion. De økonomiske udviklingstendenser er nødvendige at medreflektere i teknologidiskussionen, og denne nødvendighed bliver ikke mindre af, at gruppen betoner det »politiske« aspekt ved den ny teknik så kraftigt.

Selvfølgelig er det ikke kun forbundsstyrelsen i DTF, der giver sig af med at diskutere disse ting. Aktivitetsniveauet er højt ude omkring i de enkelte afdelinger efter de mange aktioner sidste og forrige år, og det er her svarene, de konkrete modforholdsregler skal formuleres, så meget mere som DTF har kørt en forsigtig og tilbageholdende strategi.

BT-klubbens fortsatte kamp om f.eks. bemandingsregler; aftaler i fotosatsudvalg om anciennitet, arbejdstider, miljø; dannelsen af én brancheklub for hele satsfremstillingsområdet og udflytningsaftaler er eksempler, der kunne have bidraget til at gøre rapporten mere fagpolitisk relevant. Som landet ligger må vi, som allerede nævnt, stille os tilfreds med rapportens anvisninger af mere generel karakter: øget information før ændringerne får karakter af et *fait accompli*, suverænitet med hensyn til planlægningen af produktionsforløbet, øget og mere relevant uddannelse (også efteruddannelse), arbejdsrettelagt jobrotation samt flere møder mellem klubberne på de forskellige dagblade.

Analysen af teknologiudviklingen

Rapportens teknologiopfattelse udspringer som sagt af det forhold, at »den nye teknik ønskes indført af dagbladsejerne ud fra to hovedmotiver« ... dels et økonomisk motiv og dels et politisk motiv. »Det er ikke to motiver, som kan adskilles, idet det at bevare kontrollen og dermed herredømmet over produktionen er et middel til fortsat økonomisk styrkelse.« (s. 13).

Men er understregningen af teknologiudviklingens politiske aspekt blot en eufemisme for at teknologiudviklingen aktivt kan styres (forsøges styret) via *fagpolitiske* aktioner? Gruppens kunstgreb med at skille politik og økonomi ad, for så igen at kæde dem sammen i en gensidigt afhængig relation forbliver på et underligt postulatorisk niveau. Den teknologiske udvikling er underlagt flere dialektiske udviklingsbetingelser.

Den verdensomspændende kapitalistiske krise stiller krav om øgede rationaliseringer, der får visse specifikke udtryk indenfor dagbladssektoren (= kraftig satsning på ny teknologi, hvilket på længere sigt vil nebringe lønudgifterne). Vekselvirkende hermed sker der en generel d.v.s. samfundstotal politisk højredrejning, der som ét af sine specifikke udtryk får forskellige krav om en mere effektiv bekæmpelse af den venstreorienterede del af arbejderklassen (herunder også fagforbund som DTF). Hvis DTF og den øvrige fagbevægelse ikke griber til økonomiske og fagpolitiske modforholdsregler, kan resultatet af disse udviklingslinier meget let blive: øgede styringsmuligheder for ledelsen og mindre overblik over deres arbejds-situation hos arbejderne på grund af træthed, nedslidning, atomisering.

Derfor virker det også vagt, at gruppen ikke forholder sig mere kritisk til DTF's teknologipolitiske linie. I rapporten kommer det til at fremstå, som om DTF opfordrer til, at det vigtigste skridt fremover er, at foretage endnu flere undersøgelser, der viser at rationaliseringer i kølvandet på den internationale krise nedslider, kvæster og ødelægger et utal af industriarbejdere og deres familier (s. 6). Det turde dog være en af de efterhånden velkendte samfundsmæssige sammenhænge, som selv DTF's styrelse har indarbejdet. Lad os ikke vade mere i »den enkelte arbejders problem«, men få en løbende diskussion af hvilke fagpolitiske forholdsregler, der skal tages i anvendelse som modoffensiv overfor både den teknologiske og den sociale/økonomiske udvikling i almindelighed. Således at flere end »den enkelte« overlever de kommende år.

Formelt set er DTF gået igang med at udvikle en teknologipolitik, selv om det er sket sent (og måske med for dårlige kort på hånden). Der er således ved at komme gang i koordineringsudvalget (otte-mandsudvalget) mellem arbejdsgiverorganisationerne og fagforbundene indenfor den grafiske branche, der skal forsøge en forhandlingsløsning på de problemer, der rejser sig ved indførelsen af den ny teknik. Der er via dette udvalg opnået enighed om at nedlægge et fælles uddannelsessekretariat, der skal tage sig af administrative og samordnende opgaver omkring uddannelsesplaner samt sørge for kontakt til ministerier, skoler og lærere. Udvalget foranstalter analyser af efteruddannelsesbehovet indenfor forskellige delbrancher; det diskuterer det meget vigtige og »varme« faggrænsespørgsmål; det har fået pustet liv i det skindøde *Grafisk Erhvervsudvalg* (nedsat i 1975, første møde i 1978) på trods af arbejdsgivernes vægring ved at diskutere problemer omkring virksomhedernes kreditgivning og hensigtsmæssigheden af

investeringerne i teknisk udstyr. Endelig udarbejder koordineringsudvalget prognoser for det fremtidige behov for arbejdskraft i den grafiske industri. Men dette kan kun betragtes som en mulig begyndende udvikling af DTF's teknologipolitiske platform. Disse forhold hverken nævnes eller vurderes dog i rapporten.

På ét sted i rapporten går gruppen ind på en mere givende analyse af teknologiudviklingen, nemlig i afsnittet *Ledelse og fordeling af arbejdet*. Her opstilles en analysemodel, der er i skarp modsætning til gruppens iøvrigt meget pessimistiske syn på konsekvenserne af den nye tekniks indførelse. Gruppen introducerer her en opdeling omkring begreberne ledelsesret og ejendomsret, der netop viser hvor central de grafiske arbejdes faglige kamp er for hele arbejderklassens kamperfaringer. De grafiske arbejdere har nemlig som tidligere nævnt i lang tid befundet sig i en situation, hvor de på den ene side er uden ejendomsret til deres konkrete produktionsmidler, mens de på den anden side har tilkæmpet sig en reel ledelsesret over deres konkrete arbejdsproces. Her ligger et vigtigt aspekt til forståelsen af problemernes voldsomme karakter i den grafiske branches udvikling. Hvis gruppen havde udbygget denne analyse, ville de lettere kunne have forholdt sig til det centrale punkt: de grafiske arbejdes fortsatte faglige kamp under den nye tekniks betingelser. Vi tænker her på, at gruppen ret ensidigt sætter lighedstegn mellem avanceret teknik på den ene side og kontrol, styring, udbytning af arbejderne i den grafiske branche på den anden side. Imidlertid har kontrollen altid eksisteret f.eks. kan teletypeoperatører (d.v.s. gammel teknik) udmærket kontrolleres med hensyn til deres produktivitet via personlige koder etc. Ligeledes har de enkelte delbrancher i dagbladssektoren altid haft et vidt forgrenet net af gensidig information, samarbejde omkring den daglige arbejdsgangs tilrettelæggelse, og der er ingen grund til at tro at disse aktiviteter standses eller nedtrappes. Den ny teknik er både avanceret og sårbar, og sårbarheden kan udnyttes af arbejderne i den faglige kamp.

Konkluderende bemærkninger

Gruppen har set det som sit udtrykte formål *at formidle* en forståelse af og en forklaring på de generelle problemer, som den ny teknik påfører de grafiske arbejdere. Men tilsyneladende er *formidlingsproblemet* andet og mere

end et pædagogisk problem. I hvert fald mener vi, at rapporten til tider går uden om problemer, som burde være medtaget i den forståelse man ønsker at formidle.

- vi har nævnt det flydende sæt af forklaringsvariable og den skiftende økonomiske og politiske pointering af dagbladsledelsernes »motiver« for at indføre ny teknik,

- vi har nævnt rapportens vaklen mellem almene totalkapitalbetragtninger og enkeltkapital/driftsøkonomiske betragtninger,

- vi har nævnt at gruppen undlader at behandle den grafiske branche som en del af den totale branchestruktur,

- vi har nævnt den skrigende tavshed omkring DTF's manglende strategi, og en behandling af hvad dette afgørende problem må betyde for medlemmernes faglige kamp.

Vi mener at rapporten igennem sine analytiske og organisatoriske mangler i nogen grad svigter de grafiske arbejders sag. Ved kun at formidle en partiel forståelse af teknologiens kapitalbetingede udvikling, og ved helt at undlade omtale af den manglende eller reformistiske fagforeningsmæssige forståelse af samme udvikling, formidles ingen afklaring af, hvad det er for kræfter de grafiske arbejdere skal op at stå imod. Vel at mærke hvis de vil forbinde deres lokale aktuelle kampe med en forståelse af arbejdernes kampbetingelser hen mod et socialistisk samfund. Når gruppen derfor skriver, at det gælder om at forbinde kampniveauerne, bliver det stående som en isoleret paroleform, som et spørgsmål om politiske holdninger uden nødvendig indsigt.

Vi mener nok at rapporten har værdi for de grafiske arbejdere f.eks. fordi den har samlet et overblik over de tekniske udviklingsfaser på de danske dagblade, et arbejde som er nødvendigt baggrundsmateriale for en offensiv faglig kamp.

Vi mener også, at det er legitimt at udfylde et sådant videnshul, selv om det i rapportkonteksten får den paradoksale effekt, at det på en vis måde samtidigt legitimerer DTF's undladelser, undladelser som rapporten alligevel ikke kan erstatte. Men rapporten intenderer mere end at være en teknisk statusrapport og håndbog. Den vil samtidigt forstå, forklare og formidle bagvedliggende bevægelser og nødvendigheden af den socialistiske kamp. Netop her er det, at vi ikke synes, at rapporten løfter de grafiske arbejders diskussion væsentligt ud over kampen for at sikre så mange arbejdspladser for egne medlemmer som muligt, under den ny tekniks forværrede repro-

duktionsbetingelser. At socialistisk kamp i lige så høj grad er en intern socialistisk kamp i fagforeningerne, som det er en kamp mod kapitalen er tilsyneladende en ganske fremmed tanke for gruppen.

Eller måske er tanken ikke fremmed. Forklaringen på fraværet af f.eks. kontroversielle faglige spørgsmål kan som tidligere sagt også skyldes »gustent overlæg«, en effekt af rapporttaktiske overvejelser. Måske har gruppen følt, at valget stod mellem en fra de grafiske arbejdere organisatorisk extern, løsrevet fagkritisk rapport eller en internt sanktioneret og delvis mangelfuld, men forsvarlig rapport på de grafiske arbejderes betingelser. At det så i stedet er gået hen og er blevet en rapport på DTF's betingelser er en beklagelig men måske nødvendig erfaring for gruppen at gøre.

Hvad skal socialistiske grafiske arbejdere stille op med en organisationsledelse, som f.eks. siger: »Vi kræver at folketinget stiller de nødvendige midler til rådighed for efteruddannelse og omskoling af vore medlemmer, *i takt med den tekniske udvikling.*« (Grafisk kartels repræsentantskabsudtalelse 3.3.78). Indirekte og mod sin vilje bliver rapporten DTF's forlængede arm.

nordisk forum

Nordisk Forum 16

Materialistisk Videnskabskritik

Den grundlæggende antagelse i dette nummer er at videnskabens tilsyneladende autonome udvikling i selvstændige institutioner kun er *formen* for det heteronome forhold videnskab-samfund. Bærende er altså en forståelse af at udviklingen af videnskabelige teorier er nært knyttet til de praktiske problemer i kapitalens produktions- og reproduktionsproces som den skal levere løsningsforslag til. Nummeret prøver at vise sammenhæng mellem teoretiske positioner og udviklingstendenser og deres mulige anvendelighed indenfor bestemte sektorer i det borgerlige samfund. De videnskaber der tages op til behandling er sociologien, forstået som socialvidenskab, nationaløkonomien og den virksomhedsnære systemteori og operationsanalysen.

Nordisk Forum 17

Kapital, stat og krise

Hovedpunktet i dette tema er en præsentation af de ansatser til kriseanalyse der findes på den skandinaviske venstrefløj idag. Jørgen Lindgaard Pedersen præsenterer de monetaristiske angreb på keynesianismen og vurderer de politiske tendenser heraf. Jan Otto Andersson præsenterer tre analysestrategier. Endvidere giver Jukka Gronow en kritisk præsentation af Lenins »Imperialismen som kapitalismens højeste stadie«. Jan Fagerberg behandler »Kapitalakkumulation, teknisk fremgang og profitråfaldet: Desuden gennemgår Kurt Aagaard ansatser til »realanalyser« og en NSU-arbejdsgruppe vurderer indkomstpoltikken i Danmark.

Udkommer efterår 1978

Nordisk Forum 18

Analysen af velfærdsstaten

Indeholder på flere måder en videreføring af de stats- og kriseanalyser som marxistisk orienterede forskere i Norden har foretaget i de senere år. Den negang rettes opmærksomheden direkte på statens særlige opgaver i forbindelse med socialektoren og reproduktion af arbejdskraften. De nordiske lande er eksempler på den moderne socialdemokratiske »velfærdsstat«, og artiklerne veksler mellem teoretiske analyser og empiriske illustrationer hentet fra socialstatistikken i Norden.

Nordisk Forum 19

Erhvervsfunktion for samfundsvidenskabelige kandidater

Nordisk Forum 20

Kritisk perspektiv på alternativ teknologi og produktion

Abonnement: nr. 17-20 kr. 90,00

Enkelte numre nr. 16 kr. 20,00 nr. 17-20 kr. 25,00

Roskilde Universitetsforlag

Marbjergvej – 4000 Roskilde

Giro 3 21 54 31 – Tlf. 03-36 72 19

Hvad har der ellers stået i Kurasje?

Et udvalg af artikler fra tidligere numre:

Altwater, Elmar: Om nogle problemer ved statsinterventionismen – Kurasje 7

Altwater, Elmar: Problemer omkring monopoler og statens rolle – Kurasje 9

Altwater o.a.: Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland – Kurasje 12 og 13

Altwater o.a.: Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser – Kurasje 15/16

Brandes, Volkhard: Produktion og realisation. Akkumulationsbetingelserne i den nuværende kapitalisme – Kurasje 11

Brinch og Kjær: Realanalyse – to skridt frem og et tilbage? – Kurasje 12

Brückner og Sichtermann: Klassebevidsthed og konjunkturcyklus? – Kurasje 12

Flatow og Huisken: Den borgerlige stats afledningsproblem – Kurasje 9 og 10

Fester, Marc: »Infrastruktur« og kapitalvalorisering – Kurasje 12

Itoh, Makoto: Udviklingen af den marxistiske kriseteori – Kurasje 12

Jensen, Sigurd: Politisk uddannelse: dens samfundsmæssige betingelser og dens muligheder og grænser for en politisering af arbejderbevidstheden – Kurasje 9

Krog og Thomsen: Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse – Kurasje 13

Negt, Oskar: Teser til en marxistisk retsteori – Kurasje 10

Pittelkow, Ralf: Om den borgerlige stats væsen – Kurasje 11

Lars Qvortrup: Kapitallogik eller købmandsregning – Kurasje 15/16

Rasmussen, Jens Henning: Om to slags vismænd: Det økonomiske råd og socialistiske økonomer – Kurasje 15/16

Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Betingelser for socialistisk fagfor­eningsarbejde – Kurasje 11 og 12

Sandemose, Jørgen: Overganger – En studie av Das Kapital – Kurasje 15/16

Schmidt, Kjeld: Den moderne storindustri og arbejderbevægelsens krise – Kurasje 9

Wanscher, Torben: Tendenser i nyere marxistisk retsteori – Kurasje 12

Vester, Michael: Solidarisering som historisk mulighed – Kurasje 9

Tegning af abonnement på Kurasje nr. 17-20 sker ved indbetaling af 80,- kr. til Kurasje.

KURASJE

Krystalgade 16

1172 København K. Giro: 7 16 60 44

45,- kr.